

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КІЇВ

11

1966

3

НОВІ КНИГИ

ГОХМАН И. И.— Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк), изд-во «Наука», М., 1966, 196 с. с ил.

ДЗЮБКО І. С.— Розв'язання національного питання в Чехословаччині — закономірність будівництва соціалізму, 2-е доп. та перероб. вид., вид-во «Наукова думка», К., 1966, 336 с.

ДОБРОВ Г. М.— Наука о науке. Введение в общее наукознание, изд-во «Наукова думка», К., 1966, 571 с.

ДЬЯЧЕНКО Н. Т.— Улицы и площади Харькова. Из истории города, 2-е испр. и доп. изд., изд-во «Прапор», Харьков, 1966, 280 с.

КАЛЕНИЧЕНКО П. М., КУЛІНИЧ І. М., СОХАНЬ П. С.— Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні, вид-во Товариства «Знання» Української РСР, К., 1966, 48 с.

КОМПАН О. С.— Єдність світового історичного прогресу, вид-во Товариства «Знання» Української РСР, К., 1966, 48 с.

КРАВЕЦЬ О. М.— Сімейний побут і звичаї українського народу. Історико-етнографічний нарис, вид-во «Наукова думка», К., 1966, 198 с.

ЛЯСКОВСЬКИЙ В.— Столетня, изд-во «Маяк», Одесса, 1966, 183 с.

ПАЛАЗЖЧЕНКО О.— З вогнем Прометея у серці. Про подвиги радянської молоді у Великій Вітчизняній війні, вид-во Товариства «Знання» Української РСР, К., 1966, 48 с. з іл.

Розповідають художньо-меморіальні дошки Києва. Путівник-довідник, вид-во «Мистецтво», К., 1966, 112 с.

СВЕЖИНСЬКИЙ П. В.— Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ ст., вид-во Львівського ун-ту, Львів, 1966, 192 с.

ТЕЛЬМАН І.— Сліди ведуть до героїв, Політвидав Української РСР, К., 1966, 218 с.

VI Всемирный конгресс профсоюзов. Материалы и документы. (Варшава, 8—22 октября 1965 года), Профиздат, 1966, 302 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), видруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — до 20, замітки та листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11
ЛИСТОПАД
1966

РІК ВИДАННЯ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- Г. Г. Черних (*Владивосток*) — В. І. Ленін про буржуазну літературу з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції 3
- Ф. П. Шевченко — Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? 13
- Деже Фаркаш (*Угорщина*) — Про аграрну політику Угорської соціал-демократичної партії (1910—1914 рр.) 31

Методологія та методика історичних досліджень

- А. Ф. Кілунов — Матеріалістична діалектика і спеціальні методи історичного дослідження 43

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. В. Діденко — Діяльність КП України по впровадженню принципів матеріальної заінтересованості колгоспників (1956—1961 рр.) 53
- В. В. Пустогаров — Співробітництво комуністів і соціал-демократів у Австрії напередодні VII конгресу Комінтерну 59

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

- С. Г. Фіногеев — Стратегія і тактика КПРС на основних етапах боротьби за комунізм 66
- В. Ф. Панібудьласка — Марксистсько-ленінська програма з національного питання і її здійснення в СРСР 78

З історії збройних сил революції

- П. Д. Гур'янов — Деякі сторінки історії боротьби Червоного козацтва проти денікінщини 87
- П. Ф. Решодько (*Харків*) — Червона гвардія в селах Лівобережної України (листопад 1917 — січень 1918 рр.) 95
- П. І. Гарчев (*Харків*) — Збройна допомога російського народу трудящим України в боротьбі проти Центральної ради і Каледіна (грудень 1917 — січень 1918 рр.) 103

ЗАМІТКИ

- М. Ф. Хорошайлов (*Донецьк*) — Всенародна допомога у відбудові Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни 110
- С. А. Липко (*м. Любар Житомирської обл.*) — Матрос з Кронштадта — більшовицький агітатор на Волині 116
- І. Д. Бисько (*Ніжин*), В. П. Шуст (*Ніжин*) — Універсали Ніжини 118

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

М. І. Кругляк (<i>Ніжин</i>) — Н. К. Крупська про викладання історії	120
ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	

І. О. Хіоні (<i>Одеса</i>) — Нові матеріали до історії Бузького козацького війська	123
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ	

В. М. Завалішина, М. О. Смешнов — Подвійна пастка	128
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	

А. М. Седіна (<i>Москва</i>) — «Прикубанские степи» в Донбасі (1915—1917 рр.)	136
Ю. М. Кочубей — Цінні джерела з історії Африки	139

НАШ КАЛЕНДАР

М. М. Гамрецький — Початок книгодрукування в Києві (До 350-річчя з часу заснування друкарні)	141
Л. О. Лещенко — Пам'яті Сунь Ят-сена (До 100-річчя з дня народження)	142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Ш. Я. Вядро — Юзеф Собесьяк, Ришард Єгоров. Земля горить	146
О. С. Компан — В. В. Грабовецький. Карпатське опришківство (Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.)	147
А. Т. Сміленко — Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення полян	149
Д. Л. Похилевич (<i>Львів</i>) — З. Ю. Копыцкий. Экономическое развитие городов Белоруссии (XVI—XVII вв.)	151
З. П. Калініна (<i>Львів</i>) — Б. Ф. Поршневу. Феодализм и народные массы	153
М. К. Івасюта (<i>Львів</i>), М. М. Кравець (<i>Львів</i>) — А. І. Пашук. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

С. О. Рогушин — Пленарне засідання Республіканського Оргкомітету Українського товариства охорони пам'яток історії та культури	157
Н. Ф. Врадій (<i>Львів</i>) — Теоретичний семінар з нагоди 110-річчя з дня народження І. Я. Франка	157
Н. М. Клебанівська — Наукова сесія, присвячена українсько-угорським зв'язкам	158
Д. С. Костенбой (<i>Івано-Франківськ</i>) — Обласні ленінські педагогічні читання	159
І. З. Онищенко (<i>Чернігів</i>), Л. І. Неділя (<i>Чернігів</i>) — Наукова конференція, присвячена 50-річчю Чернігівського педінституту	160
Е. М. Лаврова — Захист докторської дисертації	160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгул.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 11, 1966

(На українском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник Коректори А. С. Малкіна, Л. К. Німенко, О. А. Дорич

БФ 02164. Зам. К-182. Тираж 5543. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовл. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,42. Підписано до друку 14.XI 1966 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19

Статті

Г. Г. ЧЕРНИХ

В. І. ЛЕНІН ПРО БУРЖУАЗНУ ЛІТЕРАТУРУ З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії вкрай злякала міжнародну буржуазію. Реакційна буржуазна преса у перші ж дні після перемоги соціалістичної революції в Росії запрядила книжковий ринок капіталістичного світу «працями», повними злобних наклепів на революцію, її вождів, партію, революційний народ. Пріоритет у цьому належав Америці, Англії, Німеччині.

Монополістичні кола щедро субсидували спеціальні ідеологічні «танови», що вели боротьбу з «більшовицькою небезпекою», з більшовицькою ідеологією, тому така література видавалася великими тиражами і мала на меті довести незакономірність російської революції, показати її специфічний «російський» характер, переконати читача в «приреченості» Влади Рад¹. Джерелознавчою базою таких «праць» часто-густо була білоемігрантська, буржуазно-націоналістична та ренегатська література.

В. І. Ленін неодноразово зазначав спорідненість і зв'язки міжнародної реакційної історіографії з білоемігрантською літературою, рязючу спільність їхніх поглядів на соціалістичну революцію та Радянську владу. Білий емігрант, за В. І. Леніном, не просто біженець, а прямий помічник міжнародного капіталу. Тому Володимир Ілліч говорив, що література білогвардійців і реакційної буржуазії «це один хор, один оркестр. Правда, в таких оркестрах не буває одного диригента, який по нотах розіграє п'єсу. Там диригує міжнародний капітал способом, менш помітним, ніж диригентська палочка, але, що це один оркестр — це з першої-ліпшої цитати вам повинно бути ясно»².

В. І. Ленін постійно стежив за буржуазною та білоемігрантською літературою про Жовтень, про Радянську владу. Він надавав великого значення збиранню та збереженню цієї літератури, оскільки вважав за необхідне знати, що пишуть про Радянську владу та революцію вороги, щоб боротися з їх наклепами³.

У період кронштадського заколоту В. І. Ленін говорив: «Ви останніми днями, звичайно, звернули увагу на велику кількість в газетах ци-

¹ Критичний огляд цієї літератури див. В. И. Салов. Германская историография Октябрьской революции, М., 1960; Зарубежная литература об Октябрьской революции, М., 1961; Б. Е. Штейн. Некоторые вопросы истории Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в СССР в освещении зарубежной историографии 1917—1924 гг.; Из истории Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник статей, М., 1957; С. И. Кузнецова, Б. Е. Штейн. Английская и американская историография Октябрьской революции, иностранной интервенции и гражданской войны в России, журн. «Вопросы истории», 1956, № 11.

² В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 249.

³ Див. В. И. Ленин в первые месяцы Советской власти, журн. «Вопросы истории КПСС», 1960, № 6, стор. 136.

тат, виписок з білогвардійської преси з роз'ясненням подій у Кронштадті. За останні дні ці події описував Бурцев, який видає газету в Парижі, їх оцінював Мілюков,—ви, звичайно, все це читали. Чому наші газети приділили цьому так багато уваги? Чи правильно це? Правильно. Тому, що треба ясно знати свого ворога»⁴.

15 січня 1920 р. В. І. Ленін доручив М. М. Покровському рекомендувати державним бібліотекам збирати білоемігрантські та буржуазні газети⁵⁻⁶. М. М. Покровський запропонував Раді Народних Комісарів проект постанови про передачу білоемігрантської літератури з усіх наркоматів (після її використання) для збереження в наркомос. Цей проект був затверджений на засіданні РНК під головуванням В. І. Леніна 17 січня 1920 р.

В. І. Ленін сам ретельно збирав буржуазну та білоемігрантську літературу, зокрема книги про Лютневу та Жовтневу революції авторів, які належали до напрямків, ворожих Радянській Росії⁷. Про інтерес В. І. Леніна до цієї літератури свідчать бібліографічні видання, над якими він працював і де збереглися його помітки⁸.

У каталозі особистої бібліотеки В. І. Леніна в Кремлі є книжки П. Мілюкова, О. Керенського, М. Устрялова, а також буржуазна та білоемігрантська преса.

А. Гільбо пише, як часто йому доводилося бачити В. І. Леніна, «який вивчав яку-небудь книгу, видану в Берліні, Парижі або Токіо і робив у ній помітки. З такою ж увагою, з якою Ленін вислуховував своїх противників, він читав книги та брошури своїх ворогів, роблячи на полях свої помітки... «Ці люди роблять нам велику послугу,—говорив він,—вони звертають увагу на всі помилки та дурниці, які ми робимо. Ми повинні бути їм вдячні»⁹.

Буржуазна історична наука на початку ХХ ст. блискуче продемонструвала незаперечну правоту положення Ф. Енгельса про те, що буржуазія все перетворює на товар, а отже й історію, оскільки «фальсифікація історії найбільше відповідає інтересам буржуазії»¹⁰.

Про кризу буржуазної історичної науки В. І. Ленін говорив ще наприкінці ХІХ ст. Поглиблення кризи російської буржуазної історичної науки Володимир Ілліч пов'язував з першою російською революцією, яка показала буржуазію як клас ворожий пролетаріату¹¹.

Буржуазія, враховуючи уроки революції 1905 р., створила в післяреволюційні роки ідеологію, принципіально ворожу і соціалізму і демократії. Вона мобілізувала всі свої сили на боротьбу проти ідей революційної соціал-демократії¹². Відображення цього В. І. Ленін бачив і в російській буржуазній історіографії. Він порівнював ставлення російської буржуазної історіографії початку ХХ ст. до історії революційного руху в Росії з німецькою професорсько-університетською історіографією середини ХІХ ст., яка оголосила 1848 р. «безумним». Так само як і німецькі буржуазні історіографи, П. Струве, П. Мілюков, М. Туган-Барановський, А. Кізветтер та інші уявляли революційні засоби боротьби чимсь незмінним, елементарним, наївним, божевільним і навіть злочинним.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 248.

⁵⁻⁶ Ленинский сборник, т. XXIV, стор. 166.

⁷ В. Бонч-Бруевич. Изучение лаборатории творчества В. И. Ленина, журн. «РАПП», 1931, № 3.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 395, оп. 10, од. зб. 66, 133, арк. 108, 164, 165.

⁹ Арни Гильбо. В. И. Ленин, М., 1925, стор. 182.

¹⁰ Архив Маркса и Энгельса, т. X, М., 1948, стор. 104.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 54—55.

¹² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 130.

Буржуазний публіцист Р. М. Бланк у своїй статті запевняв читачів газети «Наша жизнь», що революція 1905 р. змела всі марксистські принципи та ідеї, похитнула самі підвалини соціал-демократичного світогляду, вирвавши їх з корінням. Лише в березні 1906 р.,— писав він,— знову настала черга думки й розуму і можна повернутися «до свідомої, планомірної, систематичної діяльності»¹³. Р. Бланк рекомендував ужити заходів, які б попередили «революційні потоки та урагани», не допустили повторення червневих днів 1848 р.

В. І. Ленін, ознайомившись з цією статтею, піддав погляди Р. Бланка різкій критиці¹⁴, а після перемоги пролетарської революції в Росії знов звернувся до неї і говорив, що погляди Бланка на революцію типові для ідеологів російської буржуазії¹⁵, які не розуміли пролетарських рухів, революційного способу розв'язання соціально-історичних питань¹⁶.

У запереченні буржуазних істориків закономірності революційного періоду в розвитку людства В. І. Ленін бачив ознаку кризи буржуазної історіографії.

Боротьбу проти вчення Маркса В. І. Ленін також вважав ознакою кризи буржуазної історіографії, оскільки «вигнання» марксизму з історичної науки було відмовою від історії як науки. Володимир Ілліч відзначав: «До 1905-го року буржуазія не бачила іншого ворога крім кріпосників і «бюрократів»; тому і до теорії європейського пролетаріату вона старалась ставитись співчутливо, старалась не бачити «ворогів зліва». Після 1905-го року народжується в Росії контрреволюційна ліберальна буржуазія, і професорська ліберальна наука, *нітрохи не втрачаючи* престижу в «громадянстві», береться всерйоз знищувати Маркса»¹⁷.

В. І. Ленін зауважував, що чим яскравіше виявляються непримиренні суперечності капіталістичного суспільства, чим успішніше відбувається поширення і зміцнення ідей марксизму в робітничому русі, тим інтенсивнішою стає боротьба ідеологів цього суспільства проти марксизму. Зростає вояцтво з представників буржуазної історіографії, що веде активну боротьбу проти марксистського вчення. «Спростуванням» марксизму починають займатися не лише представники реакційної офіційної науки, але й «купа ліберальних і прогресивних «марксоїдів»¹⁸. Тому В. І. Ленін говорив, що боротьба з марксизмом — закон буржуазної епохи. Цей закон визначає положення вченого в буржуазному суспільстві, який стає вже лише прикажчиком класу капіталістів. Місце в науці буржуазія дає лише тому, хто ставить свої знання на службу інтересам капіталу, хто погоджується займатися «знищенням марксизму»¹⁹.

Матеріальна залежність від хазяїв породила в буржуазних істориків страх перед справжньою історичною наукою, перед науковим аналізом історичної дійсності, а це привело до захоплення «емпіризмом», породило скептицизм щодо історичних знань. Ідеологам класу буржуазії, що прийшов до занепаду, пояснював В. І. Ленін, страшні висновки справжньої історичної науки, які дуже очевидні, значні, неспростовні і неприємні для буржуа.

¹³ Газ. «Наша жизнь», 23 березня (5 квітня) 1906 р.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 205—240.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 317.

¹⁶ Там же, стор. 316.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 168.

¹⁸ Там же, стор. 167.

¹⁹ Див. Там же, стор. 183—184

Аналізуючи історичні погляди одного з представників російської буржуазної історіографії П. Струве, В. І. Ленін писав: «Відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмовлення від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких «законів» історичного розвитку, загородити *ліс* — деревами, ось класовий смисл того модного буржуазного скептицизму, тієї мертвої і мертвлячої схоластики, які ми бачимо у п. Струве»²⁰.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли марксистська теорія стала втілюватися в практику соціалістичного будівництва, коли визначився перший етап загальної кризи світової системи капіталізму, російська буржуазна історіографія вступила в завершальний період своєї кризи, поглибилась й криза світової буржуазної історіографії.

В. І. Ленін не написав жодного твору, в якому критикувалися б окремі праці буржуазних історіографів про Жовтень і перші кроки Радянської влади. Він обмежувався загальними зауваженнями на адресу буржуазної історіографії у своїх промовах або ж помітками на полях тієї чи іншої праці буржуазного автора. В. І. Ленін писав про змову мовчання міжнародної буржуазії навколо справжньої історії Жовтня, тому що буржуазні уряди боялися розповсюдження правдивих відомостей про Радянську республіку взагалі, офіціальних її документів зокрема. В капіталістичних країнах переслідувалися друковані праці більшовиків та більшовицькі брошури, оскільки вони були страшні «для бідолашних Вільсонів, Клемансо та Ллойд-Джорджів...»²¹.

Основне практичне призначення реакційної буржуазної літератури полягало, говорив В. І. Ленін, у скомпрометуванні ідеї революції, держави робітників і селян. Проте Володимир Ілліч вважав, що вся ця література не могла бути серйозною перешкодою для поширення ідей більшовизму серед трудящих мас за рубежем і всередині країни. Одверта ворожість буржуазної реакційної історіографії, буржуазної преси до Радянської влади наштотували, як відзначав В. І. Ленін, навіть найвідсталіших трудящих капіталістичних країн на думку про те, що більшовики захищають їхні інтереси: «коли більшовиків так лають капіталісти, то, значить, ці більшовики вміють з капіталістами боротися»²².

В. І. Ленін вважав, що боротися з буржуазними наклепниками треба не стільки в історико-теоретичному плані, скільки в плані успішного будівництва соціалістичної економіки й широкого документального ознайомлення трудящих усіх країн з фактами соціалістичного перетворення, з внутрішньою та зовнішньою політикою Радянської влади.

На I Всеросійському з'їзді гірників, що відбувся в Москві 1920 р., Володимир Ілліч сказав: «Але з того моменту, коли капіталіста скинуто, доведіть, що ви можете піднести продуктивність без капіталістів, спростуйте ту брехню, яку капіталісти поширюють проти свідомих робітників, кажучи, що це не революція, це не новий порядок, це просто погром, це просто помста капіталістам, організувати і вивести країну з стану розрухи самі робітники ніколи не зуміють, вони створять тільки анархію. Ось та брехня, яка мільйонами способів поширюється капіталістами всіх країн...»²³.

Тому В. І. Ленін називав буржуазну пресу своєю даровою рекламою ідей більшовизму та революції за рубежем. Реакційна бур-

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 176—177.

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 473.

²² Там же, стор. 43.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 451.

жуазна продукція, відзначає він, породжувала обурення й протест навіть у деякої частини представників буржуазної історіографії. До числа таких істориків В. І. Ленін відносив французького буржуазного історика А. Олара, якого аж ніяк не можна назвати другим більшовиків, прихильником марксизму. А. Олар заявляв, що він міцно стоїть на точці зору буржуазії і є ворогом більшовизму. Але й у цього буржуазного історика ступінь «вірогідності» реакційної преси викликала сумнів. У листі до газети «Юманіте» від 26 жовтня 1919 р. він писав: «Я вчився історії і навчав її. Коли я читаю, що у більшовиків тільки потвори, монстри і пугала, я кажу: те саме писали про Робесп'єра і Дантона. Цим... я зовсім не порівнюю з цими великими людьми нинішніх росіян, нічого подібного; нічого хоч трохи схожого в них нема. Але я, як історик, кажу: не можна ж кожній чутці вірити»²⁴.

Прикладом тверезого ставлення до тодішніх подій В. І. Ленін вважав також позицію Стьюарда Чейза, американського буржуазного ліберала, якому звинувачення Радянської влади в терорі здавалися неправомірними, а докази американського уряду на користь невизнання Сполученими Штатами Америки Радянської Росії — неспроможними²⁵.

Викриваючи вигадки реакційної буржуазної історіографії про «терористичну суть» Радянської влади, В. І. Ленін писав: «Ми говоримо: нам терор був нав'язаний. Забувають про те, що тероризм був викликаний нашестямь всевітньо-могутньої Антанти. Хіба це не терор, коли всевітній флот блокує голодну країну? Хіба це не терор, коли іноземні представники, спираючись на нібито дипломатичну недоторканність, організують білогвардійські повстання?.. Якби ми спробували на ці війська, створені міжнародним хижацтвом, озвірілі від війни, діяти словами, переконанням, впливати як-небудь інакше, не терором, ми не протрималися б і двох місяців, ми були б дурнями. Терор нав'язаний нам тероризмом Антанти, терором всевітньо-могутнього капіталізму, який душив, душить і прирікає на голодну смерть робітників і селян за те, що вони борються за свободу своєї країни»²⁶.

В. І. Ленін всіляко спростовував буржуазні наклепи, нібито більшовики знищили народовладдя, ідеал якого автори буржуазної літератури вбачали в Установчих зборах. Володимир Ілліч писав, що наклепи пов'язані з буржуазною вірою в існування якоїсь «вільної держави», покликаної захищати всіх. Це положення захищається не лише свідомими буржуазними лицемірами-вченими, які прямо залежать від буржуазії, підкуплені нею, але й людьми, які внаслідок обмеженості буржуазного світогляду перебувають під впливом буржуазного розуміння свободи²⁷. Теоретичні основи цього найпоширенішого наклепу, що перекочував і в буржуазну історіографію, В. І. Ленін вбачав у ненауковому розумінні буржуазними ідеологами та історіографами суті держави. Вони ополчилися проти більшовизму тому, що більшовики, засновуючи Радянську республіку, відкинули буржуазну брехню про те, нібито держава покликана захищати інтереси всіх. В. І. Ленін відкрито заявив: «ви називаєте свою державу вільною, а насправді, поки є приватна власність, ваша держава, хоча б вона була демократичною республікою, є не що інше, як машина в руках капіталістів для придушення робітників, і, чим вільніша держава, тим ясніше це виявляється. Приклад цього — Швейцарія в Європі, Північно-Американські Сполучені Штати в Америці. Ніде капітал не панує так цинічно й нещадно.

²⁴ Цитується в ленінському перекладі. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 198.

²⁵ Там же, стор. 11—12.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 198.

²⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 434.

і ніде це не видно з такою ясністю, як саме в цих країнах, хоч це демократичні республіки, як би вони не були гарно розмальовані, незважаючи ні на які слова про трудову демократію, про рівність усіх громадян»²⁸.

Спростовуючи брехню буржуазної преси про те, нібито більшовики знищили демократію, народовладдя, В. І. Ленін у ці роки зосереджує увагу на питаннях марксистського вчення про державу, про диктатуру пролетаріату. Він розкриває суть Рад, як форми диктатури пролетаріату, обґрунтовує головні завдання й функції диктатури пролетаріату не лише взагалі в перехідний період від капіталізму до соціалізму, але й в конкретний період громадянської війни, коли соціалістична держава змушена була перейти від засобів переконання та виховання до революційного насильства.

В. І. Ленін відзначав статті та твори професора, князя Є. Трубецького, який у кінці першої російської революції ходив у «лівих» лібералах, навіть передрікав нову революцію в Росії і, що прийде вона не з села в місто, а з міста, і що з нею не справиться послаблене війною на Далекому Сході самодержавство. Але це було в давні часи, а в період соціалістичної революції ліберальний професор став денікінцем, білоемігрантом і писав про російську революцію, за висловом В. І. Леніна, як прихильник капіталістичного рабства.

«Можна переглянути,— говорив В. І. Ленін,— писанину російських інтелігентів подібних до Чирікова або буржуазних мислителів подібних до Є. Трубецького, і цікаво подивитись, як вони, допомагаючи Денікіну, міркують про Установчі збори, про рівність і т. д.»²⁹. Володимир Ілліч не вказує, яку саме книгу Трубецького він мав на увазі, але, мабуть, це була «Великая революция и кризис патриотизма», що зберігається в ленінській бібліотеці³⁰. У цій книзі князь Трубецькой з «благородним» обуренням розповідав читачу, що «в більшовизму став явним той «образ звірячий», який вже задовго до війни жив у душі народів, виношувався всім життям Радянської держави»³¹.

Класифікуючи твори Є. Трубецького, як писання прихильника Колчака та Денікіна, В. І. Ленін показав, що весь «благородний» гнів автора — наслідок зоологічної злости на революційний народ, який насмілився викинути з насиджених дворянських гнізд на задвірки історії його та йому подібних, злости на народ, який успішно керує новою Росією.

Не випадково В. І. Ленін називає твори Трубецького поруч з книжками ідеолога буржуазної інтелігенції Є. Чирікова. В білій еміграції стерлися навіть ті неістотні політичні й теоретичні відміни, які раніше якимось відділяли дворянсько-поміщицький, буржуазний та дрібнобуржуазний напрями історіографії один від одного. Всіх об'єднувала в один табір ненависть до нових хазяїв нової Росії, всі вони допомагали, як писав В. І. Ленін, своїми міркуваннями про терор, Установчі збори, рівність Колчаку та Денікіну, міжнародній імперіалістичній інтервенції в боротьбі з Радянською владою.

Ідкими, гострими ленінськими зауваженнями позначені «Очерки русской смуты» А. Денікіна — брудні наклепи на Радянську владу та більшовиків, автор яких пише про «випадковий» характер російської революції, про «анархію» в новій Росії, «економічну катастрофу» та ін.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 434.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 383.

³⁰ Библиотека В. И. Ленина в Кремле, М., 1961, стор. 239.

³¹ К. Евг. Трубецькой. Зверинное царство и грядущее возрождение России, Ростов-на-Дону, 1919, стор. 10.

Характеризуючи автора цієї багатотомної збірки наклепів, В. І. Ленін зауважив, що автор підходить до класової боротьби як сліпе щеня³².

Збереглися ленінські помітки в книзі «Нова держава» В. Ратенау. Цю книгу Володимир Ілліч читав в оригіналі. Помітки зроблені на тих сторінках, де автор говорить про нову державу Росії.

На одній з позначених В. І. Леніним сторінок В. Ратенау писав, що «система Рад означає односторонню механізацію тому, що вона не знає іншого народного представництва, крім диктаторського представництва»³³. Подібні теоретичні міркування В. І. Ленін назвав пустими. Проте в книзі Ратенау Володимир Ілліч знайшов і те, що має без сумніву цінність. Це висновки автора: перед сучасним світом два шляхи: або диктатура пролетаріату, або диктатура буржуазії. Іншого шляху немає. Фразу В. Ратенау: «Істина без прикрас така: ми йдемо до диктатури, пролетарської або преторіанської» В. І. Ленін підкреслив.

Згадує Володимир Ілліч і книгу відомого буржуазного вченого-економіста Франка А. Вандерліпа, який вивчав світову економіку з суто буржуазної точки зору. В 1920 р. в одному з своїх виступів Володимир Ілліч сказав, що читав книгу Вандерліпа «Що сталося в Європі?» (Нью-Йорк, 1920) і вважає, що хоч вона й сповнена ненависті до більшовизму, але є найцікавішою в смислі агітації, оскільки дуже цінний авторський висновок: я боюсь що цього хворого не вилікуєш (від більшовизму — Г. Ч.), хоч у нас і багато грошей та засобів щоб лікувати³⁴.

У бібліотеці В. І. Леніна немає цієї книжки Вандерліпа, але є інша — «Як допомогти Європі?» (Петроград, 1923), де обстоюються подібні положення.

Тверезість дільця відображували й книги найчистішого буржуа Д. М. Кейнса, зазначав В. І. Ленін. У ленінській бібліотеці були такі книги цього автора: «Перегляд мирного договору» (М., 1923), «Проблеми відбудови Європи» (Петроград, 1922), «Економічні наслідки миру» (Стокгольм, 1921)³⁵. Всі ці книги досліджували післявоєнну економіку Європи.

В. І. Ленін читав книги Кейнса «Економічні наслідки миру» в оригіналі, а в липні 1920 р. рекомендував Є. Преображенському доручити державному видавництву надрукувати цю книгу³⁶. Тоді ж В. І. Ленін у телеграмі Л. Каменеву писав про необхідність збирання такої літератури, а також про обговорення питання про створення літературного бюро або агентури для видання подібних брошур, читання доповідей, розсилки їх та ін.³⁷

Елементи тверезої оцінки деяких історичних подій відзначав В. І. Ленін і в працях П. Мілюкова, особливо в його статтях про кронштадські події. Володимир Ілліч писав про Мілюкова: «Він історію вчив уважно і всі свої знання оновив вивченням російської історії на власній шкурі. Результат свого двадцятирічного професорського вивчення він підсилив двадцятимісячним особистим вивченням. Він заявляє, що, коли лозунгом стає Радянська влада без більшовиків, я — за це. Чи буде це пересунення трошки направо чи трошки наліво до анархістів, за кордоном, в Парижі, цього не видно. Там не видно, що робиться в Кронштадті, але він говорить: «панове монархісти, не поспішайте, не заважайте тим, що ви про це кричите». І він заявляє, що, ко-

³² Бібліотека В. І. Леніна в Кремле, стор. 18, 236.

³³ В. Ратенау. Новое государство, М., 1922, стор. 34.

³⁴ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 42, стор. 62.

³⁵ Див. Бібліотека В. І. Леніна в Кремле, стор. 287.

³⁶ Див. В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 51, стор. 225.

³⁷ Див. Там же, стор. 241.

ли пересунення вліво, я готовий бути за Радянську владу проти більшовиків.

Ось що пише Мілюков і що є абсолютно правильним. Дечого він навчився з російської історії і від поміщиків та капіталістів, твердячи, що все одно кронштадські події є прагненням створити Радянську владу без більшовиків; трошки вправо, трошки з вільною торгівлею; трошки з учредилкою»³⁸. Далі В. І. Ленін пояснює, чому Мілюков прибічник будь-якого пересунення влади; «Якщо лозунг кронштадських подій є ухил трошки вліво — Радянська влада з анархістами, породженими лихами, війною, демобілізацією армії,— то чому Мілюков за неї? Тому, що він знає, що ухил може бути або в бік пролетарської диктатури, або в бік капіталістів»³⁹.

В. І. Ленін бачив, що Мілюков, досвідчений буржуазний політик, виходячи з класової істини, знав лише два виходи: або диктатура пролетаріату, або диктатура буржуазії. У пересуненні влади в Росії вправо або вліво він бачив можливість повернення влади до рук буржуазії. Цієї класової суті подій, що відбувалися в Росії, не могли зрозуміти ідеологи проміжних дрібнобуржуазних партій. Тому Мілюков був проти їхньої демагогії. В. І. Ленін роз'яснював, що Мілюков виходив з класової позиції буржуа і тому рекомендував: «давайте підтримувати кого завгодно, навіть анархістів, яку завгодно Радянську владу, *аби тільки повалити більшовиків, аби тільки здійснити пересунення влади!* Однаково, вправо, чи вліво, до меншовиків чи до анархістів, аби тільки пересунення влади від більшовиків; а решту,— а решту «ми», Мілюкови, «ми», капіталісти і поміщики, «самі» зробимо, анархістиків, Чернових, Мартових ми ляпасами проженемо, як робили в Сибіру щодо Чернова і Майського, як робили в Угорщині щодо угорських Чернових і Мартових, як робили в Німеччині щодо Каутського, у Відні щодо Фр. Адлерів і К⁰»⁴⁰.

В роки непу В. І. Ленін уважно читав твори авторів змінювального напрямку про Радянську Росію, її внутрішню політику, про перші результати непу та ін. У листопаді 1922 р. він просить бібліотекарку дістати йому № 3 журналу «Воля России» (1922 р.), що виходив у Празі, із статтею В. Гуревича⁴¹.

У ці роки В. І. Ленін читає збірник статей «Зміна віх». В його особистій бібліотеці цей збірник був у другому празькому виданні 1922 р.⁴² Проте Володимир Ілліч ознайомився з цим збірником також і в паризькому виданні, навіть, очевидно, дещо раніше ніж одержав для своєї бібліотеки празьке видання⁴³.

У цьому збірнику В. І. Леніна зацікавила стаття Устрялова, який висловлював свої думки щодо непу. Володимир Ілліч аналізував класовий характер висловлювань Устрялова, підкресливши, що «Отакі одверті вороги корисні, треба сказати прямо... Ворог говорить класову правду, вказуючи на ту небезпеку, яка перед нами стоїть»⁴⁴.

Без тіні упередженості, з великою увагою В. І. Ленін читав книги про революцію тих буржуазних авторів, які писали з єдиною метою — зрозуміти, що таке революція, Радянська влада, чесно й правдиво розповісти про це світові.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 249.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же, стор. 327—328.

⁴¹ Ш. Маначурьянц. Что и как читал Ленин. Записки Института Ленина, т. III, М., 1928, стор. 97.

⁴² Библиотека В. И. Ленина в Кремле, стор. 168.

⁴³ Див. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 45, стор. 621.

⁴⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 248.

Серед таких книг слід насамперед назвати «Росія в імлі» Герберта Уеллса. Цей автор був тоді далекий від марксизму й розуміння комуністичних ідеалів, але, уважно вдивляючись у все, що відбувалося в Росії, він зміг побачити найголовніше й розповісти про це читачам.

Володимир Ілліч залишив багато поміток на сторінках цієї книги. Головним чином він відмічав ті місця, де найчіткіше виступала ліберально-буржуазна ідейна обмеженість автора, але, поряд з цим, зупинився й на тих частинах, які свідчили про те, що автор зміг розібратися в ряді найважливіших питань історії російської революції. Наприклад, Володимир Ілліч підкреслив у книзі те місце, де автор наближається до правильної оцінки Великої Жовтневої соціалістичної революції і якоюсь мірою відзначає її закономірність: «Вирішальний... факт грізний і гнітючий полягає в тому, що повалилася соціальна і економічна система, дуже схожа на нашу і найтісніше пов'язана з нею»⁴⁵. Або: «Не комунізм ввергнув цю величезну систему, що тріщала по швах, у знесилюючу шостирічну війну. Це справа рук європейського імперіалізму»⁴⁶.

Ідейну обмеженість автора, як ідеолога буржуазії, В. І. Ленін бачив насамперед у його впертій упередженості щодо марксизму. Володимир Ілліч випишує на форзаці книги сторінки — 46, 67, 68, 69,— і зауважує: «Проти марксизму»⁴⁷. В. І. Ленін підкреслив також і деякі безпорадні міркування автора про Радянську державу, її суть⁴⁸. Негативно ставлячись до марксизму, Герберт Уеллс не міг зрозуміти об'єктивного, закономірного характеру Великої Жовтневої соціалістичної революції, але його ширше бажання розібратися в тому, що відбувалося в Росії, правдиве змалювання всього, що він бачив, робило книгу корисною для зарубіжного читача. Невипадково тому російська білоемігрантська преса зустріла книгу Уеллса в штики.

Представників білоемігрантського табору лякало те, що людина високої духовної культури прагне неупереджено розповісти про революційну Росію. Вони напали на Уеллса за його висновки: «...більшовизм у сучасних умовах — єдино можлива в Росії влада»⁴⁹. Один з білоемігрантських рецензентів обурено писав: «Якісної різниці між тим, що несе на своїх знаменах більшовизм, і тим, що уявляє Уеллс як визначальне в долі Європи,— немає... Вся ця однаковість світосприймання, що пов'язує Уеллса з Леніним, і є те, що розділяє нас від Уеллса непрохідною межею і що становить центр його книги... Уеллс вже не з нами, а з ними...»⁵⁰.

Аналіз ленінських критичних зауважень дає підстави зробити висновок про те, що книги та статті буржуазних авторів з питань Великої Жовтневої соціалістичної революції Володимир Ілліч поділив на три групи. У першу й найбільшу з них входили праці, автори яких, виконуючи замовлення своїх хазяїв, монополістичної буржуазії робили наклепи на революційний народ Радянської Росії, грубо фальсифікували історію Великої Жовтневої соціалістичної революції.

До другої групи В. І. Ленін відносив праці, автори яких, ненавидячи Радянську владу, змушені були однак тверезо оцінювати стан і перспективи боротьби пролетаріату проти буржуазії як у Росії, так і в світовому масштабі.

⁴⁵ Пометки В. І. Ленина. Герберт Уэллс. Россия во мгле, М., 1958, Приложение, стор. 86.

⁴⁶ Там же, стор. 85.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же, стор. 89.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Журн. «Русская мысль», 1921, под ред. П. Струве, София, кн. III—IV, стор. 208.

Третю групу складали праці тих авторів, які чесно, щиро прагнули зрозуміти хід історичних подій.

Всі три групи характеризуються методологічною беспорядністю, яка найяскравіше виявлялась в спробах дати історико-теоретичний аналіз подій у Росії.

Повна неспроможність буржуазної історіографії дати наукову теорію Великої Жовтневої соціалістичної революції була для Володимира Ілліча визначальною ознакою кінцевого етапу буржуазної історичної науки. Він підкреслював це 1920 р. у праці «До історії питання про диктатуру», в якій повертався до критики буржуазно-міщанських поглядів Р. М. Бланка на революцію, що були типові для всієї буржуазної історіографії того періоду⁵¹. В. І. Ленін переконливо показав, що наукове розуміння історії революцій пригноблених і експлуатованих класів проти експлуататорів, насамперед пролетарської революції в Росії, можливе тільки з позицій марксизму.

Викриваючи суть буржуазного трактування революції, В. І. Ленін писав: «Коли історія людства посувається вперед із швидкістю локомотива, це — «вихор», «потік», «зникнення» всіх «принципів і ідей». Коли історія рухається з швидкістю гужової перевозки, це — сам розум і сама планомірність. Коли народні маси самі, з усією своєю незайманою примітивністю, простою, грубуватою рішучістю, починають творити історію, втілювати в життя прямо і негайно «принципи і теорії», — тоді буржуа відчуває страх і кричить, що «розум відступає на задній план» (чи не навпаки, о герої міщанства? чи не виступає в історії саме в такі моменти розум мас, а не розум окремих осіб? чи не стає саме тоді масовий розум живою, дійвою, а не кабінетною силою?). Коли безпосередній рух мас придушений розстрілами, езекуціями, биттям, безробіттям і голодуванням, коли вилізають із щілин блощиці утримуваної на дубасовські гроші професорської науки і починають вершити діла за народ *від імені мас*, продаючи і зраджуючи їх інтереси жменькам привілейованих, — тоді рицарям міщанства здається, що настала епоха заспокоєного і спокійного прогресу, «настала черга мислі і розуму»⁵².

Буржуазно-міщанська точка зору Бланка та його однодумців на революцію, як на період безумного виходу в історії людства, була на думку В. І. Леніна, ілюстрацією повної обмеженості всієї буржуазної ідеології, яка не могла зрозуміти закономірності історичного процесу. Ця точка зору демонструвала боязнь буржуазії та її ідеології перед гострою та рішучою боротьбою, ненависть їх до революційного способу вирішення соціально-історичних питань.

Кількість книг буржуазного напрямку, так чи інакше відзначених В. І. Леніном, незначна. Володимир Ілліч не залишив жодної статті з критикою окремих творів, одверто ворожих буржуазних авторів про Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Це сталося, мабуть, тому, що він вважав такі книжки менш небезпечними, ніж праці дрібнобуржуазних авторів, які спотворювали історію Жовтня під виглядом захисту ортодоксального марксизму.

Всі сили ідеологів імперіалізму були спрямовані на захист старої ідеї непорушності основ капіталізму, що давно вже скомпроментувала себе. Проте в умовах загальної кризи капіталізму ці спроби були даремні й безкорисні. Трудящі бачили неминучість загибелі старого світу.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 300—319.

⁵² Там же, стор. 317—318.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

ЧОМУ МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПОВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ?

Восени цього року минуло 100-річчя з дня народження академіка АН УРСР і АН СРСР Михайла Сергійовича Грушевського, який, за визначенням газети «Правда», «належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України»¹. М. Грушевський є автором близько 2 тис. наукових праць. Серед них — 10 томів «Історії України-Русі», 5 томів «Історії української літератури», численні монографічні дослідження, присвячені різним періодам і проблемам історії України.

В своїх працях учений використав багато найрізноманітніших джерел і ввів у науковий оборот величезну кількість нових фактів, що значно збагатило українську історичну науку. І хоч не можна погодитися з багатьма його твердженнями, висновками і концепціями, але зібрані, науково перевірені й систематизовані ним факти ніколи не втраять свого значення. Їх не можна обійти або ігнорувати. Оцінюючи творчий доробок М. Грушевського, слід виходити з положення В. І. Леніна, який писав: «Історичні заслуги судять не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками»².

В працях М. Грушевського відбито досягнення і слабкі сторони буржуазної історичної науки на Україні в дожовтневий період. Його творчий шлях був досить складним. Це пояснюється часом, у який М. Грушевський жив і працював, станом буржуазної історичної науки, зокрема її методологічною основою та методикою дослідження, а також ідейно-політичними поглядами вченого. Все це мало значний вплив на висвітлення і трактовку досліджуваних ним проблем. Тому ряд положень і висновків М. Грушевського є застарілими, малообґрунтованими, а то й просто ненауковими. Їх відкинуло саме життя, розвиток історичних знань. Той, хто не вміє або не хоче покінчити з цим застарілим і неправильним, не гідний називатися істориком, бо для дальшого розвитку науки слід використовувати тільки те позитивне, що було в творчості М. Грушевського. Не може бути виправданою й позиція тих, які за його помилковими твердженнями не бачать корисного, позитивного й цінного, що створене ним у галузі історичної науки. Як у першому, так і в другому випадках ми зустрічаємося з невірним ставленням до спадщини вченого, з невмінням тверезо, з наукових позицій розібратися в її суті.

М. Грушевський належав до числа тих діячів науки, які залишили не тільки велику кількість праць, а (що не менш важливо) пройшли складний, суперечливий життєвий шлях. Усе це має бути правильно висвітлено і оцінено сучасниками. В своєму житті вченому довелося долати багато перешкод, зустрічати немало перехресть, збиватися на манівці й стояти на позиціях, ворожих українському народові, трудящим масам. А щоб вийти з такого становища, потрібно було мати великий життєвий досвід, уміння оцінювати реальну дійсність і робити з цього відповідні висновки, знаходити в собі силу волі, щоб після не-

¹ Газ. «Правда», 27 листопада 1934 р.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 160.

вдач і краху довговиношуваних ідей визнати свої помилки і засудити ворожі народові власні вчинки, побачити перспективу дальшого руху вперед. Важливу роль у цьому, безумовно, відіграло те, що М. Грушевський прагнув бути із своїм народом, віддавати йому сили й знання.

100-річчя з дня народження вченого відзначається не тільки на його батьківщині — Україні³, але й поза її межами. Цілком зрозуміло, що відзначення цієї дати має на меті не лише висвітлення діяльності М. Грушевського, але й багатьох інших питань і зокрема різних періодів історії українського народу. Слід зазначити, що в деяких матеріалах на цю тему, опублікованих за кордоном, виступає явна тенденційність замість того, щоб спокійно розібратися в усій складності проблеми.

З широкого кола питань, пов'язаних з біографією М. Грушевського, ми зупинимося на питанні про його повернення з еміграції на Радянську Україну. Це була дуже важлива, переломна подія в житті вченого. Однак вона майже зовсім не висвітлена в літературі. Лише про деякі факти, зв'язані з нею, є згадки в опублікованих спогадах окремих осіб, але в них допущено ряд викривлень дійсності і тенденційність у її зображенні.

Незважаючи на різну оцінку діяльності М. Грушевського, зокрема його повернення в 1924 р. на Україну, для всієї зарубіжної націоналістичної писанини характерне намагання використати ювілей вченого для посилення антирадянської кампанії. Так, газета бандерівського напрямку «Гомін України», яка заснована відомим фашистом Д. Донцовим і виходить у Канаді, постійно виступає проти проявів інтересу в колах української еміграції до Радянської України, проти їх бажання підтримувати з нею культурні зв'язки тощо, бо вважає це небезпечним «радянським фільством», яке завдає шкоди «національним інтересам». У зв'язку з цим на її сторінках часто згадується прізвище М. Грушевського. В 1965 і 1966 рр. газета не раз на всі лади повторювала, що його повернення на Україну і співробітництво з Радянською владою є «зрадою» національної ідеї. Інші газети намагаються «довести», що М. Грушевський помилився, повернувшись на батьківщину, що Радянська влада не тільки не створила йому необхідних умов для наукової роботи, але переслідувала його і цим самим передчасно звела в могилу. Слід зазначити, що ці «біографи» не рахуються з фактами, приписуючи вченому свої суб'єктивні помисли і бажання.

Питання про повернення було серйозною проблемою, зв'язаною з багатьма труднощами, які М. Грушевському не зразу вдалося подолати. На його прикладі можна бачити той складний шлях, яким йшли представники буржуазної інтелігенції до співробітництва з Радянською владою.

В цій статті використано переважно документи, що раніше не публікувалися. В них знайшли своє відображення важливі події і факти з життя М. Грушевського в той час, коли він вирішував питання про повернення з еміграції на Україну. Дуже істотне значення мають документи, що належать перу самого вченого, а також рідних і близьких йому людей, сучасників та співучасників тогочасних подій. Ці матеріали зберігаються в Центральному державному історичному архіві Української РСР у Києві. Зважаючи на їх важливість, а також на те, що вони зовсім не публікувалися, ми будемо викладати їх зміст якомога повніше.

³ Див. газ. «Літературна Україна». 30 вересня 1966 р

Основні дані про життя і діяльність М. Грушевського відомі. Тут слід лише нагадати про деякі обставини, що привели до його еміграції з України.

Відомо, що буржуазно-демократична Лютнева революція 1917 р., повалення царизму в Росії викликали бурхливе політичне піднесення на Україні, зокрема посилення національно-визвольного руху. Одним з його проявів було виникнення у Києві в березні того ж року української Центральної ради. Головою її був обраний М. Грушевський, який з того часу зв'язав свою політичну діяльність з Українською партією соціалістів-революціонерів (УПСР). Відомо також про політичні метаморфози Центральної ради, про її дії, спрямовані проти дальшого розвитку революційного руху і встановлення Радянської влади на Україні. Це кінець кінцем привело до запрошення нею на Україну німецьких окупантів. Безумовно, що за цю антинародну, контрреволюційну політику Центральної ради відповідальність ніс також і її голова М. Грушевський. Своє безславне існування вона закінчила за наказом німецьких окупаційних властей у квітні 1918 р.

За гетьманщини та Директорії вчений не брав участі у політичних подіях на Україні. Літом 1919 р. він виїхав за кордон, жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, а з 1922 р. у Бадені.

Під час еміграції М. Грушевський разом з іншими діячами УПСР був членом Закордонної делегації (представництва) цієї партії. Поряд з цим він організував так званий Український соціологічний інститут і керував ним, а також писав праці наукового й публіцистичного характеру. В цей же час він редагував журнал «Борітеся — поборете», де надрукував ряд власних статей на політичні теми, в яких висловлював своє ставлення до подій, що відбувалися на Україні, а також висвітлював життя української еміграції.

Питання про політичну лінію та діяльність УПСР і зокрема її керівництва заслуговує спеціального розгляду. Тут ми тільки торкнемося ряду питань, щоб краще зрозуміти ту позицію, яку займав у їх розв'язанні М. Грушевський як член цієї партії та один з представників її Закордонної делегації.

Відомо, що з самого початку виникнення в УПСР не було єдиної ідеологічної й тактичної лінії. Після того, як її ліві крило виділилося і створило окрему партію боротьбистів⁴ УПСР фактично розпалася. Літом 1918 р. ця партія була відновлена, але знову не стала єдиною. Політична обстановка на Україні сприяла тому, що в УПСР виникли різні напрями, зокрема лівий, до якого належав і М. Грушевський. Представники лівих спочатку діяли нерішуче й не поривали з контрреволюцією. Цей напрям не з'явився раптово, а виник внаслідок тривалого зважування людьми реальних обставин і свідчив про те, що вони задумувалися над долею українського народу і хоч чимось хотіли бути йому корисними. В різний час це проявлялося неоднаково.

Так само, як і інші діячі з лівого крила партії, М. Грушевський, перебуваючи в еміграції, засуджував антинародні, контрреволюційні дії Петлюри. В його архіві, наприклад, збереглася написана ним копія листа, якого він 11 жовтня 1919 р. конспіративно переслав на Україну членам ЦК УПСР. Довідавшись докладно про ситуацію на батьківщині, М. Грушевський вважав її «грізною для республіки і для соціалізму нашого, для демократії і для партії». Писав він у цьому листі також про те, що вже пройшло півроку, як УПСР бере участь у кабінеті міністрів, сформованому Директорією, підтримує військову дик-

⁴ Н. И. Сушруненко. Очерки истории гражданской войны в иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920), М., 1966, стор. 53—54.

татуру, а тому несе відповідальність за все, що відбувається на Україні. «Навіть люди дуже помірковані,— відзначав М. Грушевський,— починають жахатись перед наслідками утвореної ситуації, що Україна — се Петлюра і Петлюра — се Україна. Ніхто не знає соціалістичного вашого кабінету, навіть Директорії, тільки — Петлюру, і для світу те, що діється, є єдиноборством двох генералів — Петлюри і Денікіна, в ґрунті річі (в своїй суті.— Ф. Ш.) реакційних, не демократичних!» Як вихід з такого становища М. Грушевський пропонував провести зміни в кабінеті і в самій Директорії, зробити владу відповідальною перед «конгресом трудящих рад». Коли ж цього не можна буде досягнути, то він рекомендував членам УПСР вийти з урядової коаліції⁵. Однак навіть ці дуже помірковані пропозиції М. Грушевського не знайшли підтримки в ЦК УПСР і серед тих діячів цієї партії, які нерозривно зв'язали себе з петлюрівщиною.

В своїх статтях і листуванні М. Грушевський засуджував також союз Петлюри і Пілсудського та їх спільний похід на Україну в 1920 р.

У тому ж році закінчився дуже тяжкий для нашої країни період громадянської війни та іноземної інтервенції. Внутрішня й міжнародна реакція, яка намагалася відновити капіталістичний лад, зазнала краху. На фронтах громадянської війни український народ спільно з усіма народами нашої багатонаціональної країни героїчно відстояв завоювання Великого Жовтня, проявив свою відданість Радянській владі, соціалістичному ладові. В цей час зазнали цілковитої політичної поразки й українські буржуазні та дрібнобуржуазні партії, які прикривали свою антинародну суть соціалістичними назвами і гаслами.

З переходом нашої країни до мирного соціалістичного будівництва й зміцненням Радянської влади на Україні прискорився розклад цих партій і зокрема УПСР. Це стосується не тільки її організацій, які існували на Україні, але й тих, що перебували в еміграції. Виявлялося це по-різному.

Керівництво УПСР так себе скомпрометувало співробітництвом з внутрішньою і зовнішньою реакцією, що втратило вплив серед значної кількості членів своєї партії. Цим пояснюється те, що в 1920—1921 рр. за ініціативою лівих на закордонних партійних конференціях були ухвалені рішення про припинення боротьби проти Радянської влади на Україні (початок 1920 р.), вихід з II Інтернаціоналу і прийняття в основу діяльності платформи III, Комуністичного Інтернаціоналу. Закордонна делегація УПСР виробила також проект нової програми партії. Ініціатором цих заходів було ліве крило, очолюване М. Грушевським. До нього входили також М. Шраг, М. Чечель, О. Жуковський, та інші діячі. Ця група не один раз заявляла, що вона визнає Радянську владу на Україні і готова всіма силами підтримувати її. І це, як побачимо далі, не були лише слова. В той же час друга група Закордонної делегації, яку очолювали М. Шаповал і Григор'єв, орієнтувалася на «повстанський рух» — куркульський бандитизм, організований агентурою Петлюри проти Радянської влади на Україні, і проводила відверту антирадянську політику⁶.

Цілком зрозуміло, що М. Грушевський і керована ним група підходили до розв'язання різних політичних питань з своєїрідної точки зору. Так, наприклад, під диктатурою пролетаріату вони розуміли в той час диктатуру «трудоих мас» взагалі, вимагали легалізації УПСР як «лояльної опозиції» по відношенню до Радянського уряду України. Але характерним було те, що своєю дальшу діяльність ліва

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 1—2.

⁶ Там же, арк. 37—38.

група пов'язувала тільки з поверненням на Радянську Україну. Цим вона відрізнялася від інших емігрантських організацій різних політичних напрямів.

У журналі «Борітеся — поборете», редагованому М. Грушевським, ще в 1920 р. висловлювалась думка про те, що слід поважати і цінувати загальнолюдське значення соціалістичної революції, яка здійснюється під проводом більшовиків. Він писав зокрема: «Треба пробачити їм не одно з того, що нам боком вилазить». На думку М. Грушевського, «які б не були хиби більшовицької політики в українській справі, ми не повинні спускати з ока того, що все-таки скоріше з ними, аніж із яким-небудь іншим російським урядом чи партією можемо сподіватися порозуміння»⁷.

Точку зору М. Грушевського про повернення на Україну поділяли також і його однодумці. Можна навести багато прикладів на підтвердження цього. Так, відомий політичний діяч з Галичини М. Лозинський 14 вересня 1920 р. писав М. Грушевському з Гейдельберга: «Зацікавила мене згадка в Вашім листі про «можливість нашого (себто Вашого і ваших партійних товаришів) виїзду до країни». Коли справді яка можливість є, то се треба тільки повітати»⁸.

Про намір М. Грушевського та членів керованої ним групи повернутися на Україну було відомо урядові УРСР, який поставився до цього позитивно. Українська радянська делегація, що вела мирні переговори з польськими представниками в Ризи на початку 1921 р., як це видно з листа М. Грушевського від 2 березня того ж року, передала йому запрошення «їхати на Україну на культурну працю з товаришами». «Але,— писав він,— супроти відомостей про ЦК я не рішаюсь». Останні слова свідчать, що йому стало відомо про арешт на Україні членів ЦК УПСР і обвинувачення їх в антирадянській діяльності. Очевидно, М. Грушевський чекав вирішення цієї справи. В тому ж листі він зокрема зазначав, що партія розколюється («розбивається»), «більшість орієнтується направо» і ЦК УПСР займає теж таку позицію⁹.

Безумовно, повернення М. Грушевського та його однодумців на Україну (без них він не вирішував цього питання) було проблемою складною. Вони в цей час не мали ще остаточної думки щодо умов свого переїзду. Однак розкол у партії, що поглиблювався, сприяв прискоренню прийняття цього рішення.

Керівник місії Української РСР у Чехословаччині М. Левицький, який повернувся з Відня, де він перебував у службових справах, в Прагу, писав 16 серпня 1921 р. у Народний комісаріат закордонних справ: «Під час перебування у Відні до мене звернулася група Грушевського з проханням в'язати як можна скоріше справу про їх виїзд на Україну». Далі він повідомляв, що мав детальну розмову з представниками цієї групи, які «визнають існуючу Радянську владу на Україні, але це зовсім не означає, що вони стали на комуністичну точку зору. Що ж стосується їх використання на радянській роботі на Україні, я повністю переконаний, що вони працювати будуть і деякі з них працівники видатні та цінні». М. Левицький висловлював упевненість, що члени групи «повністю віддадуть свої сили для роботи в справі зміцнення Радянської влади і економічного життя країни». На його думку, уряд УРСР може дозволити їм повернутися на Україну. Повідомлялося в цьому листі і про те, що праві есери за кордоном на

⁷ Михайло Грушевський. Вибрані праці, Нью-Йорк, 1960, стор. 25.

⁸ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 611, арк. 4.

⁹ Там же, од. зб. 63, арк. 32.

чолі з М. Шаповалом недавно виключили лівих, керованих Грушевським, з партії, між ними точиться гостра боротьба і що ліва група Закордонної делегації УПСР послала на Україну для переговорів з Радянським урядом і ЦК КП(б)У свого представника М. Чечеля. Залежно від відповіді, яку він привезе, мало вирішуватися питання про повернення її членів на батьківщину¹⁰.

Саме у відрядженні місії М. Чечеля на Україну (він виїхав ще в червні 1921 р.) виявилася непослідовність М. Грушевського та інших лівих діячів УПСР. Незважаючи на явний розкол у партії і на те, що праві елементи взяли верх і продовжували відверту боротьбу проти Радянської влади, члени цієї групи однією з умов свого повернення на Україну ставили питання про легалізацію УПСР у цілому. М. Грушевський плевав марну надію, що внаслідок цього партію буде врятовано від розколу¹¹.

Через М. Чечеля М. Грушевський передав листа членам УПСР, які перебували в Києві. В ньому говорилося, що М. Чечель розповість їм про мету своєї місії. «До того, що він вам розкаже, долучаю сих кілька слів,— писав також у цьому листі М. Грушевський,— як певний матеріальний символ моєї непорушної зв'язи з вами і всіма, хто живе гадкою про національне і соціальне визволення нашого народу, хто не падає духом і не упускає з рук провідної нитки соціалізму. Їм вся моя любов, вся щирість, вся пам'ять, вся праця. До побачення, товариші! Ваш Михайло Грушевський»¹².

Відомо, що М. Чечель у червні — серпні 1921 р. вів переговори з керівниками Українського Радянського уряду і ЦК КП(б)У. В результаті цих переговорів М. Грушевський дістав інформацію про політичне становище на Україні. Він був задоволений цим і вдячний Радянському урядові за увагу та відвертий виклад точки зору щодо обговорюваних проблем. У листі голові РНК УРСР М. Грушевський висловив своє бажання співробітничати з Радянською владою в інтересах трудящих. Однак він усе ж був незадоволений тим, що уряд України не погоджувався на легалізацію УПСР¹³.

М. Грушевський не враховував того, що кращі представники цієї партії, вийшовши з її рядів під час громадянської війни на Україні, а також після неї, вступили на шлях співробітництва з Радянською владою, брали участь у будівництві нового життя. А тим часом керівництво УПСР продовжувало провадити антирадянську діяльність. З документів відомо, що М. Грушевський у цей час одержував з України суперечливу інформацію про позицію керівників УПСР, а тому й не міг тоді рішуче засудити їх діяльність, ворожу народові.

Такими ж, як у М. Грушевського, були погляди в його однодумців. У листі в Нью-Йорк до свого знайомого Василя Кузіва 25 серпня 1921 р. він писав про них: «Хлопці широко шукають дороги... Я вважаю, що в сій духовній роботі їм треба помагати. Все наше життя шукає нових доріг, і не можна вгадати, котра доведе до цілі, і потрібно помагати всім, хто чесно в бажанні добра народові шукає дороги. Така провідна гадка моєї діяльності»¹⁴. Однак, щоб вміти допомагати іншим, М. Грушевському довелося самому багато передумати й зважити. Та при всьому цьому, як видно з документів, у М. Грушевського поступово зростає позитивне ставлення до Радянської України. Саме

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 560, арк. 60—62.

¹¹ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 38.

¹² Там же, од. зб. 96.

¹³ Там же, од. зб. 94, арк. 1, 19—20.

¹⁴ Там же, од. зб. 266.

в цьому питанні полягало його корінне розходження з ЦК УПСР, про що свідчить значна кількість фактів. Наведемо деякі з них.

11 липня 1921 р. у Празі відбулася зустріч між посланцем ЦК УПСР М. Балашем, що прибув з України, та представником групи Закордонної делегації, яку очолював М. Грушевський,— О. Жуковським. Під час зустрічі останній заявив, що ліві стали «на позицію примирення з комуністами». М. Балаш відповів, що, зважаючи на це, він не може інформувати членів цієї групи про ряд питань, бо «ЦК і партія на Україні на такій позиції не стоять». Він нагадав також, що його розмова з Жуковським відбувається в той час, коли М. Чечель без дозволу ЦК УПСР перебуває в Харкові і веде з урядом УРСР переговори про можливість повернення групи на Україну¹⁵. Це був тиск на М. Грушевського і його однодумців з боку керівництва УПСР, що мало тісний контакт з очолюваною М. Шаповалом групою Закордонної делегації, яка проводила відверту антирадянську політику. Таким чином, все робилося для того, щоб зірвати переговори про повернення лояльних до Радянської влади членів УПСР на Україну.

Були також спроби роздути розбіжності, що виникли під час переговорів між керованою Грушевським групою і представниками уряду України. Мали місце випадки, коли намагалися спровокувати вченого на виступ проти Радянської влади. Так, 17 листопада 1921 р. з Монреалю (Канада) Іван Бодруг та Василь Мачиха звернулися до М. Грушевського з листом, у якому пропонували, щоб він написав, чому саме не лишився «в Києві на університеті. Цим Ви отворили б очі багатьом таким, що з фанатизмом агітують тут за большевизмом, а в головах їх не може поміститися, чому Ви не в своїй професії, але виїхали до Відня...»¹⁶

Нам не вдалося знайти факти, які б свідчили про виступи в цей час М. Грушевського із заявами або діями проти Радянської України та її уряду. Навпаки, наявні матеріали переконують, що він шукав і знаходив шляхи до співробітництва з Радянською владою.

25 жовтня 1921 р. М. Грушевський писав В. Кузіву: «Я переконаний, що нам дуже потрібно порозуміння з більшовиками, а не їх упадок, що принесе Україні нову руїну і реакцію». Він також зазначав, що за ці думки й погляди на нього нападають різні люди. Далі в цьому ж листі повідомлялось: «Я з України дістав сими днями інформації дуже втішні. Але ті елементи, які ставляться до мене з особливою симпатією і довір'ям, уважають, що приїздити мені на Україну ще не час — краще вести за кордоном літературну акцію у вказанім напрямі. Се голос так званої передової інтелігенції, на котрих спочивають наші надії»¹⁷. А через два тижні після цього, 10 листопада, М. Грушевський знову пише В. Кузіву: «З великою тривогою збираюся. Дістатись туди — мабуть, дістанусь, але звідти — хто зна? І що мене там чекає? Хоч відти пишуть, що живеться легше, але се по нечуваній біді попередніх років...»¹⁸. Це були сумніви і роздуми, які охоплюють людину перед чимсь новим, ще не зовсім ясним, але бажаним.

У 1921 р. М. Грушевському так і не вдалося повернутися на Україну. Про перешкоди, які стояли на цьому шляху, він розповідав у листі В. Кузіву 22 грудня: «Як я Вам писав в червні, я рад би їхати на Україну, коли б не запали якісь перешкоди. Останнє повстання дуже

¹⁵ ЦДА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 58.

¹⁶ Там же, од. зб. 635, арк. 1.

¹⁷ Там же, од. зб. 576.

¹⁸ Там же.

попсувало ситуацію там, але, може, до того часу якось зрівноважить-ся»¹⁹. Для повернення вченого на Україну тоді не було відповідної політичної обстановки, бо саме в 1921 р. відбувся у Києві процес над ЦК УПСР, який викрив ворожу Радянській владі діяльність цієї партії²⁰. А М. Грушевський ще остаточно не порвав з нею ні організаційно, ні ідейно. Перешкодив його поверненню і організований петлюрівцями з допомогою буржуазної Польщі напад на Україну великої банди Тютюнника. В одному з своїх листів на початку лютого 1922 р. М. Грушевський писав про цей напад як про «злочинну спробу повстання, спровоковану поляками і Петлюрою»²¹. Відомо, що банда Тютюнника була розгромлена в жовтні 1921 р. Усе вищезазначене загострювало і без того складне політичне становище на Україні.

І все ж ускладнення й труднощі не зменшили бажання М. Грушевського повернутися на батьківщину, не викликали в нього озлоблення проти Радянської влади. Навпаки, можна навести ряд фактів, які свідчать про його зростаюче прагнення бути корисним своєму народові.

Під час переговорів, які вів М. Левицький з М. Грушевським про його повернення на Україну, було порушено ряд інших питань, які мали не тільки важливе значення для вирішення долі вченого та його одномудців, але й широке громадсько-політичне звучання.

В той час у багатьох районах України, як і в Росії, в зв'язку з неврожаєм почався голод. Відомо, що допомога голодуючим була тоді одним з проявів симпатії прогресивних сил світу до Країни Рад. М. Левицький запропонував М. Грушевському взяти на себе справу організації громадськості за кордоном для допомоги голодуючим на Україні²². Вчений дав на це свою згоду. В листі Грушевського до М. Левицького 17 серпня 1921 р. зазначалось: «Пора дуже відповідна, щоб в атмосфері загальної співчуття до нещастя, які впали на радянські республіки, звернути увагу і на потребу України.. І я радий послужити їй у цім...»²³

М. Грушевський неодноразово через пресу й різні організації звертався в 1921—1923 рр. до української еміграції в Америці і закликав її включитися в кампанію допомоги голодуючим на Україні. Вчений був досить відомою і авторитетною фігурою серед українських емігрантів і зумів добитися певних успіхів у цій справі.

Є чимало документів про цю сторону діяльності М. Грушевського, яку він вважав дуже важливою. В ній не було ніякого політиканства. Більше того, М. Грушевський засуджував різних політичних діячів, які хотіли з цього лиха українського народу мати певну користь. Так, у серпні 1922 р., коли питання про боротьбу з голодом набрало особливо важливого значення, до М. Грушевського, як представника УПСР за кордоном, звернувся В. Винниченко і запропонував об'єднати всі українські партії, щоб одержати позички від європейських урядів для допомоги голодуючим, а разом з тим і «для політичної національної акції».

Зберігся протокол засідання членів лівої групи Закордонної делегації УПСР від 25 серпня 1922 р., який після обговорення пропозиції В. Винниченка підписали М. Грушевський та інші. У ньому зокрема зазначалось: «В створенні загальнонаціональної української політичної організації, котра з необхідністю може бути тільки контрре-

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 576.

²⁰ Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров, Харьков, 1921.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 560, арк. 68.

²³ Там же, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 268.

волюційною, УПСР не може брати участі. Така організація створила б для невідповідальних елементів української еміграції ґрунт для політичних авантур, направлених проти інтересів українських робітників і селян, під покрівлю несення допомоги голодуючим. Сподіванка на допомогу буржуазних урядів, капіталістичних груп Європи голодуючій Україні, на допомогу, яка б не носила благодійного характеру, а була розрахована на певні політичні комбінації,— є утопійна. Ніякої позички для допомоги голодуючим проєктоване В. Винниченком об'єднання не одержить, а коли б хтось щось і дав, то тільки за ціну запродання інтересів українських робітників і селян або якусь політичну компенсацію, в чому УПСР, само собою розуміється, участь взяти не може»²⁴. Хоч мова йде тут про УПСР загалом, але фактично це заява групи Закордонної делегації, яку очолював М. Грушевський. Ще в 1921 р., як зазначається в протоколі, її члени висловились за те, щоб українська еміграція організувала допомогу голодуючим на Україні «без внесення в цю справу політичних моментів». На такій основі М. Грушевський проводив відповідну роботу в 1921—1923 рр.

Під час переговорів у Відні М. Левицький порушив також питання про участь М. Грушевського та інших українських емігрантів, що ставилися лояльно до Радянської влади, в ще одній важливій справі²⁵. Надамо слово тогочасним документам.

Торгове представництво УПСР у Чехословаччині в особі його голови Ю. Новаківського звернулося 26 серпня 1921 р. до М. Грушевського з листом. В ньому говорилося про те, що Народний комісаріат освіти України приступає до «широкої видавничої роботи у всіх галузях наукової і учебної та красної (художньої) літератури на українській мові. Крім цього, буде одібрана і закуплена на книжковому ринку за кордоном уже готова українська література». Згадане представництво керувало створенням для УПСР видавництва за кордоном. В листі зазначалося, що успіх в його роботі великою мірою залежатиме від співробітництва з ним «українських наукових сил». Новаківський запропонував М. Грушевському взяти участь у цій справі. Він писав: «Знаю Вас, як високо авторитетного наукового українського працівника і як громадського діяча, близько стоячого до розуміння культурно-освітніх завдань Народного комісаріату освіти, звертаюсь в першу чергу до Вас з проханням прийняти свою так потрібну і незаміниму участь в цій роботі, повідомивши мене про умови приступлення до неї». Новаківський також просив вченого, щоб він порекомендував й інших працівників²⁶. 31 серпня, як це видно з листа М. Грушевського, він дав на це свою згоду²⁷.

В умовах, коли на Україні ще не було ліквідовано тяжких наслідків світової і громадянської воєн, видання літератури за кордоном мало важливе значення. Участь у цьому М. Грушевського, як і інших українських емігрантів, була позитивним фактом. Він зокрема став головою редакційної колегії видавництва. Поступово було налагоджено друкування необхідних книг українською мовою. Крім того, через Всеукраїнську кооперативну спілку — «Вукоопспілку» Наркомос закупив ряд видань Українського соціологічного інституту²⁸.

Як свідчать наведені факти, й у складних умовах М. Грушевський знаходив шляхи для того, щоб якоюсь мірою бути корисним своєму народові, стаючи на шлях співробітництва з радянськими установами.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 62, арк. 52.

²⁵ Там же, од. зб. 560, арк. 68.

²⁶ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 94, арк. 11.

²⁷ Там же, арк. 13.

²⁸ Там же, арк. 12, 24; од. зб. 96.

Настав 1922 рік. Бажання М. Грушевського повернутися на батьківщину залишалося незмінним. У цей час він дуже цікавиться становищем на Україні, одержує відомості з різних джерел, часто дуже суперечливі. Безумовно, це впливало на його настрої. Та понад усе М. Грушевського хвилювало те горе, що спіткало рідний край,— голод. 16 травня він пише в одному з листів: «На Україну не поїду, в кождім разі раніше кінця серпня. Про ситуацію і голодову акцію напишу цими днями. Я дуже тепер нею зайнятий...»²⁹

На підставі цього можна вважати, що організація допомоги голодуючим була однією з причин затримки його від'їзду на Україну. Правда, є й інші дані, які до певної міри проливають світло на цю справу.

Літом 1922 р. на Україні відбувся Всеукраїнський науково-технічний з'їзд. Як делегатів на нього було запрошено і працівників Українського соціологічного інституту з Відня³⁰. В листі 14 липня М. Грушевський зазначав, що на цей з'їзд поїхали представники інституту, його одноступці по партії О. Жуковський і М. Чечель. Він писав: «Від них сподіваюсь інтересних інформацій. Я з радістю теж поїхав би, але дістав остереження і від родини, і від політичних товаришів, щоб ще не їхав. Піджду от тепер інформації від сих товаришів»³¹.

Є підстави гадати, що вісті з України М. Грушевський одержав утішні. Саме цим можна пояснити, що вчений продовжував послідовно виступати на підтримку Радянської влади. Редагований ним журнал «Борітеся — поборете» він перетворює в друкований орган прихильників робітничо-селянської України, як про це говорилося у спеціальній листівці, виданій у серпні 1922 р.³²

Слова і діла М. Грушевського, які свідчили про його симпатії до Радянської України, викликали відповідну реакцію з боку його ворогів, в тому числі й серед членів УПСР. Він це добре бачив і розумів необхідність рішуче порвати з усім тим, що віддаляло його від українського народу, який безповоротно став на шлях нового життя. Розрив М. Грушевського з УПСР в організаційному відношенні в 1922 р. не був раптовим і несподіваним, а, як видно з наведених фактів, визрів довгий час. Про це свідчить його лист від 24 листопада «До київських товаришів (ЦК)». Копія його, власноручно написана М. Грушевським, збереглася в архіві вченого. З огляду на важливість цього документа подаємо його повністю.

«Дорогі товариші! До офіційного листа нашого долучаю ще отсих кілька рядків від себе персонально. Братерськи обіймаю вас, радію, що тримаєтеся і не упадаєте духом, сердечно болю бідами і негодами, в котрих мусите жити, але прошу прийняти до відома, що й мені живеться дуже тяжко. І матеріальна сторона не весела, і моральна теж. Воля моя не видержує еміграційного життя і хорує. Я стою під неустанними (одне слово незрозумілим.— Ф. Ш.) і всякими помийними потоками. Зліва і справа, і для всяких партійних, інакомислящих і інтригующих елементів я був ціллю всяких інсинуацій і агітацій, про котрі може вам дати поняття «Вільна спілка» — збірка, випущена Шаповалом і Григор'євим недавно у Львові. Те, що вдається зробити в літературній роботі, в обороні національних і соціальних позицій, дається з таким трудом, який не рівняється результатам.

Директорія, петлюрівщина, емігрантські пакості скомпрометували українство в очах Європи, зробили її не тільки байдужою, але й упе-

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, од. зб. 266.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 66, арк. 46.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, од. зб. 266.

³² Там же, од. зб. 66, арк. 43.

редженою до українства. Нас ставлять нижче татар, горців і т. д. щодо культури, політичного виховання і т. д. А ті помії, які течуть з різних с-рівських груп — від «настоящих», від шаповалівців, мартосців глибоко підірвали авторитет партії УПСР. З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін. Брак інформації з вашої сторони грав в тім велику роль. Два роки ми не маємо від вас нічого такого, натомість заявляють митюки, григор'єви, всякі комітетчики і голови комітетів губер. і повітових, «кислиці» в роді Балаша і т. д., які робили своїми інформаціями, котрим ми не могли протиставити нічого автентичного від вас, ЦК, страшне (одне слово нерозбірливе.— *Ф. Ш.*) і дискредитували партію.

Репрезентувати партію, котра веде таке апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями, бо її представляють тут не ми, але шаповали, кондратенки, григор'єви, паливоди, митюки, юрки, лисенки, пирхавки, миколи залізники і т. д., виступати її іменем, входити в зв'язки з соціалістичними партіями неможливо. Я приймаю до відома заяву харківських товаришів *, що мені не личить ще вертатись на Україну, але бути партійним делегатом за кордоном в таких умовах неможливо.

Я добре розумію ваші трудні умови, але об'єктивно це нічого не значить. Тим більше, що й добувати навіть якісь малі засоби на продовження роботи Закордонної делегації стає неможливим.

Американська еміграція, котра мене трохи підтримувала, знеохотилася. Так що прошу не гніватися. Примус об'єктивних даних. Коли обставини не зміняться, я з тими товаришами, які пойдуть до вас навесні, поверну вам мій делегатський мандат. Я робив не тільки, що міг, але більш того, що міг, але дедалі все стає трудніше.

Вітаю вас щиро і тишу себе надіями побачити здоровими і сильними на рідній землі. Ваш щирий М. Грушевський³³.

Немає особливої потреби коментувати цей лист. Він свідчить про те, скільки довелося передумати і зважити М. Грушевському, щоб прийти до таких рішучих висновків про УПСР та її керівників. Перед ним постало питання — бути з народом чи піти проти нього. Життя суворо встилося тим, хто йшов проти власного народу. М. Грушевський, як досвідчений політичний діяч і історик, це дуже добре знав і розумів. А тому він вирішив остаточно порвати з УПСР й повернутися на Україну.

Оглядаючись назад, він побачив неприкритим, ще більш виразним те погане, яке до часу маскувалося під «добро», «повагу» і «дружбу». Осудити нечисть і гниль — обов'язок кожної людини, яка все це зрозуміла. Так зробив і М. Грушевський. В листі до В. Кузіва 11 листопада 1922 р. він писав: «...Війна забрала якраз найблизших «дітей по духу», котрих виховав в попередніх часах... Позіставались менш близькі, а найбільше з категорії юд-предателів..., котрі при нагоді денунціюють, оббріхують... Сього року зробили мені велику прикрість сі колишні духові діти, вихованці, відновивши «Літ. наук. вісник», котрий я заснував і вів, духовно і матеріально, весь час, а вони це зробили без моєї відомості, потайки, віддали ворожій і особисто, і напрямом людині — Донцову, не запросили навіть мене до участі... Правда, подібних, хоч може, не таких драстичних, паскудств бачив я більше за останні роки.

* Про цю групу див. далі.

³³ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 66.

Наша інтелігенція демонструвала свій моральний розклад... Одним з проявів сього упадку були тенденції сих епігонів (яким здавалося, що се я, а не їх власне убожество не даю їм грати перших блискучих ролей) знищити або на смерть замовчати мене, зробити з мене неіснуюче ніщо, щоб заблиснути самим. Тягнеться се вже п'ятий рік. Уступив я їм з усіх позицій, але їм здається, що я все ще їм заважаю, поки маю якесь довір'я у людей, щось роблю, взагалі існую. Нині найяскравішим центром цих тенденцій на еміграції се є спілка двох непочитальних амбітників — Винниченка і Шаповала, які творять емігрантську «нову Україну» за гроші чеського уряду»³⁴.

Обсяг статті не дає можливості навести інші факти, які розкривають погляди й наміри М. Грушевського на початку 20-х років. Але й наведені матеріали дають підставу твердити, що він засуджував дії українських контрреволюціонерів, які перебували в еміграції або на Україні. М. Грушевський поривав з ними політично. Правда про силу й життєвість Радянської влади на Україні все більше переконувала вченого в необхідності повернутися на батьківщину й працювати для народу.

Безумовно, на вирішення ним цього питання мала значний вплив глибоко гуманна політика Радянського уряду, який не раз оголошував амністію для емігрантів, що повернуться на батьківщину. Відповідні постанови приймалися також Всеукраїнськими з'їздами Рад і Президією ВУЦВК. Це питання неодноразово розглядалося і Центральним Комітетом КП(б)У³⁵. Так, V Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся в лютому — березні 1921 р., прийняв спеціальне рішення про амністію, за яким від відповідальності звільнялися ті емігранти, які «повернуться на територію УСРР, добровільно з'являться в розпорядження влади і дадуть щире зобов'язання бути лояльними громадянами УСРР»³⁶.

Про позицію щодо Радянської влади, про наміри і дії М. Грушевського за кордоном, як вже згадувалося, уряд України добре знав. Повернення вченого на батьківщину було лише питанням часу.

Потрібно зазначити, що М. Грушевський — незвичайна фігура серед інших емігрантів. Крім того, що він провадив у минулому політичну антирадянську діяльність, з якою згодом покінчив, це був вчений, історик з світовим ім'ям. Ця обставина також враховувалася, коли вирішували питання про його повернення на Україну.

В. І. Ленін підкреслював, що побудувати нове суспільство можна лише при умові використання того позитивного, що було в минулому. Він писав: «Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво — в руках спеціалістів і в їхніх головах»³⁷.

Питання про залучення до соціалістичного будівництва старих спеціалістів постало зразу ж після перемоги Великого Жовтня. Партія і уряд приділяли даній проблемі постійну увагу. В цій справі було дуже багато зроблено і досягнуто значних результатів. Так, в Українській Академії наук працювало чимало старих спеціалістів. У республіці було створено необхідні умови для їх діяльності, що сприяло розвитку різних галузей науки і культури. Комуністична партія поставила перед цими спеціалістами вимогу вірно служити народові й співробітничати з Радянською владою. М. Грушевський у принципі погодився з

³⁴ ЦДІА УСРР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

³⁵ «Український історичний журнал», 1965, № 9, стор. 11—13.

³⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад, Харків, 1932, стор. 128.

³⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 51.

цією вимогою, що стало основою, на якій була можлива його праця на батьківщині. Визнання Радянської влади й готовність співробітничати з нею в галузі науки становили реальну передумову для повернення вченого на Україну.

Минув 1922 рік, настав новий, 1923. В листі до В. Кузіва, датованому «північ 31.XII — 1.I 1923», М. Грушевський писав: «На вступі Нового року прилучаємо наші побажання до Ваших — щастя мирові, а народові нашому дрібку радості і утіхи по таких тяжких незгодах і ударах!»³⁸

У листах, що їх відправили М. Грушевський, його дружина Марія Сильвестрівна й дочка Катерина своїм родичам на Україну з нагоди різдва і Нового року, крім добрих побажань, висловлювалася впевненість, що наступні свята будуть зустрінуті всіма разом у Києві³⁹. Та це були не тільки побажання. В першій половині 1923 р. вчений діяльно готувався до переїзду на Україну, про що є згадки в листах М. Грушевського і членів його сім'ї. Так, у своєму листі 17 січня Михайло Сергійович повідомляв, що чекає проведення деяких формальностей, зв'язаних з обранням його «членом Академії наук і переїздом»⁴⁰. Сестрі Ганні Сергіївні він писав у Київ 21 січня, що має принципіальну згоду радянських властей на його повернення на Україну⁴¹.

В цей час М. Грушевський, його дружина й дочка дуже цікавилися подіями на рідній землі, умовами життя там тощо. Марія Сильвестрівна в листі до родичів у Київ 26 квітня 1923 р. писала: «Ну, як там у вас після останніх заяв правительства щодо прав української культури і політики його супроти (щодо — Ф. Ш.) неї? Коли після заяв підуть факти, то, може, справді побачимося, нарешті, за якого півроку. От було б гарно! Будь ласка, напишіть, як воно справді з сим і чи єсть якісь зміни, якісь полегкості?.. Михайло Сергійович, слава богу, здоров, тільки стомлений, працює багато...»⁴². Згадувана в листі заява Радянського уряду «щодо прав української культури» — це резолюція VII конференції КП(б)У (4—10 квітня 1923 р.) — «Національні моменти в радянському і партійному будівництві»⁴³.

Дійшла до нас і думка М. Грушевського про цю резолюцію. В листі до В. Кузіва з Бадена 11 липня 1923 р. він писав про політичне життя еміграції, зазначаючи, що тут «хаос і в суспільності апатія. Натомість можна помітити певний зріст національної енергії на Великій Україні, особливо в Києві. Проголошений більшовиками національний курс там таки підняв настрій»⁴⁴.

Поступово успіхи у відбудові народного господарства, в розвитку культури і науки в УРСР ставали дедалі більш зримими. І в цьому переконувався не тільки М. Грушевський, але і його однодумці. Групами й поодинокі вони поверталися на Україну.

Певну роль у тому, що М. Грушевський та керована ним група остаточно порвали з УПСР, відіграла ще одна подія. В липні 1923 р. відбувся пленум ЦК цієї партії, під час якого виявилось, що ні серед керівництва, ні серед членів УПСР немає єдності. Проти реакційних елементів, яких за кордоном очолював М. Шаповал, а на Україні — ЦК партії, виступили з викладеною в проекті резолюції новою плат-

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

³⁹ Там же, од. зб. 1285.

⁴⁰ Там же, од. зб. 1430.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же, од. зб. 1394, арк. 28—29.

⁴³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 218—223.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

формою ліві, що їх продовжував уже не організаційно, а ідейно очолювати М. Грушевський. Однак на пленумі її було відкинуто. Тоді ця група з Харкова в «Листі до ЦК УПСР, до всіх партійних товаришів» виклала свої погляди.

Як у резолюції, так і в листі зазначалося, що капіталістичний лад має бути повалений і замінений диктатурою робітників і селян, та підкреслювалося велике значення існування радянських республік для боротьби пролетаріату в усьому світі. В резолюції говорилося також про необхідність захищати Країну Рад від міжнародного імперіалізму та внутрішньої контрреволюції й брати активну участь у соціалістичному будівництві на Україні. В листі члени групи писали, що для них «постулат радянських республік є активний, життєвий постулат, а не порожнє, лише зовнішнє, революційна фраза». Водночас рішуче засуджувалася позиція реакційних елементів з УПСР, які вважали, що капіталізм ще не зжив себе й революція на сході Європи приречена на невдачу й поразку. Лист закінчувався заявою, що коли ЦК не погодиться внести зміни в свою платформу в згаданих питаннях, то це змусить групу порвати організаційні зв'язки з УПСР, «щоб не бути ні в якій мірі причетними до тієї шкоди, яка робиться світовій революції і з нею визволенню українського народу теперішньою лінією ЦК». Цей текст зокрема підписали М. Чечель, М. Шраг, О. Жуковський, В. Залізник, які повернулися вже на Україну, а також А. Степаненко і М. Любинський⁴⁵. Як можна судити з документів, що збереглися серед матеріалів М. Грушевського, він теж брав участь у написанні цього листа.

Визнання Радянської влади М. Грушевським — результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу й прагнення бути корисним своєму народові. Тверде рішення про переїзд на Україну було прийнято.

Проте не можна розглядати це рішення як наслідок безвихідного становища М. Грушевського в еміграції. Вчений міг би переїхати, наприклад, до Львова, з яким ще до 1914 р. був зв'язаний більше двадцяти років, але він вважав для себе неприпустимим працювати в тяжких умовах, що існували в окупованій буржуазною Польщею Галичині. Міг М. Грушевський також вести наукову роботу й бути професором у багатьох університетах Європи, зокрема в Оксфордському⁴⁶. Збереглися матеріали, які свідчать про ставлення вченого до подібних пропозицій. Так, у квітні 1923 р. В. Кузів повідомив у листі, що М. Грушевського запрошують переїхати працювати до Америки⁴⁷. На це вчений відповів йому 8 травня, що такі запрошення він одержував з різних країн і раніше. Як він зазначав, це могло б дати «дуже гарні наслідки, матеріальні бодай б», але такий вихід з становища «не дав би вдовolenня ні мені, ні тим людям, які б бажали мого приїзду і з ним зв'язували різні надії». Далі М. Грушевський писав, що в ситуації, яка створилася, переїзд до Америки «можна оправдати тільки тоді, коли б не було іншого рятунку від голодної смерті. Просто з шапкою збирав би гроші, щоб рятувати свою сім'ю, свідомий того, що вбиваю себе морально. З морального і національного погляду подорож в нинішній ситуації однаково буде фіаско...»⁴⁸. У той час він вважав єдино вірним рішенням повернутися на батьківщину.

Про намір М. Грушевського стало відомо петлюрівсько-шаповалівській зграї, яка почала вживати заходів, щоб примусити вченого відмо-

⁴⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 62, арк. 54—62.

⁴⁶ Михайло Грушевський. Назв. праця, стор. 24—25.

⁴⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 576, арк. 176—177.

⁴⁸ Там же, од. зб. 266.

витися від цього. Так, член УПСР М. Стахів, що 8 квітня 1965 р. виступив у націоналістичній газеті «Народна воля», яка виходить у США, із спогадами під назвою «Чому М. Грушевський в 1924 р. вернувся до Києва», пише про свою зустріч з вченим після того, як поширилися чутки про повернення останнього на Україну. Автор спогадів приїхав у 1923 р. до Бадена з Праги і заявив М. Грушевському, що «демократичні кола» занепокоєні цими чутками. «Всі ми тієї думки,— зазначав він,— що ви не повинні вертатися, бо ви не простий собі професор і не звичайний учений, що вертається приватно, але ви є перший президент УНР... Ваш легальний поворот був би формальним визнанням чужої окупації над Україною». М. Стахів повідомив, що в Празі вчений «буде мати гарантовану матеріальну базу для дальшої наукової роботи» і працюватиме, за своїм бажанням, в так званому Українському вільному університеті, Педагогічному інституті або в Господарській академії.

Місія М. Стахіва свідчить про намагання похитнути рішення М. Грушевського повернутися на Україну. В дійсності ж, як переконають у цьому листи самого вченого та його дочки Катерини рідним до Києва, питання про роботу в Празі стояло інакше. На початку 1923 р. вони повідомляли, що «петлюрівці перекочують до чехів, мабуть, ближче до фонду того і обсидають тамтешні українські установи»⁴⁹. В листі від 23 квітня Катерина Михайлівна писала: «В Празі організується кілька нових наукових, а властиво питательних інституцій, що притягає всю голодну братію. Все від часу до часу підноситься чутка, що хочуть просити татуся, але так на чутці і кінчається»⁵⁰. Далі розмов та обіцянок справа не йшла. М. Грушевський був небажаним цій «братії», яка ненавиділа його, хоч їй доводилось рахуватися з авторитетом вченого. Його не запрошували на жодну посаду, чекаючи, що він сам прийде до шаповалів та інших подібних діячів з поклоном. Але М. Грушевський вважав, що працювати разом з такими людьми «морально тяжко»⁵¹. Не по дорозі було йому з тими, що виступали проти радянського ладу, запродувалися тому, хто більше дасть, і зовсім не брали до уваги інтересів свого народу, який будував нове життя на соціалістичних началах.

Треба також враховувати ту важливу обставину, що М. Грушевський був вченим, який мріяв про дальшу роботу над багатотомною історією України — Русі, а також про здійснення інших своїх творчих задумів. В листах він не раз про це згадує. М. Грушевський часто писав, що в еміграції немає умов для наукової роботи, відсутні архівні матеріали, відповідна література, поліграфічна база тощо. Він також зазначав, що справжнє визнання вчений може дістати лише на батьківщині, коли він працює на благо свого народу.

М. Грушевський цікавився всім, що відбувалося в науковому житті на Україні. Він мав там значну кількість кореспондентів, одержував літературу, що виходила в УПСР, й одночасно пересилав туди наукові праці, які видавав за кордоном. У листі від 20 червня 1921 р. до Українського наукового товариства в Києві, організатором якого він був ще до 1917 р. і яке ввійшло до складу Всеукраїнської Академії наук, М. Грушевський писав, що, користуючись нагодою, передає товариству свої власні праці, а також опубліковані за його участю. Він підкреслював, що мріє про ту хвилину, коли можна буде переїхати до Києва для наукової роботи. «Широ вітаю вас. До можливого скорого побачення!» — такими словами закінчувався лист⁵².

⁴⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 1430.

⁵⁰ Там же, од. зб. 1286.

⁵¹ Там же, од. зб. 266.

⁵² Там же, од. зб. 271.

У цій статті немає змоги спеціально зупинитися на питанні про наукову діяльність М. Грушевського під час його перебування в еміграції на початку 20-х років. Відзначимо лише, що він тоді цікавився соціальними проблемами, а також вченням К. Маркса й Ф. Енгельса. Так, у монографії «Початки громадянства», що вийшла з друку в 1921 р. у Відні, вчений високо оцінює зокрема працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», називаючи її одним з «класичних творів соціалістичної літератури» (стор. 6—7).

У 1922 р. у Відні було видано підготовлений М. Грушевським збірник з його передмовою «З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток». У цьому збірнику вперше опубліковано українською мовою ряд праць М. Драгоманова і С. Подолинського, а також листи останнього до К. Маркса й листи Ф. Енгельса до К. Маркса, в яких йдеться про С. Подолинського.

З кожним роком М. Грушевському все тяжче було займатися в еміграції серйозною творчою працею. Для цього бракувало навіть елементарних умов. В одному із своїх листів у 1922 р. він зазначав, що Український соціологічний інститут фактично залишився без коштів⁵³. У листі В. Кузіву від 21 серпня 1923 р. вчений писав, що дуже тяжко займатися науковою працею⁵⁴, й усі плани на майбутнє пов'язував з переїздом у рідний край.

Добре знав М. Грушевський і про складне економічне становище на Україні, яка загоювала глибокі рани, заподіяні в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Він не тішив себе надією, що з приїздом на Україну в нього все буде йти гаразд, без усяких перешкод і труднощів. В одному з листів 15 жовтня 1923 р. М. Грушевський писав, що хоч не дуже надіється вести широку працю після повернення на батьківщину через «страшний занепад», але «таки, мабуть, прийдеться невдовзі туди їхати, бо тут уже також нічого не виходить, теж нужда і упокорення. Волю всі те зносить вже на Україні. Страшно тільки за жінку й дитину, з їх лихим здоров'ям». Незважаючи на це, він робить висновок, що треба повернутися до рідного краю, де можна зайнятися своєю улюбленою справою⁵⁵.

Не можна також не згадати про те, що для порядної людини життя в еміграції було дуже складним. Про скрутний матеріальний стан сім'ї Грушевського в цей період є чимало згадок у листах. Наведемо деякі з них. У листі від 25 серпня 1921 р. М. Грушевський писав: «Якби ті панове, що не вірять в моє трудне положення, бачили те піддашся в Vojlan, в якому я пересидів і працював в сьогоднішню спеку, виславши хвору жінку і дочку на курацію, щоб хоч трохи їх підлікувати, а сам мусив щадити на собі як міг, може б, прикусили язика! А прецінь за 30 літ тяжкої і хосенної праці я, може, заслужив того, щоб мати якусь вигоду на старість...»⁵⁶

Не кращим було матеріальне забезпечення сім'ї вченого і в 1922 р. У лютому М. Грушевський писав з Бадена: «Не виб'єшся з клопотів про існування. У всім обмежуємось. Рік цілий не виділи театру, не купували книг, люксусом стає газета, лист, поїздка до Відня, лікарська візита... Тяжко удержати якусь рівновагу духа і ясність думки в сих обставинах. На Україну вертати не час, до Львова — теж, а тут уже не витримаєш сих обставин, без даху постійного над головою, бібліотеки під рукою, без близьких і прихильних людей, без помочі і поради, серед чужого, безсердечного — власною кризою заклопотаного і здемо-

⁵³ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 63, арк. 70.

⁵⁴ Там же, од. зб. 266.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Там же.

ралізованого народу. Щохвили нагадуєш собі, що треба зберегти свою силу, духовну і фізичну, до кращих часів, коли вони будуть потрібні...»⁵⁷

Наведені в цій статті факти показують життя М. Грушевського в еміграції, зокрема його дії й помисли, вагання та сумніви, через які довелося пройти, щоб остаточно вирішити питання про повернення на Радянську Україну. Ці факти свідчать, що в справі його переїзду провідну роль відіграли громадсько-політичні й національно-патріотичні мотиви.

Літом 1923 р. М. Грушевський знову кілька раз зустрічався з уже згадуваним радянським дипломатом М. Левицьким, що працював тоді у Відні, й вів з ним переговори про повернення на батьківщину. Про все це М. Левицький повідомив уряд Радянської України⁵⁸.

21 листопада 1923 р. за підписом уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в Українській РСР О. Шліхтера М. Левицькому була надіслана телеграма про рішення відповідних радянських органів влади відносно дозволу на в'їзд «на Україну професора Грушевського з тим, щоб використання його було доручено Наркомосові. З цього приводу Вам доведеться домовитися з тов. Затонським»⁵⁹.

22 листопада М. Левицького повідомили з Харкова, що відбулася розмова з народним комісаром освіти УРСР В. Затонським з приводу роботи М. Грушевського на Україні. Мова йшла про те, щоб влаштувати його в Києві на відповідальну посаду в Академії наук⁶⁰.

Питання про переїзд було вирішене остаточно. Залишалося оформити відповідні документи, зібратися в далеку дорогу, добути для цього необхідні кошти. Все це забрало багато часу, бо, як писав учений в листі 16 лютого 1924 р., не так легко було «пересунутися по п'ятьох літах життя за кордоном»⁶¹.

Перед від'їздом з Австрії М. Грушевський повідомив усіх численних кореспондентів про свою нову адресу: «Україна, Київ, Паньківська 19», тобто будинок, що належав йому з дореволюційних часів і в якому продовжували жити його рідні. Крім того, він дав і адресу свого нового місця праці в Києві.

2 березня 1924 р. сім'я Грушевських виїхала з Відня, а 7 числа прибула вже до Києва. Тут вчений був зустрінутий науковою громадськістю. «Переїхалось без пригод, але було досить клопотів, тривоги і т. д., так що я приїхав зовсім вичерпаний (перевтомлений)», — писав М. Грушевський у перші дні після приїзду в листі до В. Кузіва. Ділився він з ним своїми першими враженнями, дальшими планами й зазначав, що «життя упорядковується, люди почали краще відживлюватись, тішаться, що можуть їсти білий хліб, молоко, потроху м'яса»⁶².

В своїй кореспонденції за кордон вчений повідомляв про обрання його академіком Всеукраїнської академії наук, про поїздку до тодішньої столиці УРСР — Харкова і зустріч з керівниками Радянського уряду України, а також про те, що повернувся до праці, і т. п.

З численних офіціальних документів і приватного листування видно, що М. Грушевський зразу ж після повернення на Україну весь поринув у наукову й громадську роботу. В листі від 8 квітня 1924 р. за кордон він писав, що на Україні «життя поправляється, український курс серйозний». (Тут М. Грушевський має на увазі національну полі-

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-4, оп. 1, од. зб. 615, арк. 82.

⁵⁹ Там же, арк. 81.

⁶⁰ Там же, арк. 82.

⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

⁶² Там же.

тику Радянської влади). Він одержав всебічну підтримку в своїй діяльності від уряду УРСР.

У листі В. Кузіву від 4 серпня 1924 р. М. Грушевський розповідав про свою діяльність на Україні й, між іншим, зазначав: «В ваших часописах іде дурна полеміка про мене, як бачу... Одна і друга сторони пишуть дурниці, роблячи з мене вжиток для своєї позиції. Неприємно, та нічого не поробиш...»⁶³. Слова М. Грушевського про «дурну полеміку» в тогочасній зарубіжній пресі в зв'язку з його поверненням на Україну можна віднести й до тієї писанини, що з'явилася за кордоном і тепер з приводу 100-річчя з дня народження вченого.

В даній статті немає потреби зупинятися на цих «писаннях», щоб показати їх антинауковий, фальсифікаторський характер. Такий характер зокрема має вже згадуване звинувачення М. Грушевського в «зраді» національних інтересів українського народу після повернення його на батьківщину. Грубим наклепом є і твердження В. Дубровського в журналі «Український історик», 1966, № 1—2 [9—10] (виходить за кордоном) про те, що «дехто з українців знав», а він може «підтвердити», що М. Грушевський повернувся на батьківщину, щоб підняти повстання проти більшовиків. Націоналістична преса також на різні лади твердить, що Михайло Грушевський повернувся на Україну виключно для наукової праці, з метою знайти тут відповідні умови. І до цього додає, що він ніде і ніколи не виступав з жодною заявою про свою підтримку «советського» уряду й ладу, ні усно, ні письмово. Це явна неправда, бо хіба наведені тут висловлювання М. Грушевського ще до повернення на Україну не свідчать про те, що він розумів величезне й вирішальне значення радянського ладу для долі українського народу. Можна було б навести багато висловлювань вченого про його ставлення до Радянської влади на Україні й після повернення його на батьківщину. Згадаємо найбільш відоме з них.

В своїй «Автобіографії» у 1926 р., коли в УРСР широко відзначалося його 60-річчя, вчений писав: «Вибраний з кінця 1923 року членом Української Академії, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Дворічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах»⁶⁴. І таких висловлювань М. Грушевського можна навести чимало. А головне — це його діяльність в інтересах радянського народу, соціалістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури. В 1934 р. Рада Народних Комісарів УРСР у своїй постанові відзначила «особливі наукові заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною академіка Грушевського М. С.»⁶⁵. Це була висока оцінка видатного українського історика.

Десятиліття після повернення на Радянську Україну виявилось для М. Грушевського дуже плідним, було важливим етапом у його житті. Однак це питання є темою окремої статті.

⁶³ ЦДІА УРСР, ф. 1235, оп. 1, од. зб. 266.

⁶⁴ М. С. Грушевський. Автобіографія, К., 1926, стор. 31.

⁶⁵ Газ. «Комуніст», 26 листопада 1934 р.

Де же ФАРКАШ

**ПРО АГРАРНУ ПОЛІТИКУ
УГОРСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ
(1910—1914 рр.) ***

Коли на початку ХХ ст. центр ваги світової революції перемістився з заходу на схід Європи, змінились і можливості революційного розвитку. Це знайшло свій вияв не лише в тому, що переплелись цілі буржуазно-демократичної й соціалістичної революцій, але й у серйозній зміні умов боротьби. Одним з основних факторів стало те, що на сході, де пролетаріат був нечисленним, значну кількісну перевагу мало селянство. Отже, перемогу обох революцій зумовлювала боротьба селянських мас під проводом пролетаріату. Тому в революційній політиці робітничого класу селянське питання набрало вирішального значення. Невипадково більшовицька партія, керована В. І. Леніним, як у своїй теоретичній, так і практичній діяльності, приділила виняткову увагу цьому важливому питанню, і на той період тільки вона в усьому міжнародному комуністичному русі була спроможна розв'язати його по-марксистському.

Угорській соціал-демократичній партії (УСДП) і більшовикам доводилось визначати свою аграрну й селянську політику в основному за аналогічних соціально-економічних умов.

В Угорщині також закономірність суспільного розвитку висунула на перший план у пролетарському русі здійснення буржуазно-демократичного перевороту, який передбачав би можливість і соціалістичної революції. У такій ситуації селянство, згуртоване і очолюване робітничим класом, могло стати рушійною силою соціального перевороту. Тому правильне розв'язання аграрного й селянського питань було запорукою його успіху. Представники угорського соціал-демократичного руху не усвідомили справжнього значення цієї проблеми. Його керівники неухильно тяжіли до реформізму і неспроможні були виробити правильну політику. Посилаючись на ортодоксальні принципи, на точку зору II Інтернаціоналу і, головним чином, Каутського, вони відкинули загальні революційні вимоги селянства, не підтримали його боротьби, що мала своєю метою, передусім, здобути землю.

Рух селянства за землю та вплив російської революції 1905—1907 рр. викликали сильну опозицію всередині УСДП: дедалі зростала кількість тих, що визнавали доцільність нової, більш правильної селянської політики і вимагали ширшого згуртування землеробів. Опозиція боролася, насамперед, за розробку такої аграрної програми, яка б враховувала інтереси селянства. В дискусіях з приводу програми брали участь кращі партійні кадри і, хоч проект її не був прийнятий з'їздом у 1908 р., а партійне керівництво вслякю перешкоджало дискусії, вона тривала й після з'їзду.

* Дана стаття, що є частиною монографічного дослідження автора — «Аграрна політика Угорської соціал-демократичної партії у 1900—1914 рр.», має на меті підсумувати в рамках аграрної політики угорської соціал-демократії погляди на це питання відомого ученого-економіста і революціонера Євгена Самійловича Варги, який був академіком АН СРСР і АН УРСР (з 1939 р.). Всім своїм життям він блискуче підтвердив непорушність братерської дружби радянського й угорського народів.

Після 1909 р. в обговорення теоретичних питань аграрної політики включився і Є. С. Варга. Серед представників партійної опозиції в 1910 р. Варга мав найбільш послідовне, логічне уявлення про аграрну політику партії. Цій темі було присвячено цілий ряд його статей і наукових праць, написаних після 1909 р.¹. У них Варга, хоч він сам і не згадує про це, виступає як представник лінії Давіда * й противник офіційної позиції угорських соціал-демократів в їх аграрній політиці. Його мета,— *проголошуючи лозунг про роздачу землі селянам, обґрунтувати необхідність неминучого розширення революційного фронту шляхом створення робітничо-селянського союзу*. Досягнення цього є для Варги найважливішим.

Промисловий робітничий клас, писав він в одній з статей, повинен налагодити свої відносини з селянством не лише для завоювання кінцевої мети, але й в інтересах поточної політики. В постійній боротьбі робітників проти підприємців капіталісти й великі землевласники вслякко намагаються привернути на свій бік селянство, причому не тільки дрібних господарів, а навіть і напівпролетарів. Робітничий клас у своїй повсякденній політичній боротьбі неодноразово спілкується з селянськими масами. Отже, недосить довести, що соціал-демократія не є ворогом селянства, але необхідно підкреслити, що для кожної політичної проблеми, в якій заінтересоване і селянство, *«слід знайти можливе розв'язання, однаково відповідне інтересам і промислового робітничого класу, і трудового селянства»*². (Курсив наш.— Д. Ф.). «Будь-якою ціною ми мусимо знайти можливість погоджувати інтереси соціал-демократичного робітничого класу й... дрібних землевласників, бо промисловий пролетаріат, залишений напризволяще, робітничий клас без селянства ніколи не буде спроможний скинути з себе ярмо експлуататорів»³. Без підтримки селянства йому не досягти ні найближчої, ні кінцевої мети.

Першочерговими завданнями Є. С. Варга вважав піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, з одного боку, і підвищення життєвого рівня трудівників села, з другого. Внаслідок цього поліпшилось би й становище промислового робітничого класу. Кінцева мета соціалістичної аграрної політики, зазначав Варга,— «це ніщо інше як знищення в усіх відношеннях класового панування» (і експлуатації, додає він пізніше.— Д. Ф.)⁴. Отже, аграрна програма, на його

¹ A föld mint termelő tényező (Земля як засіб виробництва), журн. «Szocializmus», 1909—1910, № 8, стор. 370—372; A mezőgazdasági termékek ára és értéke (Ціна і вартість сільськогосподарської продукції), журн. «Szocializmus», 1909—1910, № 9, стор. 419—421; A földjára adék jövedelem (Земельна рента як прибуток), журн. «Szocializmus», 1909—1910, № 10, стор. 465—467; Nagy és kisüzem a mezőgazdaságban (Великі і дрібні підприємства в сільському господарстві), журн. «Szocializmus», 1909—1910, № 12, стор. 560—562; Kisüzemek megmaradása a mezőgazdaságban (Збереження дрібних підприємств у сільському господарстві), журн. «Szocializmus», 1910—1911, № 2, стор. 82—85; Az agrárprogram kérdése (Питання аграрної програми), журн. «Szocializmus», 1910—1911, № 3, стор. 179—181 і № 4, стор. 231—234; Drágulás és agrárpolitika (Підвищення цін і аграрна політика), журн. «Szocializmus», 1910—1911, № 11, стор. 491—499; A magyar falu népe (Народ угорського села), журн. «Szocializmus», 1911—1912, № 3, стор. 190—192; Miért nem készült el az agrárprogram? (Чому не створена аграрна програма?), журн. «Szocializmus», 1912—1913, № 11, стор. 507—510. (Далі при посиланні на ці статті зазначатимуться лише їх назви і відповідні сторінки).

* У 1909 р. вийшла в перекладі на угорську мову книга Едуарда Давіда «Соціалізм і сільське господарство», яка мала певний вплив на погляди Варги і спричинилася до активної участі його в дискусії з аграрного питання.

² Drágulás és agrárpolitika, стор. 493—494.

³ Miért nem készült el az agrárprogram?, стор. 510. Під «дрібними землевласниками» Є. С. Варга розуміє селян, земельні ділянки яких не перевищують 5 гольдів і яких він вважає за пролетарів. (Див. A magyar falu népe, стор. 192).

⁴ Drágulás és agrárpolitika, стор. 492.

думку, має розроблятися з урахуванням цих моментів. Крім того, він вважав за потрібне підкреслити, що після ліквідації класового панування слід домогтися вищої продуктивності праці, тобто найбільш повного задоволення потреб суспільства шляхом найменшої затрати праці.

Учений-економіст усвідомлював суть спірних теоретичних питань, він стежив за полемікою в галузі аграрної політики також у міжнародному робітничому русі.

Справжнім марксистом є той, говорив він, хто здатний врахувати «дійсний економічний розвиток», який нині знаходить свій вираз у тому, що по всій Європі «територія великих господарств скорочується на користь дрібних»⁵. Було б утопією будувати аграрну політику партії на тому принципі, що в сільському господарстві дрібні підприємства найближчим часом витіснятимуться великими. Соціал-демократія не може не звертати уваги на фактичний стан речей.

Однак Є. С. Варга не тільки заявляє, що на даному етапі дрібні господарства можуть конкурувати з великими, і тому кількість їх не зменшується, а навпаки — зростає, але й водночас у деяких своїх статтях робить спроби з'ясувати найважливіші критерії цього процесу. Користуючись матеріалами Давіда, він і сам визнає дійсним закон скорочення земельного прибутку тощо. Цікаво зазначити, що Варга взагалі не заперечує переваги великого підприємства над дрібним, на його думку, «...велике господарство при збігу всіх інших обставин будь-яку товарну одиницю може виробляти дешевше і з меншою затратою праці порівняно з дрібним господарством»⁶. Однак існують фактори, що забезпечують не тільки збереження дрібних господарств, але й їх кількісне зростання. Ці фактори Варга характеризує таким чином: 1) в сільському господарстві немає конкуренції, бо товарні ціни тут завжди визначаються вартістю сільськогосподарської продукції, виробленої за найгірших умов; 2) велике аграрне підприємство навіть приблизно не дає продукцію настільки дешевше дрібного господарства, наскільки це має місце в промисловості; 3) конкуренція навряд чи може завдати шкоди дрібним виробникам, оскільки більшість їхньої продукції не надходить на ринок, внаслідок чого їм не загрожує коливання цін; 4) хоч великі господарства краще обладнані і мають менші виробничі витрати, проте їх низькооплачувані робітники працюють менш уважно й ретельно, ніж селяни на власній земельній ділянці⁷.

Крім того, Варга відзначив, що в Угорщині багато тисяч селянських господарств збанкрутувало і було розпродано з аукціону. Головною причиною такого явища він вважав нестачу землі і наявність боргів, але обминув питання, чому стільки селян залишаються без землі, а їх господарства грузнуть у боргах.

Як зазначалось вище, Є. С. Варга не заперечував, що велике господарство за певних ідеальних умов може виробляти товари дешевше і в більших розмірах, ніж дрібне. Праці вченого свідчать, що на *тодішньому* етапі розвитку він вважав дрібне господарство стабільною виробничою одиницею. «Отже,— писав Варга,— поки що не можна сподіватися розвитку великих підприємств у сільському господарстві, як це має місце в промисловості»⁸. Проте, «поки що» означало в нього такий три-

⁵ Miért nem készült el az agrárprogram?, стор. 508.

⁶ Kisüzemek megmaradása a mezőgazdaságban, стор. 82. В іншому місці Варга вимагає перегляду теоретичної частини програми 1903 р., де сформульовано тезу про перевагу великих підприємств (див. Az agrárprogram kérdése, стор. 180).

⁷ Nagy és kisüzem a mezőgazdaságban, стор. 135; Az agrárprogram kérdése, стор. 179—180.

⁸ Kisüzemek megmaradása a mezőgazdaságban, стор. 82.

валий час, який охоплює і певний період після соціалістичного перевороту. На його думку, теоретично аж ніяк не доведено, що найкращою формою соціалістичного аграрного виробництва буде велике господарство, оскільки з цього приводу існують різні точки зору⁹. Він навіть твердив, що «для знищення експлуатації як кінцевої мети соціалістичного руху не потрібна абсолютна ліквідація власності на землю»¹⁰. (Курсив наш.— Д. Ф.). Це положення саме по собі здається слушним, але з його допомогою Варга прагне обґрунтувати теорію абсолютного збереження тих дрібних господарств, де немає експлуатації, і які — особливо в разі радикальної роздачі землі селянам — становили б переважну, загальну форму сільськогосподарського виробництва. Висловлюючи такі погляди, він мимовільно проголосив дрібноселянське виробництво вічною й незмінною формою соціалістичного сільського господарства і, таким чином, відкидав необхідність повної ліквідації приватної власності. Згідно з його концепцією, ті земельні ділянки, що належать дрібним власникам і «обробляються без наймання робітників самим господарем, не є капіталом, не є засобом експлуатації, не є тією власністю, що підлягала б експропріації з метою перешкодити експлуатації». З цього випливає, що «не можна говорити про експропріацію всіх форм власності на землю, оскільки земельна ділянка, оброблювана самим господарем, становить не «буржуазну», а «особисту» власність, є не знаряддям експлуатації, а джерелом засобів до існування». Отже, Є. С. Варга не враховував ту важливу закономірність економічного й суспільного розвитку, за якою саме приватний характер власності (власницьких відносин) є основою класового поділу суспільства, виникнення нечисленної верстви багатих і численних мас бідняків. Він не взяв до уваги, що і сільське господарство не становить у даному разі винятку.

Вказуючи на цю серйозну хибу в поглядах Варги, не слід забувати, що, навіть помиляючись, він керувався інтересами класової боротьби: будь-якою ціною учений-революціонер хотів повернути на бік робітничого класу селянство, хотів полегшити шлях до перемоги. Цей факт підтверджується його висловлюванням в одній з статей, написаній кількома місяцями пізніше: «Зважаючи на кінцеву мету, — коли припустити, що з точки зору продуктивності найдоцільнішою виявиться націоналізація землі та обробіток її у великих господарчих одиницях, — всі дослідники-соціалісти погодяться з тим, що не можна здійснити націоналізацію землі проти волі селян, бо промисловий робітничий клас неспроможний одночасно вести боротьбу проти об'єднаних сил найбільших капіталістів та поміщиків і проти селянства»¹¹. Є. С. Варга, як уже зазначалось, хоче зробити союзником промислового пролетаріату не тільки сільськогосподарських робітників, але й широкі маси сільської бідноти.

З економічної й політичної точки зору Є. С. Варга вважав необхідним найрішучіше підтримати вимогу про роздачу землі селянам. «Кожний сільськогосподарський робітник плекає в своїй душі мрію набутти земельну ділянку, яка забезпечила б йому самостійне утримання родини і визволення з-під ярма найманої праці... Отже, треба дати землю робітникам, що працюють індивідуально або об'єднані в кооперативи»¹², — підкреслював він в одній з статей. Далі Варга писав про заінтересованість промислового пролетаріату в наділенні селян зем-

⁹ Drágulás és agrárpolitika, стор. 491—492.

¹⁰ Az agrárprogram kérdése, стор. 180.

¹¹ Drágulás és agrárpolitika, стор. 493.

¹² Miért nem készült el az agrárprogram?, стор. 507, 508.

лею, бо тоді дрібні господарства потребуватимуть більше робочих рук, переселення в міста припиниться й стане неможливим використання обезземелених мас для придушення боротьби міських робітників за вищу заробітну плату. В результаті їх становище також поліпшилось би.

Заперечення, нібито наділений землею селянин перетвориться на обивателя й остаточно відійде від соціалістичного руху, Варга вважає безпідставним. Грунтуючись на власних спостереженнях, він стверджує, що найзавзятіші борці партії на селі — це землероби, які є власниками ділянок площею до трьох-чотирьох, а іноді й більше гольдів¹³. Однак найголовнішим його аргументом є те, що тенденція економічного розвитку села свідчить про зростання кількості дрібних господарств. Тому, якщо аграрна програма й агітація за неї «розраховані на інтереси безземельних сільських робітників, то скоро прийде час, коли буде аграрна програма, але не залишаться ті, хто має її застосовувати»¹⁴.

В питанні про роздачу землі селянам Є. С. Варга не був самотнім у партії, хоч в окремих положеннях (наприклад, щодо земельної власності) існувала розбіжність у думках між ним та деякими представниками партійної опозиції. Справді новим у його поглядах є те, що він вимагав експропріації всіх великих і середніх землеволодінь, призначених для визиску, і роздачі потрібної кількості землі. *«Аграрна програма повинна мати своєю метою експропріацію всіх землеволодінь, використуваних власниками для експлуатації, та передачу їх на користування безземельним селянам як державної, громадської чи кооперативної власності або як приватної»*¹⁵. (Курсив наш.— Д. Ф.). За Варгою, таким чином, експропріації підлягали й куркульські господарства.

Але така пропозиція не надала революційності його програмі, бо він не враховував політичних вимог демократичного перетворення країни, відкидав можливість антипоміщицького селянського єднання; до того ж, ця програма неминуче відштовхнула б від робітничого класу значну частину середняків. На жаль, Варга зовсім не приділив уваги інтересам цієї верстви селянства, не закликав до союзу з середняками, хоч і не заперечував проти нього. На його думку, тимчасове збереження середняцтва необхідне навіть за соціалізму.

Все це, однак, не може применшити заслуг ученого, який не тільки вважав створення робітничо-селянського союзу важливим завданням, а й в інтересах його виступив з вимогою експропріації всіх великих та середніх землеволодінь і передачі їх селянству. Втілення цього в життя, безумовно, спричинилося б до радикального перетворення сільського господарства, якщо мільйони бідняків підняти на справді революційну боротьбу проти класу великих землевласників та державної влади — захисниці їхніх інтересів.

Партійне керівництво не поділяло поглядів Є. С. Варги на аграрну політику, але не насмілилося відверто виступити проти них. Всі статті вченого були надруковані в журналі «Соціалізм», але в жодному спростуванні чи полеміці, опублікованих на його сторінках, не фігурувало прізвище Варги. З цього можна зробити висновок, що він на той час уже мав односторонній, тобто частина партійних керівників погоджувалась з ним. Так, на з'їзді УСДП у 1911 р. Шандор Чізмадіа назвав ім'я Варги одним з перших серед тих, хто дискусійне питання про великі і дрібні підприємства вважає вирішеним на користь цих останніх. Тоді ж Чізмадіа висунув Є. С. Варгу кандидатом у члени комісії по

¹³ A magyar falu népe, стор. 192.

¹⁴ Miért nem készült el az agrárprogram?, стор. 510.

¹⁵ Az agrárprogram kérdése, стор. 181.

складанню аграрної програми, але за іншою пропозицією був обраний Габор Йона¹⁶.

У такій ситуації лідерам партії одверта полеміка здавалась незручною. Вони знайшли інші шляхи для відсічі критикам офіційної політики партії. Так, не можна вважати випадковим те, що в 1911 р. як у пресі, так і по інших каналах, почався широкий наступ проти тих, хто взявся «захищати дрібних господарів». Взагалі під цю категорію захисників були підведені всі, хто вимагав вироблення окремої аграрної програми. «Ті партійці, які завжди виступали за створення цієї програми,— говорив під час дискусії з даного питання на з'їзді партії у 1911 р. Дьордь Ністор, один з керівників соціал-демократичної організації землеробів,— завжди багато займалися дрібними землевласниками», хоч цей клас реакційний. Він загруз у своїх старих, відсталих поглядах,— продовжував Ністор,— і коли б ми для нього створювали аграрну програму, то вона була б справді феодальною¹⁷.

В газеті «Вілагсабадшаг («Всесвітня свобода») в зв'язку з нарадою, скликаною в січні 1911 р. для обговорення аграрної програми, було відзначено, що вона «принесла користі менше, ніж сподівались...», бо і на цій нараді спостерігався симптом, який дедалі сильніше відчувається останнім часом також у науковому органі партії — журналі «Соціалізмус». Це полягає в прагненні, писала газета, «поставити на перше місце питання про дрібні землевоління як справу сільського населення. Таке положення явно не соціалістичне, а тому вельми небезпечно. Якщо ця концепція дістане певного схвалення в партії і навіть, може бути,— визнання як офіційна точка зору, то вона протягом тривалого часу становитиме пряму і найбільшу перешкоду на шляху організації сільськогосподарських пролетарів»¹⁸. (Курсив наш.— Д. Ф.)

На противагу дискусіям 1906—1907 рр. у даний момент в центрі уваги стояла не проблема дрібних і великих підприємств, а питання про те, чи спиратися партії у своїй селянській політиці на сільськогосподарських пролетарів, чи поширити її також на дрібне й середняцьке селянство. Замість економічної дістає перевагу політична сторона справи.

Всередині партії щодо цього існували різні погляди. На думку Шандора Чізмадіа, що була викладена ним у доповіді на з'їзді 1911 р., в цей час можна говорити про три течії: представники першої закликають наступати на державу в найслабшому її місці — в аграрній галузі; представники другої — це практики, які прагнуть розв'язати проблему, поставивши в центрі уваги дрібних землевласників; нарешті, прихильники третьої течії виступають за надання пролетарського характеру рухові землеробів¹⁹. Захисники офіційної лінії партії, намагаючись аргументувати правильність її, не підкреслювали переваг великого і недоліків дрібного господарства або негативних наслідків розподілу землі й навіть антимарксистського змісту цього акту. Вони проголошували принцип, втім обгрунтований і слушний, за яким партія може спиратися тільки на сільськогосподарський пролетаріат, і всі, хто хоче висунути на перший план в соціал-демократичному русі дрібних землевласників, завдають шкоди його пролетарському характеру. Необхідно, проте, відзначити, що партійне керівництво в цей час не думало

¹⁶ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalom az 1911. évben (Угорський соціалістичний робітничий рух у 1911 році), Budapest, 1912, стор. 259, 276—277.

¹⁷ Там же, стор. 271.

¹⁸ Az agrárprogramhoz (До аграрної програми), газ. «Világsszabadság», 26 лютого 1911 р. Зауваження щодо журналу «Соціалізмус» було зроблено на адресу Є. С. Варги.

¹⁹ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalom az 1911. évben, стор. 256—257.

серйозно про залучення до руху й сільських пролетарів, а задовольнялось поки що здобуттям виборчого права для промислових робітників²⁰.

На жаль, Варга не усвідомив усієї важливості того принципу, що створення робітничо-селянського союзу і поширення його на численні маси дрібного та середнього селянства аж ніяк не передбачає згуртування цих мас в організаційних рамках соціал-демократичного руху. Досвід більшовиків пересвідчує, що організаційна структура партії і профспілок може бути використана революційним робітничим авангардом для об'єднання лише селянської бідноти. Це необхідно не тільки для забезпечення керівної ролі на селі найреволюційнішої верстви селянства, а, насамперед, для єднання сільської бідноти в інтересах соціалістичного перевороту.

Ставлення партійних лідерів до концепцій Варги не означало, що вони мовчки погодилися з вимогою наділення селян землею. Факти переконують, що й саме партійне керівництво почало вагатися у питанні про великі й дрібні господарства. В дебатах з аграрної програми на з'їзді 1911 р. Вельтнер пояснив брак такої програми тим, що комітет по її складанню «сам не знає, як стоїть справа»²¹. Нерішучість партійних керівників, безумовно, відіграла роль у тому, що питання про роздачу землі селянам прямо не ставилось, але саме через це не було ухвалено жодних рішень і проти нього. В партійній пропаганді відмова піти назустріч справедливим претензіям селянства відійшла на задній план, а починаючи з 1912 р. вже лунають голоси на підтримку згаданих вимог. На цьому позначився і вплив статей Є. С. Варги.

Таке становище тривало до початку 1914 р. Але напередодні першої світової війни в аграрній політиці УСДП помітна рішуча зміна, зв'язана з діяльністю Варги. Зміст її полягає в тому, що партія прийняла — хоч досить боязко й половинчато — гасло про роздачу землі селянам. Газети «Непсава» і «Вілагсабадшаг» та журнал «Соціалізмус» у травні — липні 1914 р. опублікували цілий ряд статей з аграрного питання²². Можна припустити, що ця зміна була викликана не виробленням якоїсь нової, обгрунтованої і продуманої теоретичної та політичної концепції, а скоріше тактичними міркуваннями відповідно до існуючої ситуації. Стан справ з аграрною політикою УСДП приводить до висновку про наявність суперечностей і цілковитої розгубленості серед її керівників. Чим усе це пояснюється?

²⁰ Amiről senki sem beszél (Про що ніхто не каже), газ. «Világsszabadság», 7 вересня 1912 р.; Hol leszünk mi... és (Де будемо ми... та); Mi választójogunk és az ipari munkások választójoga... (Наше виборче право і виборче право промислових робітників...); Elárulták a mezőgazdasági munkásokat! (Зрадили сільськогосподарських робітників!), газ. «Világsszabadság», 21 вересня 1912 р.

²¹ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalom az 1911. évben..., стор. 270.

²² Földosztás (Роздача землі), газ. «Népszava», 24 травня 1914 р.; A földosztás és a munkásság (Роздача землі і робітники), газ. «Népszava», 7 червня 1914 р. Обидві статті були опубліковані без підпису; те, що автором їх є Варга, з'ясувалось, коли ці ж статті за його підписом надрукувала газета «Вілагсабадшаг» (див. газ. «Világsszabadság», 30 травня і 13 червня 1914 р.). Дане питання висвітлено також у ряді інших публікацій: в передовій газети «Непсава» під назвою «Föld» (Земля) від 29 травня 1914 р.; у репортажі Jogot, földet és kenyeret a pérnék! (Право, землю і хліб народу!), газ. «Népszava», 13 червня 1914 р.; у передовій газети «Вілагсабадшаг» — Földet a pérnék! (Землю народу!) від 20 червня того ж року; в статтях Дьордя Ністора: Megszervezhető — e a falu pére? (Чи можна організувати сільський люд?), газ. «Világsszabadság», 9, 16 травня 1914 р.; Lehetünk — e földosztók? (Чи нам бути роздатчиками землі?), газ. «Világsszabadság», 27 червня 1914 р.; та ін. Крім зазначених джерел, див. ще статті Є. С. Варги «Az új orosz fogradalom» (Нова російська революція), журн. «Szocializmus», 1913—1914, № 7, стор. 304—309 та Едена Леві «Föld-reform és szocializmus» (Земельна реформа та соціалізм), журн. «Szocializmus», 1913—1914, № 8, стор. 353—364.

Однією з основних причин було загострення класової боротьби і незадоволення всередині партії, яке посилювалося в зв'язку з реформістською політикою партійного керівництва. Невдоволення живилося також усвідомленням того, що боротьба за загальне виборче право, яка точилася протягом десятиріч, досі не мала успіху²³. Більшість тих, хто критикував партійне керівництво, вважала цю невдачу результатом помилок в аграрній політиці, неправильного ставлення до селянства. Навіть Дьордь Ністор характеризував як нерозумну позицію більшості керівних діячів партії, схильних віддати перевагу мобілізації та організації промислового робітничого класу. В 1914 р. він уже визначає як найважливіше питання можливість згуртувати землеробів та дрібних господарів і відповідає на нього позитивно: «Так, організація сільського населення є можливим... найближчим завданням в інтересах партії»²⁴.

Друга, ще серйозніша причина полягала в тому, що УСДП вступила в союз з Партією незалежності та буржуазними радикалами і водночас політично зблизилася з ними. Ці союзники також були проти влади фінансового капіталу і великих поміщиків, вони виступали як прихильники примирення з національними меншостями, завоювання національної незалежності, гарантії і розширення демократичних прав та громадянських свобод, в тому числі загального, рівного виборчого права при таємному голосуванні. А в 1914 р. на порядок денний була поставлена ними і *вимога більш демократичного розв'язання аграрного питання*²⁵. В своєму передвиборному виступі в місті Цеглед граф Міхаль Каролі, який очолював на цей час Партію незалежності, проголосив лозунг: «Права народів! Землю народів! Хліб народів!»²⁶.

На жаль, не можна встановити, чи свідчили згадані вище статті про свідоме прийняття керівництвом УСДП завдань, які впливали із співробітництва партій. З другого боку, справа, можливо, стояла так, що Є. С. Варга та його однодумці, скориставшись гаслом, проголошеним Каролі, домоглися легалізації своїх поглядів і вплинули на партійних керівників, які змушені були погодитись з лозунгом про роздачу землі. Найвірогіднішим здається, що тут мало місце і те, і друге. Лідери УСДП, хоч і надали офіційного характеру новій позиції, публікуючи статті Варги без його підпису, однак намагалися притупити їх вістря (наприклад, шляхом протиставлення цим статтям своїх ранніх поглядів і т. д.).

Третьою причиною зміни в аграрній політиці партії була передвиборна кампанія: з метою розширення виборчої платформи керівні діячі УСДП використали лозунг роздачі землі.

Розглянемо тепер зміст статей Є. С. Варги з тим, щоб з'ясувати, якою мірою вони знаменували зміну в ставленні партійних керівників до аграрного питання, а також і в колишній позиції самого Варги.

Цей визначний економіст і політичний діяч виходив з того факту, що граф Міхаль Каролі в згаданому виступі «на відкритому народному мітингу перед землеробським робочим людом *вимагає роздачі землі, розчленування латифундій, наділення селян землею, нової аграрної політики*». (Курсив наш.— Д. Ф.). І це не тільки передвиборний ло-

²³ Жігмонд Кунфі. Боротьба за виборче право і масові страйки в Угорщині, журн. «Der Kampf», 1 квітня 1913 р., № 7, стор. 294—300 (німецькою мовою); Szocialista politika (Соціалістична політика), журн. «Szocializmus», 1913—1914, № 1, 1 листопада 1914 р.

²⁴ Газ. «Világszabadság», 9 травня 1914 р.

²⁵ Див. працю Ференца Пелешкеї. Nacionalizmus a dualizmus korában (A magyar nacionalizmus kialakulása és története) — Націоналізм в епоху дуалізму (Формування угорського націоналізму і його історія), Kossuth, 1964, стор. 185.

²⁶ Газ. «Népszava», 13 червня 1914 р.

зунг чи випадкове явище, писав Варга, а «необхідна вимога зміни економічної бази! В Угорщині матеріальні продуктивні сили прийшли до суперечності з умовами власності». Отже, ці умови «мають бути змінені або шляхом мирної реформи, або шляхом революційного перевороту...»²⁷. На думку Є. С. Варги, факти останніх років переконують у зростанні кількості дрібних землеволодінь, скороченні числа поденних робітників у сільському господарстві.

Отже, проголошення роздачі землі як політичного лозунга є усвідомленням наявного економічного процесу і його відображенням в ідеології, що неодноразово мало місце в історичному розвитку,— робить висновок Є. С. Варга. «В Угорщині не тому буде (!) роздана земля селянам, що Каролі, Ясі та інші вимагають цього, а навпаки, питання про роздачу землі тому й приймається графом Каролі, Ясі та їхніми друзями як політична ідеологія, що в Угорщині уже протягом цілого десятиріччя спостерігається прогресуючий процес роздроблення земельних ділянок, бо роздача землі в Угорщині стала економічною необхідністю!»²⁸.

Розглядаючи економічні причини, що зумовлювали наділення селянства землею, Варга звертає увагу на сезонний характер праці в сільському господарстві і безробіття, викликане впровадженням машин у цій галузі. Оскільки землероб працює лише 150 днів на рік, він мусив би заробити за цей час кількість коштів, потрібну для утримання сім'ї протягом цілого року. Однак великий землевласник стільки не платить, і в результаті землероб або емігрує, або намагається влаштуватися на роботу в місті. Великі ж господарства внаслідок цього змушені наймати сезонних робітників з числа національних меншостей, що перебували в значно гіршому соціально-економічному становищі. За таких умов посилюється екстенсивний метод ведення господарства, який стає перешкодою на шляху розвитку продуктивних сил.

Далі Варга вказує, що подібне становище приводить до значного підвищення цін на землю, і це разом з нестачею робочої сили змушує великих землевласників «подолати в собі успадковану поміщицьку ідеологію і примиритися з політикою роздачі землі». Цей процес прискорив почасти зростання прибутку з капіталу, що стимулювало продаж землі і вкладення готівки в акції, а також певною мірою сприяло примиренню великих землевласників з капіталізмом. «З усього цього видно,— пише Є. С. Варга,— що розподіл землі, тобто продаж її дрібними ділянками і за добру ціну,— адже Каролі, Ясі та їхні друзі, *напевно, розуміють під роздачею (розподілом) землі не революційну експропріацію великих землеволодінь* (курсив наш.— Д. Ф.),— є чудовою комерцією для великих землевласників. Отже, нема чого дивуватися, що освічений у певному розумінні магнат проголошує роздачу землі як політичну програму чи передвиборний лозунг»²⁹. Необхідно підкреслити, що тут, мабуть, вперше у Варги зустрічається поняття «революційної конфіскації землеволодінь». Це вказує, що він на той час уже збагнув його значення, але в даній ситуації не мав можливості інакше сформулювати свою думку.

На питання про те, яку позицію повинен зайняти робітничий клас у зв'язку з таким станом речей, дається відповідь у другій статті Варги. Правда, він уже і в першій говорить про те, що не можна чинити опір згаданому процесові. Оскільки ж мова йде про зміну приватного права, «існуюча правова система не дає жодних можливостей припинити цей

²⁷ Газ. «Népszava», 24 травня 1914 р.

²⁸ Там же.

²⁹ Там же.

процес». Саме тому робітникам немає ніякої рації виступати проти нього, навіть якщо такий хід розвитку пролетаріат вважав би для себе шкідливим. Далі Варга підкреслює, що «роздача землі поліпшує становище робітничого класу в рамках сучасного суспільства, але водночас створює більш складні умови для боротьби робітничого класу, яка спрямована на остаточне повалення побудованого на приватній власності суспільства»³⁰.

На початку вже вказувалось, які позитивні економічні наслідки роздачі землі передбачав Варга, обгрутовуючи необхідність цього акту і водночас не залишаючи поза увагою і його загальнополітичних перспектив. «Чим більше великих землеволодінь переходить до трудового землеробського люду, тим менше влади залишається у руках великих землевласників; чим більше буде в країні незалежних від великих землевласників та уряду громадян, тим ширшими стануть основи демократичного розвитку». Але цьому Варга протиставляє і серйозний недолік: значна частина селян після наділення їх землею — «принаймні, так здається» — буде зацікавлена в захисті приватної власності й побудованого на ній ладу і, таким чином, може перетворитися з друзів на ворогів. Однак це не є нерозв'язною суперечністю, партія здатна переконати їх у тому, що «вони й надалі повинні залишатися у таборі партії, в одних рядах з робітничим класом».

У підсумку Є. С. Варга робить остаточний висновок: «...робітничий клас не має підстав вороже ставитися до процесу роздроблення землі! Йому не належить і навіть не можна виступати проти цього процесу, що означало б заперечення дійсного економічного розвитку і повернення до старого утопізму... Завдання робітничого класу в справі розподілу землі полягає в тому, щоб не допустити пограбування безземельних селян під час продажу їм землі. (Курсив наш.— Д. Ф.). Про те, як домогтися цього, буде написано іншим разом»³¹.

Продовження цитованої вище статті вченого не було опубліковано, тому невідомо, як він уявляв собі практичну реалізацію накресленого ним завдання робітничого класу в зв'язку з продажем землі. Однак очевидно, що Варга намагалася розв'язати аграрне питання, хоч і не з позицій знищення існуючого ладу та революційної боротьби проти поміщицької системи. По суті, він, як і Арнольд Даніель, обмірковував шляхи втручання соціал-демократії в політику панівних класів, спрямовану на створення парцел і влаштування на них селян.

Отже, Є. С. Варга не міг по-революційному поставити питання про землю. Втім, він і сам це визнає: «Соціал-демократична традиція була настільки сильною, що ні опозиція групи Альпарі, ні ліве крило партії, ні тим більше синдикалістське угруповання Ервіна Сабо не могли зрозуміти вирішального значення аграрного питання і розподілу землі для боротьби робітничого класу проти панівних класів»³². До цього відвертого визнання історіограф наших днів може з повним правом додати, що з членів згаданих груп саме Є. С. Варга пішов якнайдалі і найбільше наблизився до істини.

Офіційне партійне керівництво саме тому робило спроби коригувати в окремих питаннях концепцію Варги. Через кілька днів після виходу його першої статті ідея боротьби проти великих землеволодінь трактувалась газетою «Непсава» так, ніби пролетаріат у цьому спеці-

³⁰ Газ. «Népszava», 24 травня 1914 р.

³¹ Там же.

³² E. Varga. A magyar kartellek. Közgazdasági szocialis és politikai szerepük vázlata (Венгерские картели...), вид. Сікра, 1956. Передмова до другого видання, стор. 8, 10.

ально незаінтересований і нібито вона є справою лише буржуазії³³. А в статті, вміщеній цією газетою 13 червня 1914 р., аграрне питання підпорядковувалося інтересам завоювання загального виборчого права, причому було підкреслено, що «тільки справжнє демократичне виборче право може наблизити нас до мети і в цьому питанні». Тому найважливішим є гасло — «Права народові!» «Якщо народ матиме права, то він матиме і землю, і хліб». Цей лозунг так само трактував граф Каролі, отже лідери УСДП погоджувались з ним, похваляючись до того ж, що бойовий заклик Каролі є «результатом десятирічної агітаційної діяльності» партії.

Передова газети «Вілагсабадшаг» від 20 червня ще більше переключує прогресивний зміст згаданого лозунга, намагаючись захистити честь мундира. «І ми кажемо,— зазначається в ній,— «Земля народу!» Все ж нам здається, що від буржуа, які проголошують це саме гасло, нас відділяє справжня прірва». На думку представників буржуазії, селянство прагне землі «саме як приватної власності», під роздачею її вони розуміють парцеляцію, тоді як соціал-демократи вважають, що «народ хоче не землі, а хліба». Земля для селянина є знаряддям праці. З досвіду минулих років випливає, що поділ землі на парцели аж ніяк не дає сподіваних наслідків. Тому, підкреслюється в статті, «ми мусимо забезпечити народ землею шляхом кооперативних оренд». Це можна було б легко здійснити, коли б сільські й депутатські палати краще розуміли прагнення народу, а «уряди» не були б настільки обмеженими.

Як свідчить це останнє висловлювання, «Вілагсабадшаг» вважає, ніби потрібно претендувати тільки на сільські й міські общинні та державні землеволодіння, що не збігається з концепцією газети «Непсава». Виступаючи проти розподілу землі як приватної власності і пропагуючи колективні оренди, «Вілагсабадшаг» водночас закликає землеробів до «ретельної і рішучої самоорганізації» з метою поліпшення їхнього становища.

Згадана уже стаття газети «Непсава», опублікована тижнем раніше передовою «Вілагсабадшаг», виявилась більш сміливою. «Ми хочемо визволення всіх підлеглих землеволодінь та їх передачі у власність (курсив наш.— Д. Ф.) трудового селянства»,— підкреслювалося в статті. Це свідчило про серйозну корекцію колишньої офіційної точки зору УСДП. Хоч лозунг революційної експропріації земельних володінь не прийнято, але в порівнянні з програмою 1903 р. нова концепція партії є кроком уперед, якщо навіть мова йде тільки «про роздачу землі», а не її експропріацію. Також уперше «Непсава» робить таку заяву щодо того, кому має належати земля. Але незважаючи на те, що ця пропозиція відхиляється від програми Каролі та інших і підриває старі догматичні принципи, вона в жодному разі не є революційною, бо вимогу передати землю у власність селян вважали актуальною і здійсненою лише після завоювання загального виборчого права. Отже, інтереси класової боротьби й цього разу лишилися поза увагою, і зовсім не згадувалось про те, що забрати землю у великих землевласників можна було б тільки при підтримці широких селянських мас.

Питання про націоналізацію землі і результати загальної аграрної реформи, за нашими відомостями, вперше в угорському соціал-демократичному русі розглянуто в названій вище статті Едена Леві «Земельна реформа та соціалізм»³⁴. Автор її виходить з критики положень

³³ Газ. «Népszava», 29 травня 1914 р.

³⁴ Журн. «Szocializmus», 1913—1914, № 8. Стаття була написана в зв'язку з виданням угорською мовою книги Жоржа Генрі «Прогрес і бідність» і містила критику поглядів цього автора.

Жоржа Генрі про те, що причиною всіх злигоднів у світі є приватна власність на землю. Леві слушно вказує, що питання про націоналізацію землі мусить пов'язуватися, передусім, з державною владою, бо з точки зору становища народних мас наслідки будуть цілком відмінними в тому разі, коли земля перейде в руки держави за буржуазних умов, або коли це станеться після перемоги пролетарської влади.

Результати націоналізації мають «надзвичайно велике значення» навіть і при капіталізмі, хоч вони не змінюють основних законів капіталістичного виробництва і, отже, не можуть припинити класової боротьби. «Мова йде про реформу великого розмаху, а не революцію»,— пише Леві і, розвиваючи цю думку, підкреслює: «Хоч земельна реформа і не є таким докорінним переворотом, яким був би соціалізм, але вона... має великий вплив на майбутнє суспільства, на розвиток соціалізму. Вона може стати могутнім допоміжним знаряддям перемоги робітничого руху»³⁵. Усуспільнення земельної власності та її реалізація шляхом здачі в оренду на основі будь-якої орендної форми могло б становити під впливом пролетарського руху «факт історичного значення».

Проте всупереч цим правильним принципам Леві уявляє націоналізацію землі лише як результат соціалістичної революції. Він добре розуміє, що буржуазія уже неспроможна здійснити справу такого великого масштабу, бо за реформами бачить загрозу революції і, хоч ненавидить великих землевласників, але знаходить більше спільного з ними, ніж з робітниками. Отже, розв'язати аграрне питання може тільки робітничий клас. Як відзначає Леві, слідом «за земельною реформою сталося б комуністичне перетворення суспільства...» Однак, виходячи з цього, він не робить висновку про необхідність буржуазно-демократичного перевороту під керівництвом пролетаріату, а резюмує у такий спосіб: «Земельна реформа може бути здійснена лише тоді, коли державна влада перейде в руки робітничого класу, бо тоді націоналізація означатиме не капіталізм, а комунізм...» І далі вказується на те, що конфіскація земельної ренти та націоналізація—це питання, в першу чергу, політичної влади, що тільки шляхом її завоювання можна домогтися докорінних змін в економіці. «Ліками є не реформа, а революція»³⁶.

Отже, Леві майже впритул підійшов до лєнінських принципів у галузі аграрної теорії, але послідовно не довів до кінця хід своїх думок. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що ці несміливі теоретичні й політичні кроки дають підставу говорити про назрівання в угорському соціал-демократичному русі умов для більш правильного розв'язання аграрного й селянського питань. Проте всередині партії не можна було сподіватися розвитку цих знаменних концепцій. Буря світової війни вже зустріла в Угорщині наскрізь пройняту духом і практикою реформізму соціал-демократичну партію, нездатну до формулювання революційних ідей і проведення революційної аграрної політики.

³⁵ Журн. «Szocializmus», 1913—1914, № 8, стор. 362.

³⁶ Там же, стор. 363.

Методологія та методика історичних досліджень

А. Ф. КІЛУНОВ

МАТЕРІАЛІСТИЧНА ДІАЛЕКТИКА І СПЕЦІАЛЬНІ МЕТОДИ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розвиток історичної науки ставить на порядок денний все нові проблеми. Від ефективності й швидкості їх розв'язання залежить її дальший прогрес. Гносеологічні, логічні й методологічні проблеми історичного пізнання займають важливе місце в сучасній філософії історії і є результатом ускладнення й розширення тематики досліджень, удосконалення їх методики. Методологія історії набуває особливого значення в зв'язку з дальшою розробкою теоретичних проблем цієї науки, посиленням боротьби з буржуазною історіографією, а також в зв'язку з необхідністю пізнати методи, що використовуються в історичному дослідженні, й межі їх застосування¹. Всі методологічні питання історії, до яких належать взаємозв'язок між спеціальними методами історичного дослідження та їх співвідношення з методом матеріалістичної діалектики, повинні розв'язуватися спільними зусиллями філософів, соціологів й істориків. Помилковою і шкідливою була зокрема точка зору на це питання російського буржуазного філософа Г. Шпета, який твердив, ніби «представник спеціальної науки, як такий, не покликаний і не компетентний судити про методи і логічну конструкцію власної науки»². Кому ж, наприклад, як не історичному, знати про методи і логічні принципи історичного дослідження! Він повинен розробляти їх і глибоко аналізувати у практиці своєї наукової роботи.

Перш ніж приступити до розв'язання проблеми взаємозв'язку між матеріалістичною діалектикою та спеціальними методами історичного дослідження, потрібно з'ясувати термінологію, якою користуватимемося в дальшому. Справа в тому, що через багатозначність понять «метод», «методологія», «методика», «техніка» їх часто змішують.

Поряд з теорією і в єдності з нею метод є основоположним компонентом науки, систематично застосовуваним способом пізнання наукової істини, який впливає із закономірностей об'єкта, що вивчається. Структурно метод складається з різних логічних форм, категорій і способів мислення, сукупності норм, правил і вимог, необхідних для вивчення даної галузі знань. Як інструмент наукового пізнання, він пов'язаний з історичними етапами розвитку цього процесу і зумовлений ними.

Методологія — вчення про способи і прийоми (методи) пізнання, тлумачення й перетворення людиною об'єктивної дійсності. Марксистська методологія виходить з діалектико-матеріалістичного підходу до дослідження процесу розвитку будь-якої науки і з визнання єдності матеріального світу. Методологія історії зокрема — це застосування теорії діалектичного та історичного матеріалізму до вивчення історичного процесу. Вона являє собою єдність марксистської теорії історії су-

¹ А. Malewski, J. Topolski. *Studia z metodologii historii*, Warszawa, 1960, стор. 6.

² Г. Шпет. *История как проблема логики*, ч. I, М., 1916, стор. 48—49.

спільства й діалектико-матеріалістичного методу дослідження об'єкта цієї науки, а також є відображенням об'єктивних закономірностей історичного процесу. Оволодіння цими закономірностями та їх правильне використання за допомогою наукового (історичного) методу має вирішальне значення для пізнання об'єктивної історичної істини. Правий болгарський філософ-марксист Н. Стефанов, який відзначає, що історія неможлива без наукового пізнання і використання законів розвитку суспільства, що це «аксіома марксистської методології історії», її центральний пункт³.

Методологія — це не «наука про науки», як твердять деякі буржуазні філософи, а філософське вчення про методи, форма теоретичного й практичного пізнання світу. Разом з тим не можна звужувати обсяг і зміст поняття методології, підмінити її лише одним моментом — методом, виключати з її компетенції загальнофілософські принципи дослідження й питання світогляду. Це особливо характерне для неокантіанців і позитивістів. «Методологію,— пише, наприклад, американський буржуазний соціолог Д. Маккінні,— можна визначити як принципи організації досліджень, «норми», за допомогою яких вибираються і оформляються процедура і техніка»⁴.

Методика — це сукупність спеціальних засобів, що є окремими сторонами наукового методу. Методика історичного дослідження зокрема являє собою систему науково-технічних і конкретно-практичних засобів, правил і навиків у теоретично осмисленій формі. Її правила мають допоміжне значення і в кожному окремому випадку визначаються особливостями джерел, на основі яких дослідник вивчає історичне минуле. Так, методика вивчення нумізматичного матеріалу відмінна від методики археологічних розкопок, а остання — від методики сфрагістики⁵.

Одним з елементів методики є техніка історичного дослідження, тобто сукупність технічних прийомів, засобів і навиків, застосовуваних при вивченні джерел. Вона залежить від особливостей досліджуваного матеріалу і, крім того, від професійної майстерності вченого, його вміння використовувати джерела, застосовувати історичний метод дослідження, від його власного досвіду і навиків до наукової роботи. Техніка — найпростіша складова частина методики, але не тожня їй.

Лабораторний аналіз речових пам'яток в археології, прийоми дешифровки давніх рукописів і відновлення окремих пропусків у текстах середньовічних хронік — усе це приклади різних технічних засобів. У вузькому розумінні техніка історичного дослідження при умові її виділення з методики займає нейтральну позицію щодо світогляду. В цьому її основна відмінність від методики. Тому і радянські, і буржуазні вчені можуть застосовувати одні й ті ж технічні прийоми в історичному дослідженні. Однак треба завжди пам'ятати, що методика не зводиться до техніки і що партійність є одним з її основних принципів.

Всім наукам властиві філософські методи. Зокрема їх застосування в різних галузях історії і на різних етапах історичного дослідження може проявлятися й видозмінюватися неоднаково. До цих методів належать логічні форми — аналогія й гіпотеза, індукція і дедукція,

³ Въпроси на диалектическия материализъм и на частните науки. Сб. ст. посветени на ак. Т. Павлов, София, 1961, стор. 672.

⁴ Г. Беккер и А. Босков. Современная социологическая теория, М., 1961, стор. 218.

⁵ Б. Г. Сафронов. Исторический материализм, социология и историческая наука (тезисы), М., 1963, стор. 5—6.

аналіз і синтез, абстрагування й узагальнення та методи — сходження від абстрактного до конкретного, історичний, логічний тощо. Теоретичною основою філософських методів є діалектичний та історичний матеріалізм.

Загальні принципи історичного пізнання дає діалектико-матеріалістичний метод. Логічно мислити можна, як не раз указував К. Маркс, тільки діалектично, що забезпечує узгодженість руху мислення з рухом об'єктивної реальності. Всі принципи, закони, категорії діалектичного та історичного матеріалізму за своїм змістом є відображенням різних сторін об'єктивної дійсності і виступають у процесі дослідження як певні методологічні вимоги. Щоб знайти правильну загальну методологічну основу для розробки наукових проблем, необхідно пізнати закони діалектичного мислення. Це підкреслював ще Ф. Енгельс⁶.

Слід підкреслити, що діалектико-матеріалістичний метод не протилежний спеціальним методам історичної науки, а повністю й органічно становить з ними одне ціле. Він проймає їх і через них знаходить своє конкретне втілення в історичному дослідженні. З іншого боку, спеціальні методи існують у діалектико-матеріалістичному методі, як моменти окремого в загальному. Дослідження конкретних наукових проблем вимагає застосування специфічних засобів з урахуванням особливостей об'єкта, що вивчається. При цьому методологія такого дослідження виходить із загальних принципів діалектичного та історичного матеріалізму, які дають засоби перевірити, чи підходить взагалі обраний метод для даного дослідження, чи послідовно він використовується, чи дає вихідні позиції для пояснення та інтерпретації конкретного історичного факту.

Діалектико-матеріалістичний метод дає можливість абстрагуватися від особливого в явищах історичної дійсності, фіксувати лише їх загальне й істотне. Він відображає найбільш загальні закони руху в природі, мисленні й суспільстві, зв'язки і взаємовідносини між формами буття й містять у собі вимоги, що випливають з об'єктивної діалектики. Звідси зумовлюється необхідність застосування його як найбільш загального методу історичного дослідження.

Найважливіші методологічні вимоги і правила матеріалістичної діалектики сформулював В. І. Ленін. Він писав: «Щоб дійсно знати предмет, треба охопити, вивчити всі його сторони, всі зв'язки і «опосереднення». Ми ніколи не досягнемо цього повністю, але вимога всебічності убезпечить нас від помилок і від омертвіння. Це по-1-ше. По-2-ге, діалектична логіка вимагає, щоб брати предмет в його розвитку, «саморусі» (як говорить іноді Гегель), зміні... По-3-те, вся людська практика повинна ввійти в повне «визначення» предмета і як критерій істини і як практичний визначник зв'язку предмета з тим, що потрібне людині. По-4-те, діалектична логіка вчить, що «абстрактної істини немає, істина завжди конкретна...»⁷. Ці ленінські вимоги мають велике значення для правильного розуміння процесу пізнання. Вони не довільні, не виведені умоглядно, а зумовлені закономірностями розвитку об'єктивного світу і пізнання.

Діалектико-матеріалістичний метод вимагає від дослідника сміливо й рішуче виявляти суперечності в явищах і подіях, що вивчаються, оскільки ці суперечності закладені в самій основі історичних фактів і виступають як рушійна сила їх розвитку. Цей метод дає також загальну спрямованість пізнавального процесу, розкриває головні методоло-

⁶ Див. Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг, К., 1949, стор. 16.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 70—71.

гічні принципи історичного дослідження. Тільки при діалектико-матеріалістичному способі пізнання «...історія перестає бути зібранням мертвих фактів...»⁸ і перетворюється на справжню науку. Матеріалістичне розуміння історії озброєно зокрема вченого прийомами дослідження матеріальної основи ідеологічних і політичних явищ, завдяки чому вдається встановити їх закономірності.

Матеріалістичне розуміння історії показує, як треба підходити до розкриття причин і рушійних сил історичних подій, до оцінки й інтерпретації суспільних явищ, до вивчення джерел і фактів. Діалектико-матеріалістичний метод вимагає, за словами В. І. Леніна, «...врахувати об'єктивний зміст історичного процесу в даний конкретний момент, в даний конкретній обстановці...»⁹.

Однак цей метод не може замінити собою конкретно-наукового аналізу даної історичної ситуації, який проводиться з допомогою спеціальних методів. Матеріалістична діалектика, як найбільш загальний метод історичного дослідження, являє собою сукупність усіх наукових прийомів і способів пізнання в їх нерозривній діалектичній єдності. На різних етапах процесу пізнання в окремих галузях історії роль складових елементів діалектико-матеріалістичного методу неоднакова. В залежності від конкретних умов може переважати то один, то інший спосіб дослідження.

Необхідно вміти правильно застосовувати метод матеріалістичної діалектики в практиці історичного дослідження. Хоч усі поняття, категорії, принципи і закони діалектичного та історичного матеріалізму мають методологічне значення, однак не всі вони обов'язково можуть бути використані в кожному окремому випадку. Дослідник повинен диференційовано підходити до застосування різних прийомів діалектико-матеріалістичного методу з урахуванням особливостей досліджуваного історичного явища.

Безпосередньою методологічною основою історії є історичний матеріалізм. Але його методологічна роль на різних етапах історичного дослідження, як правильно зауважує радянський філософ В. І. Приписнов¹⁰, неоднакова. Зокрема на етапі встановлення й відбору фактів історичний матеріалізм виступає як принцип їх оцінки. Він також проявляється як спільний принцип у методах спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (нумізматика, палеографія, археографія, сфрагістика, епіграфіка, геральдика, дипломатика, хронологія, генеалогія, метрологія та ін.) і суміжних з історією наук (філологія, статистика, антропологія та ін.). На заключному етапі наукового дослідження історичний матеріалізм виступає як основний принцип пояснення й тлумачення історичних фактів та закономірних зв'язків між ними.

При вивченні будь-якого суспільного явища поряд з діалектико-матеріалістичним методом необхідно застосовувати особливу методику дослідження та обробки матеріалу. Оскільки зокрема історичні факти різноманітні, для вивчення їх історик повинен застосовувати різні прийоми і способи пізнання. Одні методи використовує історик культури, інші — історик народного господарства і т. п. Часто навіть одне і те ж суспільне явище вимагає для свого вивчення на різних стадіях розвитку неоднакових методів дослідження. Так, при вивченні економічного життя в старогрецьких містах — полісах вчений з успіхом може ви-

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 24.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 116.

¹⁰ В. И. Приписнов. О соотношении исторического материализма и исторической науки, журн. «Вопросы философии», 1961, № 1.

користувати спеціальні методи нумізматики, епіграфіки, метрології, історичної географії, хронології, які майже не вживаються або використовуються лише незначною мірою при вивченні економічних явищ у капіталістичному суспільстві (наприклад, криз). В останньому випадку основне місце в дослідженні буде займати статистичний метод.

Історична наука, як і будь-яка інша, має цілий комплекс властивих тільки їй спеціальних методів дослідження, які в своїй сукупності утворюють методіку історичного дослідження. Історія збагачується весь час новими методами і способами пізнання.

Успіхи антропології, статистики, мовознавства, демографії та інших суміжних з історією наук, розвиток спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, удосконалення техніки дослідження зробили історичну науку більш точною, дещо наблизивши її до природознавства. Тому глибоко помилковим є твердження агностиків, ніби історичне минуле недоступне для пізнання, а сама історія не є наукою. Зокрема неправий, наприклад, англійський буржуазний філософ І. Берлін, який твердить, що вона є видом мистецтва і будь-яка спроба створення наукової історії являє «хімеру, породжену глибоким нерозумінням природи природничої науки або історії, або їх обох, разом узятих»¹¹.

Зв'язок історії з природознавством зміцнюється дедалі більше. Це створює сприятливі можливості для застосування математичних і кібернетичних методів у галузі історичного пізнання. Факт використання історією точних методів природничих наук завдає нищівного удару по антинаукових, метафізичних положеннях Дільтея, Віндельбанда, Ріккєрта, М. Вебера та інших філософів-неокантіанців, які різко розділяють природничі та історичні науки. Історія давно вже довела своє право на існування як самостійна наука із своїм предметом, власними завданнями і спеціальними методами, однак різкої грані між нею й природничими науками немає.

Історик нині не повинен обмежуватися вузькими рамками своєї спеціальності. Він має бути обізнаним як з природничими науками (геологія, палеонтологія, фізична географія, антропологія, математика, кібернетика, історія хімії, історія біології), так і з гуманітарними (філософія, політекономія, філологія, історія народного господарства, юриспруденція, історія релігії, історія культури і т. д.). Крім цього, історик повинен також володіти статистичними методами для обробки фактичних даних.

Критичне вивчення джерел потребує комплексного застосування методіки і техніки, виробленої спеціальними (допоміжними) історичними дисциплінами. Тому дослідник мусить знати й ці дисципліни.

Історик повинен також постійно стежити за розвитком археології, етнографії, історичної географії й ряду інших галузей історичної науки та вміти використати вироблені ними специфічні методи в своєму дослідженні.

Застосування в історії методів інших галузей наукового знання є відбиттям загальної тенденції розвитку наук, яка впливає з їх інтеграції та спеціалізації. Цей процес посилюється в зв'язку з прискореним розвитком наукових знань на сучасному етапі. Він однаковою мірою характерний і для природничих наук, і для суспільних. Тому не можна робити висновок, ніби історія не є самостійною наукою, як це твердять буржуазні ідеологи. Так, відомий голландський історик Хойзінга писав: «Історія найменш самостійна з усіх наук. Вона потребує більше, ніж будь-яка інша, постійної допомоги і підтримки деяких окремих

¹¹ I. Berlin. History and Theory. The Concept of scientific History, «History and Theory», 1960, v. I, № 1, стр. 31.

галузей пізнання, щоб утворити свої ідеї, визначити свої масштаби і заповнити свій фон»¹². Він зовсім ігнорує загальні закономірності розвитку науки, те, що внаслідок тісної взаємодії різних її галузей створюється можливість і виникає необхідність використання методів однієї науки в галузі іншої. Це явище плідне як для історії, так і для інших наук, оскільки воно має не специфічний, тільки історичному пізнанню властивий характер, а універсальне, загальнонаукове значення.

При цьому діалектичний та історичний матеріалізм застерігає від довільного перенесення методів одних наук на інші без урахування їх якісної специфіки, що роблять зокрема неопозитивісти. Діалектичний та історичний матеріалізм встановлює певні межі застосування спеціальних наукових методів пізнання, вимагає розробки їх з урахуванням особливостей досліджуваного предмета, які визначають конкретний зміст цих методів. Марксистсько-ленінська філософія відіграє роль перехідного мосту між історією, з одного боку, й природничими та іншими суспільними науками, з іншого, і є теоретичною й методологічною основою для їх взаємозв'язку та взаємообміну між ними спеціальними методами.

Особливе значення в сукупності спеціальних методів історичного дослідження має внутрішньо властивий історії як науці історичний метод. Кожна наука складається в основному з двох компонентів — теорії та методу, що перебувають між собою в органічній єдності. Історія в цьому відношенні — не виняток. Спеціальний історичний метод не можна ототожнювати з діалектико-матеріалістичним, хоч останній і знаходить у ньому свій конкретний вияв, або із загальнофілософським історичним методом. На цю обставину правильно вказував Н. Стефанов¹³, підкреслюючи специфічність та відносну самостійність спеціального історичного методу.

Без наукового методу неможливе пізнання об'єктивної дійсності, можна легко заплутатися в складному лабіринті історичних фактів. Чіткий порядок, за яким відбувається робота вченого-історика, зумовлений самою логікою дослідного процесу, методологічними та методичними правилами і нормами.

Щоб служити інструментом наукового пізнання, історичний метод повинен відображати загальні закономірності об'єктивного світу. Як і всі інші методи, що застосовуються при дослідженні суспільних явищ, він визначається специфікою соціальної форми руху матерії, її сутністю та закономірностями.

Історичне пізнання розкриває об'єктивні закономірності в конкретно-хронологічній формі. Воно має свої внутрішні закони, свою суб'єктивну діалектику розвитку. Історичний метод є відбиттям об'єктивних закономірностей дійсності та формою пізнання світу за специфічними законами історії. Тому він відіграє керівну й спрямовуючу роль в усіх галузях історичної науки і дає можливість свідомо використовувати її закономірності.

Застосування історичного методу таке ж різноманітне, як і багатство змісту історії. Буржуазні історики взагалі ігнорують те, що цей метод відображає об'єктивні закономірності і тому зводять його до сукупності технічних правил. Взагалі вони зводять методи історичного дослідження до прийомів «здорового розуму», звільняючи таким чином науку від питань світогляду¹⁴. Так, французький буржуазний історик

¹² J. Huizinga. *Geschichte und Kultur*, Stuttgart, 1954, стор. 20.

¹³ Н. Стефанов. Основни черти и изисквания на марксистско-ленинския исторически метод, журн. «Исторически преглед», 1959, № 6, стор. 3, 4.

¹⁴ Erslev. *Historische Technik*, München—Berlin, 1928, стор. 94—95.

Ш. Самаран у передмові до книги «Історія та її методи» писав: «Історичний метод може бути визначений як сукупність технічних засобів, завжди здатних до вдосконалення...»¹⁵. Якщо обмежити історичний метод вузькими рамками технічних прийомів, то буде незрозумілим його значення як головного принципу для будь-якого дослідження проблем історії.

Цей метод являє собою систему понять, категорій та законів історичного пізнання, що розкривають зміст об'єктивної дійсності. Якби можна було б «очистити» всі вимоги і правила історичного методу від перетворюючої діяльності свідомості, то легко виявились би під їх оболонкою ті ж самі об'єктивні закономірності історії. Він відображає внутрішню властивість пізнавального процесу закони. Застосування цього методу по суті означає врахування специфічних закономірностей історичного пізнання, без яких це пізнання неможливе. Дійовість, результативність та ефективність історичного методу виявляються тільки тоді, коли в його основі лежить знання законів досліджуваного предмета. Він постійно збагачується через історичне пізнання. Одержані знання стають основою для дальшого наукового дослідження.

Історичний метод є підсумком усієї попередньої наукової роботи. Разом з тим він виступає як відправний пункт для майбутніх досліджень і виражає, будучи точним знаряддям наукового пізнання, закони, які керують процесом здобуття нових знань. У цьому полягає його плодотворне значення для історичної науки.

Тому невірно говорити про вимоги історичного методу тільки як про «правила здорового розуму»¹⁶, позбавлені об'єктивного змісту. Усі вимоги цього методу вироблені в ході дослідження закономірностей історичного процесу та законів самого процесу пізнання. Основними з цих вимог є: 1) розкривати історичні закономірності в конкретно-хронологічній формі; 2) не залишати без пояснення історичних фактів і подій, акцентуючи увагу на причинному типі пояснення; 3) спиратися в історичному дослідженні на факти, вміти відокремлювати істотні, характерні факти від неістотних, нехарактерних та встановлювати на основі вивчення фактичного матеріалу загальні й специфічні закономірності розвитку суспільства; 4) не зводити історію до вульгарного хронологізму та крайностей емпіризму; 5) вести боротьбу з вульгарним соціологізмом і схематизмом, які нівелюють специфічні особливості історії; 6) суворо проводити в історичному дослідженні принцип паритетності¹⁷.

Всі ці вимоги, як і сам метод, мають об'єктивний зміст. Вони не довільні й не суб'єктивні. Однак у буржуазній історіографії встановився погляд, що історичний метод у своїй основі суб'єктивний. Так, на думку австрійського історика А. Вінклера, який стоїть на позиціях «історичного волюнтаризму», структура історичного методу незалежно від досліджуваної теми не змінюється, факти в історії встановлюються і пов'язуються між собою інтуїтивно і взагалі «кожний історіограф зображує минуле, лише виходячи з власної свідомості»¹⁸. Історичне пізнання кваліфікується волюнтаристами як щось ірраціональне, що досягається алогічним шляхом завдяки «переживанню», «розумінню» і т. п.

Говорячи про об'єктивний зміст історичного методу, його залежність від предмета дослідження, не можна разом з тим заперечувати

¹⁵ L'histoire et ses méthodes, Paris, 1961, стор. XII—XIII.

¹⁶ Г. Моно. История. Сборник статей «Метод в науках», Спб., 1911, стор. 281.

¹⁷ Журн. «Исторически преглед», 1959, № 6, стор. 11, 16.

¹⁸ A. Winkler. Methodik der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Wien, 1956, стор. 72, 48, 46.

наявність у ньому окремих суб'єктивних моментів. Об'єктивні закономірності, що лежать в його основі, можуть по-різному перетворюватися в свідомості людини. Метод може бути більш-менш правильним або спотвореним відображенням законів об'єктивного світу. Останнє має місце при фальсифікації фактів у працях буржуазних істориків. Взагалі він є цілеспрямованим, усвідомленим способом дій дослідника, хоч і має об'єктивну основу в історичній дійсності. Пізнавальний процес має активний, творчий характер, що накладає відбиток і на історичний метод, а останній підкоряється законам діалектики історичного мислення, виступаючи суб'єктивним щодо тих явищ і фактів, на пізнання яких він спрямований. Хоч однакові історичні події можуть неоднаково сприйматися різними людьми, але досягнення об'єктивної істини можливе лише при правильному застосуванні цього методу.

Мобілізація всіх пізнавальних засобів в історичному дослідженні може бути здійснена тільки в тому разі, якщо вони пов'язані між собою історичним методом. Слід відзначити також, що суб'єктивний момент у цьому методі, як і в усякому іншому, займає підлегле становище і не визначає його змісту. Сфера суб'єктивного моменту в історичному методі неминуче обмежується предметом дослідження, визначення якого в кожному окремому випадку становить складну логічну операцію і залежить від багатьох факторів. Суб'єктивний момент різко виявляється, коли на предмет дослідження буває безпосередньо спрямований науково-пізнавальний інтерес вченого, зумовлений теоретичними та практичними потребами.

Цільові установки і завдання дослідника неодмінно закріплюються в тій чи іншій формі у самій структурі історичного методу, яка складається з ряду основних принципів, норм і правил та системи логічних засобів і прийомів. Уся ця структура піддається видозміненню під впливом предмета дослідження. Зміни останнього викликають відповідну реакцію у логічних засобах історичного методу. Завдання дослідження при цьому перебувають у постійному взаємозв'язку з методологічними вимогами. Відповідність їх одне одному ґрунтується на матеріалістичному світогляді та діалектиці розвитку об'єкта дослідження.

Звідси випливає проблема диференційованого застосування історичного методу в пізнанні об'єктивної дійсності. В кожному окремому випадку при вивченні того чи іншого історичного явища дослідник використовує тільки ті прийоми, правила та вимоги методу, які безпосередньо сприяють виконанню його завдання — розкриттю сутності об'єкта, що вивчається. Дуже важливо також виділяти головні етапи дослідження, оскільки історичний метод по-різному конкретизується в кожному такому етапі. Від збирання й обробітку джерел дослідник переходить до вивчення фактів, розуміння їх об'єктивних діалектичних взаємозв'язків та встановлення відповідних закономірностей, а потім починає систематизувати й викладати факти, в яких виявляється ці закономірності, і, нарешті, формулює теоретичні узагальнення.

Всі етапи дослідження, включаючи і виклад фактів, мають велике наукове значення. В процесі дослідження історичний метод постійно видозмінюється, зазнає змін і роль елементів його логічної структури, посилюються або зменшуються його зв'язки з філософськими та спеціальними методами. Загалом для нього характерні такі стадії: 1) попередній процес актуалізації предмета дослідження; 2) усвідомлена постановка проблеми; 3) відбір всіх необхідних методологічних прийомів і норм для розв'язання даної проблеми; 4) встановлення принципів відбору фактичного матеріалу та безпосередній збір його; 5) охоплення всіх можливих рішень з допомогою логічних засобів; 6) побудова робо-

чих гіпотез; 7) перевірка цих гіпотез; 8) формулювання теоретичних висновків й соціологічних узагальнень; 9) вироблення вимог до викладу матеріалу. Всі ці стадії можна в основному звести до чотирьох фаз: 1) саме дослідження; 2) доказ; 3) пояснення; 4) виклад. На кожній стадії історичного дослідження метод диференціюється, але при цьому його сутність у головному залишається тією ж самою. Він дає змогу відображати об'єктивну дійсність у конкретно-хронологічній формі, встановлювати закономірні зв'язки між фактами і робити необхідні соціологічні узагальнення в історичному дослідженні, що стосуються специфічних або загальних закономірностей суспільного розвитку.

Даний метод зумовлений специфікою історичного пізнання і дає можливість враховувати властиві йому закономірності. Їх сутність зводиться до таких принципів: 1) історичне пізнання завжди носить ретроспективний характер, тобто завжди пов'язане із знанням результату досліджуваних подій; 2) воно розкриває сутність історичного процесу в конкретно-хронологічній формі; 3) історичні факти становлять не лише відправний пункт для дослідження, але й предмет викладу; 4) історик мусить уміти виділити істотні, характерні факти і ними обґрунтовувати своє дослідження. Вимоги історичного методу формулюються на основі цих специфічних закономірностей пізнання і можуть бути реалізовані повною мірою і послідовно лише на основі марксизму-ленінізму. Цей метод разом з іншими спеціальними методами включає в себе світоглядні та теоретико-пізнавальні, філософські аспекти дослідження, наукове вивчення яких становить найважливіше завдання діалектичного та історичного матеріалізму.

Спеціальні методи історичного дослідження пов'язані між собою єдністю власного предмета дослідження, інтегральним характером наукових знань та діалектико-матеріалістичним світоглядом. Загальним для них є те, що вони відображають об'єктивну дійсність за законами історичного пізнання. В кожній галузі історії застосовуються конкретні методи дослідження, але всі вони завдяки історичному методу пов'язані між собою, конкретизуючи його окремі сторони. Один аспект відображає метод археології, другий — метод сфрагістики і т. п. Без них неможливе історичне дослідження, для якого один історичний метод як спеціальний метод широкого профілю виявляється недостатнім.

У зв'язку із застосуванням в історичному дослідженні різних спеціальних прийомів і методів актуальною стає проблема методологічного синтезу. Матеріалістична діалектика визначає пізнавальну цінність кожного окремого методу, умов і меж його застосування через історичний метод. Проблему синтезу методів не можна розв'язувати так, як це пропонував німецький буржуазний філософ Е. Ротхакер, який твердив, що тільки вузькі фахівці, а не історики можуть вивчати різні галузі історії. Він писав: «Історія Реформації припадає на долю теологів, історія господарства — на долю економістів, історія установ — на долю юристів. Передусім треба бути юристом для того, щоб зрозуміти конституцію»¹⁹.

Діалектика озброює дослідника правильним розумінням співвідношення між спеціальними методами. Діалектичний метод як найбільш загальний є ефективним засобом історичного дослідження. Він вказує, що використання методів однієї науки в інших галузях знання здійснюється тому, що їх об'єкти підлягають законам цієї науки. Так, нумізматичний матеріал в історичному дослідженні підлягає закономірностям нумізматики, археологічний матеріал — законам археології і т. п.

¹⁹ Т. Rothacker. Logik und Systematik der Geisteswissenschaften, München—Berlin, 1927, стр. 29, 30.

Разом з тим історичний метод проймає специфічні методи спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Щодо цих дисциплін він загалом виступає як їх методологічна основа. Історія розробляє методологічні проблеми, що належать до всіх її галузей. В свою чергу історичний метод є зв'язуючою ланкою між діалектико-матеріалістичним методом та специфічними методами спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. У цьому полягає його особлива функція в науковому дослідженні. Але він не підмінює собою філософських методів, які узагальнюють прийоми історичного дослідження і поширюють їх на інші галузі науки.

Діалектичний та історичний матеріалізм виступає найбільш загальною методологічною основою як історичної науки загалом, так і окремих історичних дисциплін. Досліджуване питання можна глибше зрозуміти, якщо підходити до нього із знанням філософських категорій і законів. Діалектико-матеріалістичний метод визначає найбільш вірні шляхи історичного пізнання. Його свідоме застосування забезпечує правильне використання спеціальних методів в історичному дослідженні.

Сама діалектична природа об'єкта історичного пізнання вимагає використовувати діалектику як найбільш загальний метод для вивчення історії. Досліднику необхідне знання найбільш загальних законів, що лежать в основі матеріалістичної діалектики. З діалектичного взаємозв'язку між ними та специфічними законами впливає діалектика взаємовідносин між філософськими і спеціальними науковими методами. Якщо перші виступають як прийоми розкриття загальних законів руху досліджуваних об'єктів, то другі є способами розкриття конкретних закономірностей у розвитку суспільства.

Діалектику взаємозв'язку історичного методу та інших спеціальних методів у науковому дослідженні можна розкрити, виходячи з діалектики загального, особливого та окремого. Діалектико-матеріалістичний, історичний та інші методи наукового пізнання застосовуються в єдності. Тільки в мисленні (з точки зору гносеології) їх можна відірвати одне від одного. Практично ж у дослідній роботі вони органічно зв'язані. Успіх дослідження часто залежить від розуміння правильності цього зв'язку. Намагання вести науковий пошук на хибній методологічній основі гальмує його. Тільки на методологічній основі діалектичного та історичного матеріалізму можна забезпечити дальший прогрес історичної науки.

Повідомлення

В. В. ДІДЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ ПО ВПРОВАДЖЕННЮ ПРИНЦИПІВ МАТЕРІАЛЬНОЇ ЗАІНТЕРЕСОВАНІСТІ КОЛГОСПНИКІВ (1956—1961 рр.)

В успішному будівництві комунізму вирішальна роль належить активній трудовій діяльності мас. «Велична будова комунізму,— записано в Програмі партії,— споруджується наполегливою працею радянського народу — робітничого класу, селянства, інтелігенції. Чим успішніша їх праця, тим ближче здійснення великої мети — побудова комуністичного суспільства»¹. Проте ентузіазм трудівників завжди повинен поєднуватись з матеріальною заінтересованістю. Ф. Енгельс говорив, що основним принципом, який визначає дії людей, є в кінцевому результаті не ідеальні, а матеріальні фактори і що «економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*»². В. І. Ленін неодноразово ставив вимогу будувати соціалізм і комунізм не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку³.

Цілком зрозуміло, що ці інтереси об'єктивні, вони виступають як взаємна залежність людей при поділі праці і є формою вияву економічних відносин того чи іншого суспільства. В соціалістичному суспільстві активність трудівників це результат свідомого і добровільного ставлення їх до праці, внутрішнього задоволення від досягнутих успіхів, визнаних суспільством, прагнення до товариського змагання і новаторства. Моральні і матеріальні стимули тут ніскільки не суперечать один одному. Лінія партії на весь період будівництва комунізму полягає в правильному їх поєднанні. Роль моральних стимулів в міру наближення до комунізму зростатиме, «все сильніше і міцніше утверджуватиметься комуністична ідейність у житті, праці, у відносинах між людьми, вироблятиметься вміння розумно користуватися благами комунізму»⁴.

Але до того часу поки виробництво не досягне найвищого розвитку, а праця не стане першою життєвою потребою, не перетвориться у звичку трудитися, не розраховуючи на винагороду, поза нормою, принцип матеріальної заінтересованості був і залишається основним методом стимулювання людей до праці, одним з найважливіших принципів соціалістичного господарювання. Проте він довгий час порушувався, що стало однією з причин низького рівня колгоспного виробництва. Внаслідок цього створилося ненормальне становище, коли суспільство в цілому було заінтересоване в розвитку сільського господарства, а трудівники колгоспного села, виробничі колективи в багатьох випадках не мали достатнього матеріального стимулу, не виявляли ініціати-

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 348.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 262.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 34—35.

⁴ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 386.

ви, повільно розв'язували завдання, спрямовані на підвищення продуктивності праці в колгоспах.

Усунути цю суперечність мали на меті рішення вересневого (1953 р.), лютнево-березневого (1954 р.), січневого (1955 р.) Пленумів ЦК КПРС та XX з'їзду партії. Як підкреслювалось у цих рішеннях, відставання колгоспного виробництва було викликане грубими порушеннями закономірностей товарно-грошового господарства, що виявилось, насамперед, у встановленні цін на сільськогосподарські продукти. Відомо, що в передвоєнний і післявоєнний періоди заготівельні ціни на зерно, овочі, м'ясо, молоко майже не змінювались і залишалися такими ж, як і в 1928 р., а ціни на промислові товари зросли в кілька разів. Порушення пропорцій обміну підривало економіку колгоспів, значно послаблювало роль матеріальних стимулів у колгоспному виробництві.

Починаючи з 1953 р. вживались заходи до поліпшення становища. Внаслідок цього було упорядковано як рівень цін на сільськогосподарські продукти так і їх співвідношення, зокрема підвищено заготівельні ціни на м'ясо, молоко, яйця та ін. У листопаді 1955 р. вони були знову переглянуті в бік підвищення, а в липні цього ж року упорядковані заготівельні ціни на зерно. В середньому по країні протягом 1953—1958 рр. заготівельні та закупочні ціни на зернові культури зросли майже у 7 разів, на продукти тваринництва в 5,5, на молоко в 4 рази⁵.

Внаслідок політики партії по врегулюванню заготівельно-закупочних цін уже в 1957 р. прибутки колгоспів і колгоспників від здачі і продажу сільськогосподарських продуктів державі збільшились на 50 млрд. крб. порівняно до 1952 р.⁶ Підвищення цін сприяло зростанню грошових доходів колгоспів республіки за період з 1953 р. до 1958 р. з 11 360 млн. крб. до 33 997 млн. крб., або у три рази⁷.

Однак, у наступні роки доходи колгоспів знизились. Причиною цього були прояви суб'єктивізму і волюнтаризму в керівництві сільським господарством. Так з 1958 по 1961 рік чотири рази знижувались закупочні ціни на зерно, цукрові буряки та насіння соняшника. В 1960 р. були зменшені норми продажу цукру колгоспникам по пільгових цінах. Водночас ціни на запасні частини до тракторів і машин підвищились на 90%, зріс прибутковий податок колгоспів. Крім того, господарства були змушені достроково розрахуватися за техніку, майстерні і т. д., куплені в МТС і РТС. Внаслідок цього щорічний приріст валової продукції сільського господарства в 1959—1963 рр. становив 1,9%, тоді як у 1955—1958 рр.— 7,6%⁸.

В системі заходів, спрямованих на дальший розвиток колгоспного виробництва і збільшення його доходів, важливу роль відіграла демократизація практики планування. У 1955 р. партія засудила бюрократичний метод планування, коли колгоспам і радгоспам за шаблоном в адміністративному порядку нав'язувалися завдання по розширенню посівних площ і підвищенню урожайності сільськогосподарських культур, збільшенню поголів'я худоби та її продуктивності. Це призвело до порушення принципу демократичного централізму в плануванні, скувало ініціативу колгоспів. Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. «Про зміну практики планування сіль-

⁵ Сельское хозяйство СССР. Статистический сборник, М., 1960, стор. 117.

⁶ Г. Гапоненко, М. Городский. О новой системе заготовок сельскохозяйственных продуктов в колхозах, М., 1959, стор. 52.

⁷ Народное хозяйство УРСР в 1959 р., К., 1960, стор. 363.

⁸ Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, 24—26 марта 1965 г. Стенографический отчет, М., 1965, стор. 7.

ського господарства»⁹ був ліквідований старий порядок у цій галузі і введений новий, в основу якого покладено поєднання державного керівництва з творчою активністю колгоспників і робітників радгоспів. У відповідності з цим плани розвитку колгоспного виробництва мали розроблятися безпосередньо в артілях на основі встановлених для них завдань по продажу державі тих чи інших продуктів сільського господарства. Такий принцип планування виходив з того, що колгоспники краще знали свої умови і тому могли правильно використати наявні ресурси для одержання найбільшої кількості продукції. Проте цей порядок планування згодом часто порушувався. Плани закупок сільськогосподарської продукції складались лише на один рік і, як правило, з великим запізненням. До того ж у ході заготівель вони змінювались, господарствам давались додаткові завдання, які значно перевищували планові. За таких умов про високі темпи і пропорційний розвиток колективного господарства не могло бути й мови, колгоспники втрачали матеріальну заінтересованість у результатах своєї праці.

Однак незважаючи на те, що в останні роки досліджуваного періоду в політиці заготівель і цін панував суб'єктивізм і волюнтаризм, партійні організації та правління колгоспів, сільські райкоми та обкоми партії шукали шляхів до виправлення помилок. Керуючись рішеннями вересневого (1953 р.), лютого-березневого (1954 р.), січневого (1955 р.) Пленумів ЦК КПРС та XX з'їзду партії, вони провели значну роботу по удосконаленню системи матеріального заохочення трудівників колгоспного села.

Важливу роль у відновленні ленінських принципів матеріальної заінтересованості, в підвищенні трудової активності колгоспників відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» (1956 р.)¹⁰.

Виконуючи цю постанову, райкоми партії, партійні організації та правління колгоспів почали широко впроваджувати щомісячне або щоквартальне авансування. Так, у червні 1956 р. у Вінницькій області щомісячне авансування проводило 410 колгоспів із 1010 або 40,6%¹¹, в Черкаській — 121 колгосп з 691, або 17%¹², у Київській — 300 артілей з 850 або 35%¹³. А на початку 1957 р. на Україні цю форму матеріального заохочення застосовували 7990 господарств, або майже 55%¹⁴.

Перехід до щомісячного авансування вимагав необхідної підготовчої і організаторської роботи. Це питання обговорювалося на партійних зборах, бюро і пленумах райкомів та обкомів партії. Так, у березні 1957 р. на зборах партійної організації колгоспу «Зоря» Бородянського району Київської області комуністи внесли пропозиції, спрямовані на те, щоб забезпечити систематичне надходження коштів до фонду авансування. Комуніст П. А. Бервенюк запропонував встановити черговість у видачі авансу в бригадах і на фермах з 10 по 15 число кожного місяця, щоб запобігти зайвій метушні і витратам часу на одержання зароблених грошей¹⁵. Регулярна видача авансів дала

⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 4. 11., 1956, стор. 365—371.

¹⁰ Там же, стор. 605—611, 603.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 379, арк. 134.

¹² Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 20, од. зб. 32, арк. 89.

¹³ Газ. «Колгоспне село», 24 серпня 1956 р.

¹⁴ М. Ниживій. Щомісячне авансування в колгоспах, К., 1958, стор. 20.

¹⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 278, арк. 60.

можливість зміцнити в колгоспі трудовень, підняти його авторитет, залучити до роботи в громадському господарстві багато нових людей. Уже в 1957 р. кількість працюючих колгоспників збільшилась на 108 чоловік, а середній виробіток на одного працездатного — на 50 трудовнів¹⁶. Трудівники села при систематичній виплаті авансів були впевнені в реальності своїх заробітків, бачили матеріальну вигоду від праці, вкладеної в громадське господарство. Голова колгоспу ім. Димитрова Білоцерківського району Київської області Т. Прудеус писав: «Ми переконалися на власному досвіді в тому, що немає могутнішого стимулу підвищення трудової активності колгоспних мас, як щомісячна оплата трудовнів грішми і натурою»¹⁷.

На жаль, цей важливий стимул економічної заінтересованості в дальшому розвитку колгоспного виробництва використовувався недовістатньо. Це пояснювалося насамперед тим, що в результаті недооцінки принципу матеріальної заінтересованості в багатьох колгоспах і районах республіки спостерігалась тенденція до значного підвищення питомої ваги виробничих затрат і відрахувань до громадських фондів при одночасному різкому скороченні питомої ваги фонду оплати праці. Це можна простежити на прикладі Ставищанського району Київської області, де фонд оплати праці з 1957 по 1959 рр. зменшився на 20,3%, у той же час грошові витрати на виробничі потреби зросли на 8,2%, а відрахування до громадських фондів — на 8,7%¹⁸. У колгоспах Володарського району Київської області в 1959 р. відрахування до громадських фондів, виробничі витрати і податки збільшилися на 14,2 млн. крб., а фонд оплати праці колгоспників зменшився на 4,4 млн. крб. Знизилась відповідно і оплата трудовдня. Якщо в 1957 р. вона становила 9 крб. 70 коп., то в 1959 р. — 7 крб. 31 коп. або на 2 крб. 39 коп. менше¹⁹.

Серйозним недоліком в організації щомісячного авансування було також те, що навіть зменшені фонди для цієї мети часто використовувались на інші потреби. У першому кварталі 1958 р. колгоспи Кагарлицького району одержали з Держбанку на авансування 5 млн. 52 тис. 500 крб., а фактично видали на трудовні 504,7 тис. крб. Решта була витрачена на придбання будівельних матеріалів, запасних частин до автомобілів та ін.²⁰ Витрачення коштів не за призначенням привело до того, що з утвореного в Київській області на 1 січня 1960 р. фонду авансування колгоспників у сумі 80,1 млн. крб. фактично налічувалось на особистому рахунку Держбанку 27,8 млн. крб.²¹ Отже, 52,3 млн. крб. було використано на інші потреби. Подібне становище існувало в значній частині колгоспів інших районів і областей республіки.

Неправильна практика розподілу артільних доходів нерідко приводила до того, що в оплаті праці колгоспників мали місце коливання і постійний заробіток за виконані роботи не гарантувався. Це підривало принцип матеріальної заінтересованості, гальмувало розвиток колгоспного виробництва.

Всі ці факти свідчать про те, що партійні організації колгоспів, райкоми та обкоми партії послабили увагу до правильного розподілу і використання громадських доходів.

¹⁶ Продуктивність праці і нові форми її оплати в колгоспах, К., 1959, стор. 210.

¹⁷ Статут і додаткова оплата праці в колгоспах, К., 1957, стор. 17.

¹⁸ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 278, арк. 62.

¹⁹ Там же, арк. 61.

²⁰ Газ. «Колгоспне село», 16 липня 1958 р.

²¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 278, арк. 63.

Але й правильне запровадження авансування ще не розв'язувало всіх проблем матеріального заохочення колгоспників. Остаточний розрахунок з членами артіль, як і раніше, проводився тільки наприкінці року. Крім того, при розподілі доходів по трудових не завжди вдавалося в достатній мірі додержуватись принципу рівної оплати за рівну працю. У зв'язку з цим партійні організації та правління колгоспів поступово почали запроваджувати пряму оплату праці. Вперше на Україні таку спробу зробили у колгоспі «Більшовик» Шосткинського району Сумської області (голова правління артіль К. О. Цибенко)²².

Для застосування нової форми оплати праці потрібні були в кожному господарстві певні економічні умови. Тому перехід до цієї системи вимагав від партійних організацій та правління колгоспів вдумливої підготовчої роботи, необхідності залучення до неї всіх комуністів, спеціалістів сільського господарства, колгоспного активу. Так, партійна організація та правління колгоспу «Комсомолец» Макарівського району Київської області в жовтні 1957 р. здійснили перехід на щомісячну оплату праці без нарахування трудових. У колгоспі було створено піврічний грошовий фонд в сумі 320 тис. крб., який забезпечував у перші місяці року безперебійну виплату грошей колгоспникам, а також переглянуто норми виробітку і проведено оцінку всіх сільськогосподарських робіт по семирозрядній сітці. У тваринництві грошові розцінки було встановлено за одиницю виробленої продукції. В інших галузях також ввели пряму відрядну оплату.

З метою вивчення та популяризації досвіду цього колгоспу Макарівський райком КП України у червні 1958 р. провів семінар за участю голів, бухгалтерів та економістів сільгоспартілей району. Колгоспи «Комуніст», ім. Леніна, «Перше травня», де застосовувалось щомісячне авансування і були створені потрібні перехідні фонди, виявили бажання також впровадити грошову оплату. Київський обком партії схвалив ініціативу колгоспу «Комсомолец» і рекомендував іншим господарствам області перейти на грошову оплату²³.

Досвід запровадження цієї нової форми швидко поширився в колгоспах інших областей республіки. В артіль «Більшовик» Городоцького району Хмельницької області вивченням можливостей для переходу на грошову оплату праці займалися члени партійного бюро, спеціалісти сільського господарства, колгоспний актив. У січні 1958 р. це питання обговорювалось на відкритих партійних зборах. Виконуючи рішення правління колгоспу перейшло на грошову оплату праці²⁴.

Слідом за колгоспами «Комсомолец» Макарівського району Київської області, «Більшовик» Городоцького району Хмельницької області цей перехід здійснили у 1959 р. 855²⁵ господарств республіки, а в 1961 р. їх число збільшилось до 1027²⁶.

Переваги нової системи розрахунку з колгоспами полягали в тому, що за виконану роботу нараховували не трудові, а безпосередньо заробітну плату у грошовій формі на основі тарифних розцінок і кількості вироблених норм. Оплата праці без трудових дала можливість керівникам і спеціалістам колгоспів постійно стежити за витрачанням коштів на виробництво різних сільськогосподарських продуктів і впливати на формування собівартості. Застосування нової форми розрахунку примусило керівників артіль думати про те, звідки взяти гроші

²² Оплата праці в колгоспах, К., 1960, стор. 23.

²³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 19, од. зб. 109, арк. 36.

²⁴ Партархів Хмельницького обкому КП України, ф. 487, оп. 88, од. зб. 3, арк. 90, 92.

²⁵ Оплата праці в колгоспах, К., 1960, стор. 23.

²⁶ Звітні дані ЦСУ УРСР за 1961 р.

для щомісячної видачі заробітної плати, як найефективніше витрачати кожний карбованець.

Однак, як показала практика, перехід на грошову оплату міг успішно здійснитися лише в тих колгоспах, де були забезпечені стабільність грошових доходів, добре організоване фінансове господарство, створено необхідні грошові перехідні фонди для оплати праці. Там же, де таких умов не було, перехід не дав бажаних наслідків. В Уманському районі Черкаської області в 1959 р. грошову оплату праці запровадили 7 колгоспів, а на кінець 1961 р. всі вони повернулись до системи трудоднів. Аналогічні випадки були в Гельмязівському, Жашківському, Маньківському та інших районах Черкащини²⁷.

В результаті проведених партією заходів, які мали посилити економічне стимулювання в колгоспному виробництві, оплата праці підвищилась. Уже в 1956 р. у колгоспі ім. Суворова Тульчинського району Вінницької області на трудовень з урахуванням додаткової оплати було видано 9 крб. 44 коп. проти 5 крб. 24 коп. у 1953 р. В середньому кожний колгоспний двор одержав у 1956 р. 3 550 крб. грішми, 12 ц зерна, 2 ц картоплі та інших продуктів²⁸. Бригадир цього колгоспу Ф. Волошин, який мав 637 трудоднів, заробив 21 ц хліба, 152 кг цукру, 262 кг картоплі і 7 315 крб. грошей. Колгоспниця М. Кучер виробила 233 трудодні і одержала 769 кг зерна, 105 кг цукру, 331 кг картоплі, а також 2 163 крб. Заробіток доярки О. Козоріз становив у грошовому обчисленні в середньому 992 крб., колгоспниці Є. Дзюби — 887 крб. на місяць²⁹. У колгоспах Старченківського району Київської області в 1958 р. оплата праці порівняно з 1953 р. зросла майже у 10 разів³⁰.

Однак наступні роки ігнорування об'єктивних законів в результаті суб'єктивізму і волюнтаризму привело до порушення принципів матеріальної заінтересованості, що перешкоджало зростанню доходів колгоспників.

Отже, протягом 1956—1961 рр. у розвитку принципів матеріальної заінтересованості трудівників села зроблено немало. На основі рішень партії та уряду, спрямованих на посилення цього принципу, партійні організації та правління артелей удосконалювали систему оплати праці і незважаючи на недоліки, викликані проявами суб'єктивізму і волюнтаризму, домоглися позитивних наслідків. Але система оплати праці в колгоспах далеко ще не досконала. Саме тому XXIII з'їзд КПРС поставив завдання у новій п'ятирічці запровадити щомісячну гарантовану оплату праці колгоспникам стосовно до рівня заробітної плати робітників радгоспів по відповідних видах робіт і нормах виробітку. Це буде важливим етапом у розвитку колгоспного виробництва і піднесенні життєвого рівня трудівників села.

²⁷ Партархів Черкаського обкому КП України, ф. 4619, оп. 41, од. зб. 2, арк. 36

²⁸ Газ. «Комуністичним шляхом», 29 грудня 1957 р.

²⁹ Газ. «Комуністичним шляхом», 10 березня 1957 р.

³⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 86, арк. 56.

В. В. ПУСТОГАРОВ

СПІВРОБІТНИЦТВО КОМУНІСТІВ І СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ У АВСТРІЇ НАПЕРЕДОДНІ VII КОНГРЕСУ КОМІНТЕРНУ

Міжнародна обстановка в 30-х роках характеризувалась дальшим загостренням усіх суперечностей капіталістичного суспільства, встановленням фашистської диктатури в Німеччині. Під впливом зростання фашистської небезпеки серед робітничого класу всіх країн посилювалося прагнення до єдності своїх рядів і до згуртування навколо пролетаріату всіх демократичних сил. Комуністи — передовий авангард трудящих мас очолили цей рух.

Дане повідомлення автор присвячує діяльності Комуністичної партії Австрії (КПА) по створенню єдиного пролетарського фронту у 1934—1935 рр., коли австрійські комуністи, як і французькі, виступили ініціаторами співробітництва з соціал-демократами, що неодноразово відзначав І. Димитров у своїй доповіді на VII конгресі Комінтерну¹.

Боротьба КПА за єдність робітничого класу дає можливість простежити процес пошуків нової політики, зародження єдиного фронту у класових сутичках з фашизмом.

До лютого 1934 р., тобто до збройного виступу австрійських робітників проти фашистського уряду Дольфуса, КПА об'єднувала близько 4 тис. комуністів, не мала підтримки масових організацій (Революційна профопозиція у Вільних профспілках налічувала близько 3 тис., Червона допомога — секція МОПР — близько 4 тис., комсомол — 350 членів)². Це пояснюється тим, що КПА, як і інші партії Комінтерну, давала деякі неправильні політичні настанови щодо встановлення радянської влади в країні та ставлення до соціал-демократів. Хоч вони й висували лозунг «Проти фронту фашизму антифашистський єдиний фронт пролетаріату»³, однак, у своїй практичній діяльності нерідко по-сектантськи трактували його.

Частина комуністів вважала соціал-демократичних робітників реакціонерами, з якими неможливе співробітництво. Інші вважали, що основним змістом політики єдиного фронту є використання соціал-демократичних керівників та їх політики. Серед комуністів були й такі, що вимагали виходу з Вільних профспілок і створення своєї профспілкової організації⁴.

Сектанство в умовах Австрії було особливо небезпечним. Революційна фразеологія соціал-демократичних лідерів, а часто і захист ними повсякденних інтересів робітників створили широку популярність «австромарксизму». В Австрії з 6,7 млн. населення (2 млн. яких були робітники та службовці) СПА об'єднувала понад 600 тис. членів, а

¹ Г. Димитров. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма, М., 1935, стор. 35, 41, 69.

² В. В. Пустогаров. Зародження єдиного пролетарського фронту в Австрії у 1934 р. Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XVIII, вип. VIII, К., 1959, стор. 153—154.

³ F. West. Von 15 Juli 1927 bis zum 12 Februar 1934. Zehrheft zur Geschichte der österreichischen Arbeiterbewegung, Wien, 1955.

⁴ Матеріали к XIII Пленуму ИККИ о состоянии профдвижения. Положение рабочего класса, работа и недостатки и слабые стороны РПО Австрии. Библиотека ВЦРПС, фонд Профинтерну, стор. 5—6.

Вільні профспілки близько 500 тис., військова соціал-демократична організація шуцбунд — 40—80 тис., молодіжна організація — 30 тис. членів⁵. Провідне становище СПА дало можливість лідерам цієї партії стверджувати, що у Австрії єдність робітничого класу здійснена в лавах соціал-демократії. Так, на Паризькій конференції II Інтернаціоналу О. Бауер поставив питання про об'єднання соціал-демократів і комуністів⁶, а всередині країни керівники СПА ігнорували пропозиції КПА про створення єдиного фронту, або зарозуміло рекомендували комуністам організовано влитися в СПА.

У лютому 1934 р., коли фашистський уряд наніс удар по соціал-демократах, робітники стали на захист своїх демократичних свобод. Це був перший збройний виступ пролетаріату в Європі проти фашизму. Бої 12—14 лютого розкрили суперечності між реформістською політикою керівного ядра СПА та революційністю широких мас соціал-демократичних робітників. Пліч-о-пліч з соціал-демократичними робітниками на барикадах героїчно билися комуністи. Поразка цього виступу продемонструвала банкрутство «австромарксистської» політики, дискредитувала СПА серед трудящих мас, які почали переконуватись у правоті комуністів.

Після поразки збройного повстання австрійського пролетаріату, СПА та всі її організації були заборонені*. Єдиною політичною організацією став фашистський «Вітчизняний фронт». Уряд оголосив про злиття всіх профспілок (соціал-демократичних, християнських, хеймерівських та ін.) у «Єдині профспілки», де всі функціонери призначалися урядом. В країні діяли воєнні трибунали. Тисячі антифашистів були кинуті до в'язниць і концтаборів, тисячі втекли за кордон.

Передова частина соціал-демократів — «Ліве крило», де провідну роль відіграли Ернст Фішер і Людвіг Вагнер, та «Ліворадикальна робітничая опозиція», серед керівників якої був Франц Вест,— заявила про свій перехід у КПА. Близько 10 тис. нових членів влилося в ряди Компартії. Так, у Відні у квітні 1934 р. було створено 20 нових заводських осередків. У Вілласі (Каринтія) до лютневих подій було лише кілька десятків комуністів, а у квітні в провінції вже налічувалось 36 низових організацій, які об'єднували сотні членів. Тираж підпільної газети «Роте Фане» у квітні 1934 р. піднявся до 100 тис. примірників⁷. Частина лівих соціал-демократів порвала з політикою колишнього керівництва СПА і намагалася створити нову революційну партію. Лівий соціал-демократ Вальтер Фішер згадував, що вони розуміли правоту комуністичної стратегії і тактики, але від остаточного переходу на платформу III Інтернаціоналу їх утримували упередження проти австрійської Компартії⁸. Ця група чисельністю кілька тисяч чоловік прийняла назву «Роте Фане», а одним з керівників її став товариш Франц Шустер⁹.

Особливе місце зайняли шуцбундівці. Вони вимагали активної антифашистської боротьби, виступаючи проти старого соціал-демократичного керівництва, вони були проти всякого політичного керівництва з боку якої партії. Вони вважали шуцбунд найкращою робітничою організацією в умовах підпілля. Після консолідації підпільний шуцбунд об'єднував близько 13 тис. членів¹⁰.

⁵ В. В. Пустогаров. Назв. праця, стор. 153—154.

⁶ Nach der deutschen Katastrophe, Zürich, 1933.

*КПА була заборонена у травні 1933 р.

⁷ J. Koplenig. Reden und Aufsätze. 1924—1950, Wien, 1951, стор. 54—55.

⁸ W. Fischer. Tod einer Illusion. Газ. «Volksstimme», 11 лютого 1951 р.

⁹ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1934, № 26, стор. 46.

¹⁰ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1934, № 35, стор. 35.

Лідер СПА Отто Бауер втік до Чехословаччини і з допомогою чехословацьких соціал-демократів оселився у Брно. Там він організував Закордонне бюро австрійських соціал-демократів, яке представляло партію за кордоном, відновив випуск газети «Арбайтер Цайтунг» і журнал «Кампф». Соціал-демократи, які діяли в підпіллі, поступово організувались у партію Революційних соціалістів Австрії (РСА). Більшість з них критикувала лідерів колишньої СПА, мріючи про революційне оновлення соціал-демократії. Для керівництва РСА О. Бауер був ідейним керівником, а «Арбайтер Цайтунг» — центральним органом.

За своєю чисельністю РСА була майже однакова з компартією. Влітку 1934 р. тираж «Арбайтер Цайтунг» був близько 20—30 тис. примірників¹¹.

Такі праві лідери як Карл Реннер і Оскар Хельмер після короткочасного арешту були звільнені й відійшли від політичної діяльності, вважаючи підпільну боротьбу неправомірною. Відновлення ж парламентської системи вони покладали на західні держави¹².

Значна група функціонерів Вільних профспілок відмовилася працювати в «Єдиних профспілках», і створила свій керівний центр, так званий комітет 7-ми, який претендував на роль спадкоємця старого правління Вільних профспілок. Комітет підтримував зв'язки з Амстердамським Інтернаціоналом профспілок, Закордонним бюро, але ніякої участі у підпільній боротьбі не брав. Основна маса соціал-демократів зайняла вичікувальну позицію, чинила опір урядовим заходам, однак чіткої лінії боротьби не мала.

Для залучення широких трудящих мас до антифашистської боротьби необхідно було створити єдиний пролетарський фронт з чіткою політичною програмою. Таке завдання ставили перед собою комуністи.

Першим документом КПА після лютневих боїв було звернення від 20 лютого 1934 р. «Вперед, від лютневого повстання до Червоного Жовтня!» Ним Компартія розкривала причини поразки політики СПА, переконавала робітників у перемозі над фашизмом, закликала їх боротися за єдність усіх революційних сил навколо КПА, яка «повинна стати масовою партією австрійського пролетаріату»¹³.

Компартія вітала бойовий союз комуністів і шувбундівців, що склався на лютневих барикадах, і закликала зміцнювати його. Партія застерігала від нацистської демагогії, вимагала звільнення пролетарських в'язнів, розгортання масової червоної допомоги, організації фабкомів і червоних профспілок. Звернення закінчувалося словами: «Хай живе Радянська Австрія!»

Аналіз звернення пересвідчує, що Компартія, взявши в основному правильний курс, мала і помилки. Так, деякі комуністи вважали лютневі події у Франції і Австрії початком нового революційного піднесення в Європі, а головне завдання вбачали в підготовці пролетарської революції для встановлення диктатури пролетаріату¹⁴.

В КПА не було чіткої лінії щодо соціал-демократів Австрії. Деякі комуністи вважали, що панування фашизму повністю припинить існування соціал-демократії як політичної течії, і прагнули перш за все

¹¹ J. Buttinger. Am Beispiel Österreichs, Köln, 1953, стор. 109.

¹² J. Böhm. Erinnerungen aus meinem Leben, Wien, 1953, стор. 175; O. Helmer. 50 Jahre erlebte Geschichte, Wien, 1957, стор. 156—157.

¹³ Rundschau über Politik, Wirtschaft Arbeiterbewegung (далі — Rundschau), Basel, 1934, № 17, стор. 597.

¹⁴ H. Steiner. Die KPO'e und der 12 Februar 1934. Журн. «Weg und Ziel», 1964, № 2, стор. 76—77.

залучити соціал-демократичних робітників до Компартії та її масових організацій. Це знайшло відображення і в зверненні від 20 лютого і в листівці Червоної допомоги від 14 лютого¹⁵. Така ж настанова була і в комсомолі¹⁶. Політичну лінію цієї частини комуністів сформулював представник КПА у Комінтерні тов. Оскар Гросман (псевдонім А. Шенау) на засіданні Президії ВККІ 17 лютого 1934 р., заявивши, що завдання Компартії Австрії — в короткий строк домогтися, щоб «вона стала єдиною партією австрійського пролетаріату»¹⁷.

Обговорення лютневих подій і перспективи дальшої роботи партії вилилося в загальнопартійну дискусію, в ході якої деякі помилки були виправлено, а також вироблено нові тактичні настанови.

Велике значення для австрійських комуністів мав лист Г. Димитрова (березень 1934 р.), де говорилося: «У лютневих боях австрійські робітники боролися на барикадах не за встановлення диктатури пролетаріату, а за захист демократичних свобод»¹⁸.

КПА досить швидко вдалося подолати сектантські тенденції й виробити чітку політичну програму в боротьбі за єдиний антифашистський фронт. Стаття генерального секретаря партії Йогана Копленіга, опублікована в «Роте Фане» у квітні 1934 р., визначала чітку програму боротьби й повідомляла про перші успіхи в цьому напрямі¹⁹. Значно зріс авторитет комуністів — число членів КПА збільшилося з 4 тис. (лютий 1934 р.) до 16 тис. (вересень 1934 р.). Виникли сприятливі умови для співробітництва комуністів з соціал-демократами.

Творчі пошуки, критичний перегляд ряду неправильних дій, вивчення досвіду боротьби допомогли австрійським комуністам знайти нові форми мобілізації трудящих проти фашистського режиму. За нових історичних умов австрійські комуністи виступили за відродження колишніх організацій СПА у підпіллі як органів єдиного пролетарського фронту. У квітні 1934 р. спільно з групою соціал-демократів вони створили Центральну комісію по відновленню Вільних профспілок, виступили ініціаторами проведення першотравневої кампанії, спільно з усіма групами робітничого підпілля, уклали з «Роте Фронт» угоду про єдність дій»²⁰.

Напередодні 1 травня 1934 р. австрійські робітники провели масові маївки, демонстрації, факельні походи та інші антифашистські виступи, в яких взяло участь близько 10 тис. чоловік²¹. Це був перший успіх єдиного робітничого фронту, який шойно народився у гострій боротьбі з реформізмом. Так, Отто Бауер в одній із праць, написаних після лютневих подій, виправдовував попередню політику СПА, а причини поразки бачив у несприятливих об'єктивних факторах. Щодо майбутнього, то він вважав за необхідне створити вузьку законспіровану партійну організацію. Головне завдання її зберегти партійні кадри, підтримати в масах соціалістичну ідеологію доти, поки суперечності всередині фашистського табору чи серед великих держав не приведуть до повалення фашистської диктатури в Австрії. Жодного слова не сказав він ні про комуністів, ні про єдиний фронт²².

¹⁵ Журн. «Интернациональный маяк», 1934, № 6, стор. 4.

¹⁶ Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным Конгрессом, М., 1935, стор. 143—144.

¹⁷ А. Шенау. Вооруженное восстание в Австрии. Журн. «Коммунистический Интернационал», 1934, № 7—8, стор. 47.

¹⁸ Г. Димитров. Письмо австрийским рабочим, М., 1934.

¹⁹ J. Koplenig. Reden und Aufsätze. 1924—1950, стор. 56—59.

²⁰ Rundschau, 1934, № 27, стор. 1010

²¹ Коммунистический Интернационал перед VII Всемирным Конгрессом, М., 1935, стор. 148.

²² O. Bauer. Der Aufstand der österreichischen Arbeiter 2 Aufl. Karlsbad. 1934.

Проте О. Бауер врахував критику попередньої політики СПА. Так, у редакційній статті в «Арбайтер Цайтунг» від 18 березня 1934 р. він стверджує, що соціал-демократія і раніше виступала за революційні методи боротьби, а нині у неї єдиний шлях — пролетарська революція для повалення фашистського режиму. А ЦК РСА заявляло, «що в боротьбі проти фашистської диктатури робітники-соціалісти нічим не відрізняються від своїх комуністично організованих товаришів по класу»²³.

Ідейну перебудову прихильники О. Бауера розглядали як революційне оновлення соціал-демократії. Насправді ж вона не усунула принципових відмінностей між позиціями КПА й соціал-демократії. Так, австрійська Компартія вважала, що диктатура Дольфуса представляє інтереси монополістичного капіталу. Товариш Й. Копленіг писав: «В Австрії править фінансовий капітал, який спирається на союз з поміщиками і церквою»²⁴. Отто Бауер бачив у фашистській диктатурі лише деспотичну владу дворянства і церкви як над робітничим класом, так і над буржуазією²⁵. Комуністи доводили, що реформізм несумісний з марксизмом і неприйнятний для революційної партії. О. Бауер і керівництво РСА все зводили до тактики: в умовах парламентської системи правильна реформістська політика, а за фашистської диктатури — революційна²⁶. Визначаючи перспективи внутрішнього розвитку, комуністи виходили насамперед з революційних можливостей в своїй країні, а О. Бауер та інші соціал-демократичні лідери орієнтувалися на втручання зовнішніх сил.

Позиції КПА і РСА часто були протилежними і щодо тактичних питань. Компартія виступала за відродження підпільних робітничих організацій, за активні антифашистські виступи, за розгортання кампанії пролетарської солідарності, за зрив фашистської уніфікації та ін. Діяльність РСА обмежувалася тільки збереженням кадрів, пропагандою та допомогою жертвам фашизму. Допомога жертвам фашизму ЦК РСА здійснювалась через організацію американських квакерів. Він виступав проти відновлення шуцбунду і Вільних профспілок, проти комітету єдності, масових демонстрацій. Напередодні 1 травня 1934 р. Компартія готувала антифашистські виступи, а «Арбайтер Цайтунг» закликала робітників залишатися дома на знак протесту проти фашистської диктатури²⁷.

Справжня політика О. Бауера та керівництва РСА проявилася у взаємовідносинах з Компартією. Коли КПА одним з головних завдань визначила створення єдиного антифашистського фронту, то лідери РСА спершу мовчали, а потім намагалися відвернути увагу трудящих мас різними міжнародними справами. Так, у травні 1934 р. ЦК РСА надіслав виконкому II Інтернаціоналу відкритого листа, де висловлювали свою готовність боротися за пролетарську єдність²⁸. А в Австрії ЦК РСА заборонив співробітництво з комуністами до вирішення цього питання II Інтернаціоналом.

У відповідь на такі маневри КПА на червневій конференції 1934 р. відзначила, що співробітництво комуністів з соціал-демократами необ-

²³ Журн. «Kampf», 1934, № 3, стор. 97.

²⁴ Й. Копленіг. Проблемы классової боротьби в Австрії. Журн. «Коммунистический Интернационал», 1934, № 11, стор. 15.

²⁵ О. Вауер. Die Kanonen des Februars. Журн. «Kampf», 1934, № 2, стор. 54.

²⁶ F. Adler. Ein Brief an die österreichischen Sozialisten. Журн. «Kampf», 1934, № 3, стор. 104.

²⁷ Газ. «Arbeiter Zeitung», 8, 15, 22 квітня 1934 р.

²⁸ Журн. «Kampf», 1934, № 3, стор. 97—98.

хідно починати з єдності дій ще до усунення всіх ідейних і політичних суперечностей. Конференція ще раз підтвердила генеральну лінію партії — єдиний пролетарський фронт проти фашистської диктатури Дольфуса. ЦК КПА звернувся до ЦК РСА з пропозицією укласти пакт про єдність дій²⁹.

О. Бауер виступив проти ініціативи Компартії. У червневому номері журналу «Кампф» він у статті «Комуністи і соціалісти у Австрії» критикував комуністів, вимагав відновлення СПА. «Що нам необхідно, — писав він, — то це об'єднання усіх соціалістичних сил в Австрії, — чи були вони вчора соціал-демократами чи комуністами — в єдину революційну соціалістичну робітничу партію»³⁰. Нова партія мала стати спадкоємницею СПА і зберегти членство у II Інтернаціоналі. Свою програму О. Бауер висловив у лозунгу «другого Хейнфельда»³¹.

Зовні лозунг «нового Хейнфельда» був революційний, а на ділі він заперечував зближення між комуністами й соціал-демократами, єдність рядів Комуністичної партії. Політична лінія «нового Хейнфельда» викликала опір в середині самої партії революційних соціалістів. Незважаючи на заборону керівництва РСА, її низові організації разом з комуністами працювали у шуцбунді, Вільних профспілках, у Червоній допомозі. Тому ЦК РСА змушений був піти на переговори з КПА. 19 липня 1934 р. представники КПА, РСА та шуцбунду підписали спільне звернення до австрійських трудящих про створення «бойової співдружності» комуністів та соціал-демократів і закликали до спільної боротьби проти фашистської диктатури, проти воєнної небезпеки, на захист Радянського Союзу³². Координував дії спільний комітет.

Угода 19 липня 1934 р. стала основою єдиного фронту проти спільного класового ворога в Австрії.

Угода викликала опір реформістських елементів РСА. У рішеннях вересневої конференції 1934 р. РСА поряд з революційними закликами до єдності виступала проти Компартії Австрії і єдиного фронту. Хоч конференція і схвалила угоду з КПА, вона заборонила низовим організаціям співробітництво з комуністами на місцях, а політику єдиного фронту розцінила як «комуністичний маневр» і виступила з нападками на комуністичний рух³³.

Значне місце в боротьбі за єдність належить XII з'їзду КПА, що відбувся наприкінці вересня 1934 р. у Празі. Основну увагу з'їзд приділив створенню широкого антифашистського фронту з робітників, трудового селянства та середніх міських верств населення. З'їзд також сприяв пожевленню в співробітництві комуністів з соціал-демократами.

За ініціативою Компартії була скликана конференція для підготовки антифашистської кампанії з представників КПА, РСА, шуцбунду, Вільних профспілок, комсомолу, Червоної допомоги та інших підпільних робітничих організацій. Конференція ухвалила відозву «До робітників і трудящих Австрії», а КПА і РСА підписали відозву «До робітників світу! До партій II і III Інтернаціоналу!». Учасники конференції закликали австрійських трудящих і міжнародний пролетаріат підтримати боротьбу єдиного пролетарського фронту в Австрії. Для

²⁹ Österreich-Brandherd Europas. Zürich, 1934, стор. 399.

³⁰ Журн. «Kampf», 1934, стор. 115.

³¹ O. Bauer. Zu einem zweiten Heinfeld. Газ. «Arbeiter Zeitung», 8 липня 1934 р. У Хейнфельді у 1888—1889 рр. відбувся з'їзд, на якому було засновано соціал-демократичну партію Австрії.

³² Rundschau, 1934, № 42, стор. 1743.

³³ Газ. «Arbeiter Zeitung», 22 вересня 1934 р.

керівництва антифашистською кампанією було створено Центральний Комітет дії.

Таким чином, Компартії Австрії вдалося об'єднати зусилля всіх підпільних організацій, за винятком комітету 7-ми.

Наляканий зростанням антифашистського руху, уряд намагався масовими арештами перешкодити виступам робітників. 27 січня 1935 р. було заарештовано Центральний Комітет дії (Ф. Хоннер, Ф. Фюренберг від КПА і К. Зайлер, Р. Фельбайз від РСА). 12 лютого на вулицях Відня з'явилися броньовики, кулемети, поліцейські загони засіли в цивільних установах. А в робітничих кварталах відбувалися мітинги, вуличні демонстрації, розповсюджувались тисячі листівок, на могилах героїв лютневих боїв з'явилися живі квіти. 35 тис. віденців взяли участь у антифашистських виступах³⁴. Вперше після лютневих подій на великих підприємствах міста—заводах «Фіант», «Сіменс — Шукарт», «Сіменс — Хальске», «Мерль», «Хуттер і Шранц», «Гернгрос» та інших відбулися страйки по відновленню Вільних профспілок. На заклик Центральної комісії виступило 14 тис. робітників з 76 підприємств³⁵. Антифашистські виступи поширилися на Зальцбург та інші міста³⁶.

Все це не могло не нанести відчутного удару по режиму Шушніга і довело правильність політики єдиного фронту. ЦК КПА надіслав листа РСА з пропозицією зміцнювати та розширювати і надалі єдиний фронт³⁷. Проте антикомуністичні елементи в керівництві РСА не тільки не підтримали пропозиції комуністів, а пішли на розрив. Причиною цього були реформістські відродження.

Так, у березні 1935 р. «Роте Фане» повідомляла про закулісні переговори між колишніми соціал-демократичними діячами та представниками правлячих кіл, зокрема обговорювався план, згідно з яким соціал-демократи повинні були порвати з підпіллям³⁸. Характеризуючи політику соціал-демократичного керівництва в цей період, Й. Копленіг писав, що «Головною турботою вождів СПА була боротьба не проти фашизму, а проти зростання авторитету нашої партії»³⁹.

Розкольницька політика РСА нанесла серйозної шкоди у дальшому розвитку єдиного пролетарського фронту Австрії, однак австрійська Компартія не припиняла своєї роботи по згуртуванню антифашистів. У липні 1935 р. після тривалих переговорів Центральна комісія і Комітет 7-ми підписали угоду про створення єдиних профспілок⁴⁰. Це була перша в Європі угода після розколу робітничого руху, що стався внаслідок першої світової війни. Як говорив Г. Димитров, австрійські комуністи показали в цьому приклад іншим партіям⁴¹.

Отже, до осені 1935 р. австрійські комуністи домоглися серйозних успіхів у справі співробітництва з соціал-демократами. Їх політика єдиного фронту знайшла підтримку робітничого класу і привела до зміцнення антифашистських сил. Завдяки вірній політиці робітниче підпілля змогло посилити свій вплив у країні. І коли над Австрією нависла загроза аншлюсу, то єдиний пролетарський фронт став ядром усіх патріотичних сил проти гітлерівської агресії⁴².

³⁴ Rundschau, 1935, № 10, стор. 510.

³⁵ Там же, № 34, стор. 1677.

³⁶ Там же, № 10, стор. 512.

³⁷ Там же, № 11, стор. 589—590.

³⁸ Там же, № 16, стор. 833—834.

³⁹ J. Koplenig. Назв. праця, стор. 716.

⁴⁰ Журн. «Красный Интернационал профсоюзов», 1935, № 15, стор. 32—33.

⁴¹ Г. Димитров. Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма, стор. 69.

⁴² В. М. Турок. Очерки истории Австрии 1929—1938, М., 1962, стор. 462—468.

Назустріч 50-річчю великого Жовтня

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

С. Г. ФІНОГЕЄВ

СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА КПРС НА ОСНОВНИХ ЕТАПАХ БОРЬБИ ЗА КОМУНІЗМ

У праці «Тези про Фейербаха» К. Маркс писав: «Філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб *змінити* його»¹. Саме таким філософським вченням, яке покликане докорінно змінити, перебудувати світ на нових, комуністичних засадах і є марксизм-ленінізм. Невід'ємною його частиною є політична стратегія і тактика, яка визначає шляхи, методи і засоби класової боротьби пролетаріату, спрямованої на повалення капіталізму і побудову комуністичного суспільства.

Стратегія і тактика — це наука про керівництво боротьбою робітничого класу, науково обгрунтоване визначення шляхів і засобів втілення у життя теоретичних положень та ідей марксизму-ленінізму. На основі аналізу співвідношення класових сил стратегія накреслює генеральну лінію партії, головні завдання пролетаріату і його союзників на певному етапі історичного розвитку. Вироблений партією стратегічний план передбачає: мету, досягнення якої є вирішальним на даному етапі; розстановку класових сил на фронті соціальної боротьби, тобто — визначення гегемона революції і його ймовірних союзників, ставлення до проміжних прошарків суспільства; сили ворогів революції, нарешті,— напрям головного удару. Стратегічний план залишається незмінним, аж поки остаточно не буде досягнута визначена ним мета.

Для того, щоб здійснювати правильне керівництво повсякденною боротьбою мас і домогтись бажаних результатів, треба безпосередньо і безперервно спрямовувати конкретні виступи трудящих, знаходити найкращий з огляду на даний момент спосіб дії, тобто застосовувати ту чи іншу тактику. Тактика відповідає поточній політиці партії і має своїм завданням виграти ті чи інші класові битви в конкретних умовах. Вона мусить бути гнучкою, часто змінюватись. Зміна тактики полягає в тому, що партія замість одних (старих) форм боротьби і організації, які вже не дають потрібного ефекту, використовує нові, ефективніші.

Науково-теоретичною основою стратегії і тактики Комуністичної партії є марксизм-ленінізм, його найголовніші положення: що справжнім творцем і рушійною силою історичного процесу є народ, трудящі маси; що в капіталістичному світі найпередовішим і найреволюційнішим класом є пролетаріат, а тому стратегія і тактика Комуністичної партії повинна спрямовуватись на досягнення гегемонії пролетаріату в революції і на встановлення його диктатури; інтернаціональний характер революційного пролетарського руху зобов'язує комуністичні партії розробляти стратегію і тактику, враховуючи досвід міжнарод-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 4.

ного комуністичного і робітничого руху; заперечуючи будь-який догматизм і доктринерство, комуністичні партії свої стратегічні плани і тактичні засоби визначають не на основі догм і жонгливання цитатами, а шляхом дальшої творчої розробки марксистсько-ленінської теорії, наукового аналізу конкретних умов даної епохи.

Виходячи з цих провідних положень, світовий комуністичний рух і, насамперед, КПРС, виробили такі основні вимоги до стратегічного і тактичного керівництва боротьбою мас, яке здійснюють комуністичні партії: вміння в усяких умовах працювати серед мас і переконувати трудящих на їхньому власному досвіді у необхідності боротьби проти капіталізму, за своє соціальне і національне визволення; поєднувати робітничий рух з виступами інших верств трудящих і всіх опозиційних елементів нації, результатом чого має бути створення єдиного революційного фронту проти сил реакції; оволодіти всіма без винятку формами боротьби і організації мас з тим, щоб своєчасно змінювати їх, висуваючи на перший план такі, які в даний момент є найефективнішими, зуміти в кожній конкретній обстановці виділити основну ланку, головне завдання, від вирішення якого залежить розв'язання всіх інших, і на цьому головному завданні зосередити основну увагу.

Історія боротьби за комунізм керованих Комуністичною партією трудящих мас нашої країни пройшла кілька етапів.

Першим з них є етап буржуазно-демократичної революції, який охоплює період з 1903 р. до лютого 1917 р.

Всебічно і науково обгрунтована революційна стратегія і тактика пролетаріату і його партії на цьому етапі була розроблена В. І. Леніним в ході першої російської революції 1905—1907 рр. В написаних В. І. Леніним резолюціях III з'їзду РСДРП, в його праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», поряд з нищівною критикою опортунізму меншовиків у питаннях тактики, дано аналіз характеру і особливостей першої російської революції, визначення рушійних сил і перспектив її дальшого розвитку.

В поглядах і твердженнях меншовиків з питань стратегії і тактики яскраво виявився їх догматизм, відсутність у них творчого підходу до постановки важливих питань революційної боротьби мас. Вважаючи революцію в Росії копією буржуазно-демократичних переворотів 1848—1849 рр. у країнах Західної Європи, меншовики пророкували їй аналогічне розташування класових сил — гегемонія буржуазії, її союзник — пролетаріат, селянство ж вони визначали як контрреволюційну силу.

Меншовики націлювали робітничий клас бути лише «підштовхувачем» буржуазії, причому — обережним, шанобливим, бо якщо пролетаріат почне рішуче виявляти свою революційність, то буржуазія «образиться», відсахнеться від революції, яка тоді втратить свого вождя і загине. Такою ж капітулянтською була і тактика меншовиків. Вони радили пролетаріатові і його партії не входити до революційного Тимчасового уряду, а про збройне повстання говорили нечітко, туманно, заплутано й непевно.

Гостро розкритикувавши ворожі марксистові настанови меншовиків у стратегічних і тактичних питаннях (викладені в резолюціях меншовицької конференції, яка відбулась одночасно з більшовицьким III з'їздом РСДРП), В. І. Ленін всебічно обгрунтував справді революційну стратегію і тактику більшовицької партії. Стверджуючи, що стратегічною метою даного етапу революції є знищення царизму, ліквідація залишків кріпосництва і встановлення демократичної респуб-

ліки, В. І. Ленін, насамперед, переконливо довів докорінну відмінність першої російської революції від західноєвропейських буржуазних революцій.

Російська революція розгорнулася в епоху імперіалізму, в умовах глибокого розколу буржуазного суспільства на два основні антагоністичні класи — буржуазію, яка вже перетворилась у силу контрреволюційну, і пролетаріат, що є найреволюційнішим класом і здатний очолити могутній аграрно-селянський рух, який може стати його союзником.

Відповідно до цього, в ході російської революції повинна скластись зовсім нова розстановка класових сил. Російська буржуазія прагнула стати на чолі революційного руху для того, щоб, добившись від царизму найменших поступок на свою користь, звести революцію на нівець. Тому одним з найголовніших стратегічних завдань пролетаріату і його партії була непримиренна боротьба проти ліберальної буржуазії та її партії — кадетів, викриття її контрреволюційності й ізоляція її від мас. В. І. Ленін переконливо показав, що єдиним класом, який може і повинен стати гегемоном революції за своїм суспільним становищем, рівнем свідомості і ступенем згуртованості, є робітничий клас.

Обґрунтовуючи ідею гегемонії пролетаріату, вождь партії підкреслював ще одну надзвичайно важливу обставину: пролетаріат, мета якого сягає значно далі демократичної революції, більше за інші класи зацікавлений у рішучій перемозі над царизмом. Послідовні демократичні перетворення в результаті здійснення буржуазно-демократичної революції відкривали перед робітничим класом широке поле в його боротьбі за соціалізм.

Отже, найголовнішим своїм стратегічним завданням партія більшовиків вважала — добитись того, щоб пролетаріат, відтіснивши з арени політичної боротьби буржуазію, став гегемоном революції. Виконанню цього завдання підпорядковувалась і тактика партії.

Найближчий союзник пролетаріату — селянство. Задавлене поміщицькою кабалою, безземеллям, злиднями і безправ'ям, воно було кровно зацікавлене в ліквідації залишків кріпосництва революційним шляхом, бо тільки переможна революція могла дати селянству все те, про що воно мріяло і чого потребувало в галузі аграрних відносин.

Ленінська ідея союзу робітничого класу з усім селянством (перший стратегічний лозунг В. І. Леніна з селянського питання) є наріжним каменем плану розстановки класових сил на етапі буржуазно-демократичної революції. В цьому союзі Володимир Ілліч вбачав основну рушійну силу боротьби проти царизму і неодмінну умову повної перемоги революції.

«Послідовним борцем за демократизм може бути тільки пролетаріат, — писав В. І. Ленін. — Переможним борцем за демократизм він може стати лише при тій умові, якщо до його революційної боротьби приєднається маса селянства»².

Виняткову роль у залученні селянства на бік революції відіграла розроблена В. І. Леніним більшовицька аграрна програма, в якій були сформульовані близькі і зрозумілі широким селянським масам вимоги — конфіскація поміщицьких, церковних, монастирських, удільних і кабінетських угідь та націоналізація всієї землі. Посилюючи свій вплив на селі, більшовики закликали революційним шляхом здійснювати всі демократичні перетворення, розв'язували ініціативу селян і сприяли залученню їх до революційної боротьби.

² В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 41—42.

Так, завдяки ленінській стратегії і тактиці в період революції 1905—1907 рр. вперше в світовій історії у Росії почала складатись велика і вирішальна суспільна сила, покликана подолати опір відживаючих класів і розчистити шлях для прогресивного розвитку людства — союз робітничого класу і селянства.

В роки першої російської революції В. І. Ленін розробив і всебічно обґрунтував також струнку й гнучку тактику.

Здійснення революційним шляхом 8-годинного робочого дня, організація революційних селянських комітетів для проведення всіх демократичних перетворень на селі (аж до конфіскації поміщицьких земель), широкий розмах страйкової боротьби і перехід її у масовий загальноросійський політичний страйк, з якого вирости такі форми організації, як Ради робітничих депутатів, і така вища форма боротьби, як збройне повстання,— ось далеко неповний перелік найважливіших тактичних засобів більшовицької партії, застосованих трудящими в революції 1905—1907 рр.

Особливою гостроти в ці роки набуло питання про збройне повстання і заміну царського уряду тимчасовим революційним органом влади. На противагу буржуазії та її підспівувачам — меншовикам, які залишали питання про повалення царського уряду в тіні, більшовики висували це завдання на перше місце і наполягали на необхідності створення тимчасового революційного уряду. В. І. Ленін всебічно розробив питання про його походження і призначення, про зміст його діяльності, довівши, що за своїм характером він має бути органом революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства³.

Всупереч меншовикам, які заперечували участь соціал-демократів у такому уряді тому, що, мовляв, він не буде соціалістичним, Володимир Ілліч розглядав участь представників соціал-демократії в цьому революційному органі влади, як нову форму боротьби, не тільки можливу, але за сприятливих умов і необхідну. Ця боротьба «зверху» обов'язково мала поєднуватись з тиском «знизу» — з боку озброєного і керованого соціал-демократією революційного пролетаріату.

Розробляючи стратегію і тактику більшовиків на даному етапі, В. І. Ленін обґрунтував положення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Великий стратег революції вказував, що пролетаріат і його партія, керуючи в буржуазно-демократичному русі всім селянством, всіляко допомагаючи йому зробити демократичну революцію переможною, завжди повинні пам'ятати про своє нове й вище завдання — здійснення соціалістичного перевороту. «Від революції демократичної,— писав В. І. Ленін,— ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію. Ми не спинимося на півдорозі»⁴.

Володимир Ілліч вже тоді, в 1905 р., глибоко вивчив можливість перегрупування класових сил у ході цього переростання і накреслив чіткий стратегічний план на етап соціалістичної революції. Якщо в буржуазно-демократичному перевороті стратегічним союзником пролетаріату є все селянство, то в процесі переходу до революції соціалістичної воно неминуче розколеться на різні прошарки, з яких заможна верства — куркульство — стане на бік буржуазії, а більшість пролетарських і напівпролетарських елементів селянства — згуртується навколо міського пролетаріату і виступить з ним на боротьбу за соціалізм. Щодо нечисленних на той час середняцьких верств селянства

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 38.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 204.

пролетаріат повинен проводити політику нейтралізації. *«Пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»*⁵.

Таким чином, другий стратегічний лозунг В. І. Леніна з селянського питання: боротьба проти сільської буржуазії — куркульства, союз з селянською біднотою і нейтралізація середняка.

Як бачимо, вже в роки першої російської революції В. І. Ленін озброїв робітничий клас і його партію чіткими стратегічними планами і на етап революції соціалістичної.

Що ж до тактики, то в процесі її розробки вождь пролетаріату показав зразки творчого визначення форм і засобів класової боротьби робітників в залежності від конкретних історичних умов. Після поразки революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін дав пролетаріатові і його партії єдино вірну настанову на організований відступ, на боротьбу за збереження бойової революційної партії і зміцнення зв'язків її з масами. Завдяки саме цій ленінській тактиці, завдяки послідовній і переможній боротьбі В. І. Леніна проти ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, примиренців та інших ворожих партії елементів, більшовики у всеозброєнні зустріли такі історичні повороти як революційне піднесення 1910—1914 рр., першу світову війну 1914—1918 рр., Лютневу буржуазно-демократичну революцію, Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

В роки першої світової війни Володимир Ілліч на основі аналізу імперіалізму розвинув теорію соціалістичної революції. Він відкрив закон нерівномірного, стрибкоподібного економічного і політичного розвитку капіталізму на імперіалістичній стадії і визначив, у зв'язку з цим, об'єктивні й суб'єктивні умови переможного соціалістичного перевороту в різних країнах. Виходячи з цього закону, В. І. Ленін прийшов до висновку про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні або в кількох країнах. *«Розвиток капіталізму,— писав він,— відбувається надзвичайно нерівномірно в різних країнах... Звідси незаперечний висновок: соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він переможе спочатку в одній або кількох країнах, а всі інші на протязі деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними»*⁶.

Нове ленінське вчення про соціалістичну революцію було тим теоретичним фундаментом, на основі якого В. І. Ленін потім конкретизував і розробляв далі стратегію і тактику більшовицької партії як у період Великого Жовтня, так і в наступні роки.

Володимир Ілліч пильно стежив за подіями суспільного життя в Росії і в усьому світі, безпомилково визначав шляхи розвитку класової боротьби і завдання пролетаріату та його партії на наступний період.

Ще в 1915 р., у статті «Деякі тези» В. І. Ленін вказував, що класове розшарування села і загострення революційної кризи у зв'язку з війною не змінили характеру майбутньої революції як буржуазно-демократичної. Як і раніше, в російському суспільстві паралельно, одночасно точиться дві соціальні війни — боротьба всього народу проти царизму і пережитків кріпосництва, по-перше, і боротьба пролетаріату проти буржуазії, по-друге. Однак зараз ця друга набула значно гострішого характеру. Тому переростання наступної буржуазно-

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 77.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 65.

демократичної революції в соціалістичну, пролетарську має відбутися прискореними темпами.

Весвітньоісторичні події, які розгорнулись в Росії між лютим і жовтнем 1917 р., повністю підтвердили правильність цього лєнінського передбачення. Перемогою народних мас над царизмом у лютому — березні 1917 р. закінчився перший, буржуазно-демократичний етап революції і почався новий — етап боротьби за перемогу соціалістичної революції.

І знову на політичній арені зіткнулись дві діаметрально протилежні стратегії і тактики: пролетарська, революційна — більшовицька і дрібнобуржуазна, зрадницько-угодовська — есеро-меншовицька.

Як відомо, в результаті перемоги Лютневої революції у країні виникло двовладдя: оригінальне переплетення двох диктатур — диктатури буржуазії, що її уособленням був Тимчасовий уряд, і диктатури робітників і селян, органом якої стали Ради робітничих і солдатських депутатів.

Стратегія і тактика есерів та меншовиків виходила з того, щоб затримати революцію на буржуазно-демократичному етапі, перешкодити дальшому її розвитку, віддати владу до рук буржуазії, встановити буржуазно-парламентську республіку західноєвропейського типу.

Стратегія ж і тактика більшовиків, всебічно обґрунтована В. І. Леніним у його Квітневих тезах, полягала в тому, щоб вести пролетаріат в союзі з селянською бідноюю вперед — від двовладдя до повновладдя Рад, від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, метою якої є повалення влади імперіалістичної буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. В. І. Ленін в Квітневих тезах писав: «Своєрідність поточного моменту в Росії полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»⁷.

Стратегічна мета, до якої мав прагнути трудящий люд Росії, визначалась В. І. Леніним як республіка Рад. На противагу меншовикам і есерам, які вбачали в Тимчасовому уряді прообраз уряду жаданої ними буржуазної республіки і всіляко його підтримували, В. І. Ленін, більшовики висунули вимогу створення Рад робітничих, селянських і батрацьких депутатів і переходу влади до їх рук по всій країні, знизу до верху. Виразом цієї стратегічної мети став лозунг «Вся влада Радам!».

Цьому були підпорядковані і всі інші сформульовані в тезах вимоги економічного, політичного і внутріпартійного характеру. Виходячи з конкретної обстановки в країні після перемоги Лютневої революції, В. І. Ленін в Квітневих тезах обґрунтував також і тактику партії, яка полягала в мирній, копіткій і послідовній роз'яснювальній роботі серед мас, в розкритті їх помилкового ставлення до Тимчасового уряду та до меншовиків і есерів.

Це була настанова на мирний розвиток революції. Лозунг «Вся влада Радам!», проголошуючи мету другого етапу революції, мав не тільки стратегічне, а й тактичне значення. Більшовики висували його, незважаючи на те, що в Радах більшість належала меншовикам і есерам. Вони вважали, що оскільки навколо Рад згуртовано реальну силу озброєних народних мас, Ради можуть мирним шляхом, без збройної боротьби взяти всю владу в свої руки, а потім, після того, як це буде досягнуто, більшовики зможуть завоювати в Радах більшість, змінити

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 4.

їх склад. Можливість мирного розвитку революції В. І. Ленін розглядав як досить рідкий виняток, зумовлений наявністю в країні двовладдя. Разом з тим Володимир Ілліч наполягав на озброєнні робітників, на створенні робітничої міліції, підкреслював необхідність «озброєного вичікування» більш високого розвитку революції. Більшовики боролись також за те, щоб очолити виступи робітників і солдат за їх насувні вимоги, завоювати більшість у профспілках, Радах та інших громадських організаціях.

Ленінські стратегічні і тактичні настанови були схвалені VII Всеросійською (Квітневою) конференцією. Керована В. І. Леніним партія взяла курс на переростання революції в соціалістичну. Величезне значення для його успіху мало правильне розв'язання національного питання. Квітнева конференція завдала нищівного удару великодержавношовіністичній позиції Г. Пятакова та інших. Вони виступали проти визнання за пригнобленими націями права на самовизначення і тим самим, об'єктивно, допомагали буржуазно-націоналістичній Центральній Раді в її антинародних контрреволюційних планах, що мали на меті розірвати віковичну дружбу українського і російського народів, посіяти між ними ворожнечу і перетворити Україну в колонію іноземного імперіалізму.

В написаній В. І. Леніним резолюції VII Всеросійської конференції дано детальний виклад програми партії з національного питання. Для більшовиків України ця резолюція мала велике значення. Вона правильно зорієнтувала їх на боротьбу проти буржуазно-націоналістичних партій, за ізоляцію їх від народних мас, за злиття національно-визвольного руху українського народу з боротьбою пролетаріату за соціалізм.

Керуючись ленінською стратегією і тактикою, закріпленою в рішеннях Квітневої конференції, партія більшовиків розгорнула величезну роботу по створенню політичної армії соціалістичної революції, ізолюючи від мас дрібнобуржуазні угодовські партії меншовиків і есерів, які остаточно перемістились в табір контрреволюції і дійшли до того, що на початку липня 1917 р. есеро-меншовицький Тимчасовий уряд розстріляв мирну демонстрацію робітників і солдатів.

З 5 липня в ході революції починається новий період — період відкритої контрреволюційної диктатури імперіалістичної буржуазії і верхів командування. Після липневих подій по всій країні прокотилася хвиля контрреволюції. Захопила вона і Україну — вже 5 липня юнкери і козаки розгромили приміщення Київського Комітету більшовиків і заарештували присутніх у ньому членів комітету; у Вінниці, Харкові і ряді інших міст теж відбулись контрреволюційні погроми. Період двовладдя закінчився, його змінило єдиновладдя імперіалістичної буржуазії.

Зміна політичного становища в країні вимагала також зміни і більшовицької тактики. Це полягало насамперед в тому, що партія зробила висновок про неможливість в даних умовах мирного розвитку революції і, в зв'язку з цим, про тимчасове зняття лозунга «Вся влада Радам!».

Дійсно, тепер, коли Ради, за виразом В. І. Леніна, були «схожі на баранів, які приведені на бойню, поставлені під сокиру і жалібно мичать»⁸, виникла необхідність тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». Однак В. І. Ленін попереджав, що в ході дальшого розвитку революції Ради «можуть і повинні будуть з'явитися..., але не теперішні

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 167.

Ради, не органи угодовства з буржуазією, а органи революційної боротьби з нею. Що ми й тоді будемо за побудування всієї держави за типом Рад, це так»⁹.

Це значить, що повністю зберігався стратегічний зміст лозунга «Вся влада Радам!». Але той тактичний зміст, який вкладався партією в нього у період двовладдя — настанова на мирний розвиток революції — більше не відповідав умовам моменту.

Ленінський аналіз політичного становища і його конкретні тактичні пропозиції лягли в основу рішень VI з'їзду партії, який визначив курс партії на підготовку до збройного повстання, ліквідацію диктатури контрреволюційної буржуазії і встановлення диктатури пролетаріату. Всі інші резолюції і настанови з'їзду були спрямовані на згуртування пролетаріату навколо більшовицької партії, на створення політичної армії соціалістичної революції.

Визначена VI з'їздом нова тактика зустріла гарячу підтримку з боку місцевих партійних організацій. Незважаючи на переслідування, більшовицька партія загартувувалась і зростала чисельно. Так, значно зросла найбільша партійна організація України — Донецька, яка нараховувала 16 тис. комуністів, Київська — близько 10 тис. чоловік, збільшили свої ряди Харківська і Одеська більшовицькі організації.

25 серпня генерал Корнілов підняв контрреволюційний заколот і рушив війська проти революційного Петрограда. В цей тяжкий для революції час тільки партія більшовиків виявилась здатною підняти трудящі маси, згуртувати, озброїти і спрямувати їх на відсіч контрреволюції. Водночас вона ні на хвилину не припиняла боротьби проти меншовиків і есерів. Саме завдяки цій єдино вірній тактиці більшовиків корніловський заколот було розгромлено і почався процес більшовизації Рад: трудящі маси виганяли есерів і меншовиків з Рад і обирали до них більшовиків. Здійснилось ленінське передбачення: в ході революції виникли нові, справді революційні, більшовицькі Ради. В цих умовах партія більшовиків, згідно з вказівками В. І. Леніна, знову висунула лозунг «Вся влада Радам!».

З точки зору стратегії, визначення стратегічних завдань це був той самий лозунг, який В. І. Ленін проголосив ще в Квітневих тезах. Але з точки зору тактики, тактичних засобів це був зовсім інший лозунг. Тепер, на другому періоді революції, коли вся влада опинилась в руках Тимчасового уряду, він означав настанову на повалення влади цього уряду шляхом збройного повстання, об'єктивні і суб'єктивні передумови успіху якого в цей час визрівали прискореним темпом.

Одним з найскладніших і найважливіших завдань тактичного керівництва є правильне визначення моменту збройного повстання, — адже як передчасність виступу, так і запізнення з його початком неминує призводити до поразки. Безпомилковість у виборі моменту збройного повстання у жовтні 1917 р. була забезпечена ленінським керівництвом.

Очолюючи всю справу підготовки і проведення виступу, науково правильно враховуючи сукупність всіх обставин зовнішнього порядку і всіх внутрішніх сприятливих умов, В. І. Ленін визначив, що саме 24 жовтня був найбільш слушний момент для здійснення розробленого ним плану збройного повстання. Дійсно, на цей час в таборі ворога панувала найбільша розгубленість і паніка, а сили революції були найбільш згуртованими, численними і рвались до бою. Це — Червона гвардія, значна частина військ революційного Петроградського гарні-

⁹ В. І. Ленін Твори, т. 25, стор. 166—167.

зону і моряки Балтійського флоту, які ще з вересня не визнавали влади Тимчасового уряду і беззастережно йшли за більшовиками.

24 жовтня партія більшовиків перейшла до тактики рішучого наступу — збройного повстання.

Жовтневе збройне повстання є неперевершеним зразком вищої форми класової боротьби. Ленінське тактичне керівництво надало йому таких рис, як величезне зосередження революційних сил, раптовість і несподіваність, що захопили ворога зненацька, нестримний натиск і стрімкий темп наступальних операцій. Комбінований удар робітників, солдатів і матросів, гідні подиву сміливість і рішучість, помножені на чудове мистецтво боротьби навчених більшовиками мас, — все це і забезпечило перемогу Жовтневого збройного повстання, перемогу пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату.

Завдяки мудрому і далекоглядному стратегічному керівництву В. І. Леніна наша партія в ході боротьби за здійснення соціалістичної революції добилась злиття в єдиний потік таких різномірних рухів, як загальнодемократичний рух за мир, селянський — за землю, національно-визвольний рух народів національних окраїн Росії і революційна боротьба пролетаріату за соціалізм.

Справді народний характер політики Радянської влади і більшовицької партії був добре зрозумілий найширшим верствам трудящих як в Росії, так і за її межами. Тому пролетаріат Росії зустрів гаряче співчуття і надійну підтримку з боку не тільки селянства своєї країни, а й з боку робітників капіталістичних країн і національно-визвольного руху в колоніальних та залежних країнах.

Досягнута завдяки правильній стратегії і тактиці тісна згуртованість народних мас навколо ленінської партії забезпечила не тільки успіх соціалістичної революції, а й перемогу молодій Радянській державі над численними ворогами в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

З перемогою в Росії соціалістичної революції і встановленням диктатури пролетаріату завершився другий стратегічний етап і почався новий, третій етап революції. Історія поклала на нашу країну і нашу партію величезної ваги і відповідальності місію — бути першими в зруйнуванні капіталізму і в побудові нової суспільної формації — комунізму.

Керована В. І. Леніном Комуністична партія повністю усвідомлювала всю складність і історичну значимість цієї місії. Більшовики завжди виходили із нерозривної єдності національних і інтернаціональних завдань пролетаріату. Майбутнє світового пролетаріату, доля трудящих всього світу у величезній мірі залежала тепер від того, як підуть справи у робітників і селян Радянської країни. А це, в свою чергу, залежало від стратегії і тактики Комуністичної партії.

Стратегічний план нашої партії на третій етап революції в усіх його компонентах був всебічно розроблений і обґрунтований в численних творах В. І. Леніна, в рішеннях партійних з'їздів, конференцій і пленумів. Кінцевою стратегічною метою цього етапу є подолання світового імперіалізму і побудова нової суспільної формації — комунізму спочатку в нашій країні, а зрештою — і в усьому світі. Однак це зовсім не означає, що наша партія прагнула «експортувати» революцію. Навпаки, партія вела непримиренну боротьбу проти тих «ультралівих» елементів (Троцький і його послідовники), які стояли на авантюристській позиції розгортання так званої «революційної» війни проти світової буржуазії, без чого радянський лад нібито чекає неминуче «буржуазне переродження» і загибель революційних завоювань.

Єдино правильною в цьому питанні була і залишається настанова В. І. Леніна, за якою виконання нами свого інтернаціонального обов'язку перед міжнародним революційним рухом полягає в тому, щоб робити «максимум здійснимого в одній країні *для* розвитку, підтримки, пробудження революції *в усіх країнах*»¹⁰.

Ленін і ленінці виходили з того, що чим успішніше ми будуватимемо соціалізм, чим скоріше ми його побудуємо, чим могутнішою буде перша в світі соціалістична держава,— тим рішучіше виступатиме за соціалістичний устрій пролетаріат інших країн, по-перше, і тим відчутнішою і ефективнішою буде наша допомога йому, по-друге.

Розвиваючи це ленінське положення, XIV конференція РКП(б) (1925 р.) в своїй резолюції записала: «При нинішній обстановці це означає для РКП(б) — від прямої підтримки революційних рухів в інших країнах до дешевого ситцю для селянства в своїй країні, тобто працювати над створенням соціалістичного господарства в СРСР і в той же час всіляко підтримувати загони пролетарської революції»¹¹.

Стратегічна мета третього етапу сформульована так: «Пролетаріат СРСР під керівництвом РКП повинен сміливо і рішуче будувати соціалізм уже тепер, пам'ятаючи, що наша революція сама є частиною світової революції і що наш успіх в справі побудови соціалістичного господарства сам собою є вже величезний фактор наростання світової пролетарської революції»¹².

Побудова соціалізму в нашій країні як стратегічна лінія на новому етапі боротьби була визначена ще в 1919 р. Програмою партії, прийнятою VIII з'їздом РКП(б). Конкретизацією і дальшим розвитком цієї Програми, основою стратегічної лінії партії на цей період був геніальний ленінський план побудови соціалізму в СРСР, який передбачав розв'язання триєдиного завдання: соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства і здійснення культурної революції. Партія виходила з того, що робітничий клас в союзі з трудящим селянством має всі можливості побудувати фундамент соціалістичної економіки, ліквідувати рештки експлуататорських класів і успішно здійснити першу фазу комуністичної формації — соціалізм. Тим самим він створить могутній оплот світової пролетарської революції, який навіть одним своїм існуванням величезною мірою сприятиме розвитку революційної боротьби робітничого класу і національно-визвольного руху.

Партія підняла весь радянський народ на боротьбу за втілення в життя ленінського плану. Здійснення політики соціалістичної індустріалізації в найкоротший історичний строк перетворило нашу Батьківщину в країну з розвинутою сучасною промисловістю, забезпечило повну економічну незалежність її від капіталістичних країн, незмірно зміцнило її обороноздатність. З огляду на те, що нашій країні доводилось будувати соціалізм в капіталістичному оточенні, зміцнення її промислового і воєнного потенціалу мало першорядне значення.

Великою революцією в економічних відносинах, в усьому житті селянства було здійснення ленінського кооперативного плану — колективізація сільського господарства, внаслідок якої на селі виникли і утвердились нові, соціалістичні виробничі відносини, а наше сільське господарство перетворилось на велике і механізоване. На цій основі незрівнянно зміцнів союз робітничого класу і колгоспного селянства, як непорушна соціальна основа Радянського соціалістичного суспіль-

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 263.

¹¹ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 157.

¹² Там же, стор. 161.

ства. В результаті успішної культурної революції трудящі маси визволились від духовного рабства і темряви, залучились до всіх багатств світової культури. В ході соціалістичного будівництва було вирішено і національне питання, яке для нашої країни, де нараховувалось понад сто націй і народностей, мало особливе значення. Добровільне об'єднання рівноправних націй, бурхливий розвиток економіки і культури кожної з них, їх тісне співробітництво і братня дружба не тільки зміцнили могутність нашої Батьківщини, а й стали запалюючим прикладом для всіх поневолених народів.

Так, під проводом КПРС радянський народ втілював у життя лєнінський стратегічний план. Могутня країна соціалізму, побудована працею і генієм радянського народу, стала надійним бастионом миру і прогресу, опорою і підтримкою боротьби трудящих усього світу за соціальне і національне визволення. Це переконаливо доведено самою історією. В роки другої світової війни саме наша Батьківщина — перша і на той час єдина країна соціалізму — виявилась силою, здатною розгромити фашизм і врятувати все людство від жахливої загрози поневолення. Саме Радянський Союз зміг подати дійову допомогу багатьом народам Європи і Азії у визволенні від капіталістичного рабства.

Після другої світової війни на міжнародній арені докорінно змінилось співвідношення сил соціалізму і капіталізму на користь соціалізму. Соціалістичний лад вийшов за рамки однієї країни і перетворився у світову систему, яка зараз охоплює третину людства; національно-визвольний рух пригноблених народів перетворився у могутню силу, під ударами якої розвалилась світова система колоніалізму; рік у рік зростає і набуває небаченої гостроти революційна боротьба робітничого класу капіталістичних країн.

Все це створює сприятливі міжнародні умови для успішного здійснення нашою країною переходу від соціалізму до комунізму. Програма КПРС, прийнята ХХІІ з'їздом партії, і є визначенням цієї стратегічної мети на сучасному етапі розвитку нашої Батьківщини. Основою стратегічної лінії партії, спрямованої на побудову комунізму, є мобілізація всіх сил радянського народу, всіх досягнень в розвитку науки, техніки і культури на успішне виконання трьох головних завдань — створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і виховання нової людини. Ця лінія органічно поєднує національні інтереси радянського народу і його вірність своєму інтернаціональному обов'язку.

Головним змістом нашої епохи є перехід людства від капіталізму до комунізму. Це визначає інтернаціональні обов'язки всіх загонів і рушійних сил світового революційного процесу в боротьбі за досягнення цієї стратегічної мети. За повалення капіталізму і забезпечення переходу до соціалістичного і комуністичного суспільства тепер пліч-о-пліч борються (кожна своїми засобами виконуючи єдине завдання) три рушійні сили світового революційного процесу: світова соціалістична система, революційний робітничий клас капіталістичних країн, народи молодих національних джерел і країн, які борються за визволення від колоніалізму.

Народи Радянського Союзу і інших соціалістичних країн, споруджуючи нову суспільно-економічну будову, виробляючи новий історичний досвід — досвід життя по-соціалістичному — тим самим просувають світовий революційний процес на його головному, вирішальному напрямі, створюючи широкий плацдарм для нової суспільно-економічної формації — комунізму, перемога якого в усьому світі неминуча.

З того часу, як більшовизм вийшов на широку арену світового ро-

бітничого руху і зайняв у ньому найпопереднішу революційну позицію, значно зріс його міжнародний авторитет, а керована В. І. Леніном більшовицька партія перетворилась у провідну силу міжнародної пролетарської боротьби. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і побудова соціалізму в нашій країні привели до того, що стратегія і тактика КПРС в її боротьбі за комунізм має величезне значення для всього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Ще в 1918 р. В. І. Ленін зазначав, що більшовизм став світовим, бо він створив ідейні і тактичні основи дійсно пролетарського і комуністичного III Інтернаціоналу і ділом допоміг розвитку пролетарської революції в Європі і Америці. З цього В. І. Ленін зробив висновок: «масам пролетарів усіх країн з кожним днем стає ясніше, що більшовизм указав вірний шлях до врятування від страхіть війни та імперіалізму, що більшовизм *придатний як зразок тактики для всіх*»¹³.

Озброюючи нашу партію науково-обґрунтованою стратегією і гнучкою революційною тактикою, В. І. Ленін тим самим виконував непереможну зброю для всього міжнародного комуністичного руху. Адже робітничий клас Росії робив справу пролетарів усіх країн не тільки тим, що своєю перемогою, побудовою соціалізму полегшував боротьбу пролетаріату в інших країнах, а й тим, що наша країна була свого роду велетенською соціально-економічною лабораторією.

Відзначаючи величезне міжнародне значення досвіду КПРС, її стратегії і тактики, В. І. Ленін ще в 1920 р. писав, що «в деяких дуже істотних питаннях пролетарської революції всі країни неминуче мають проробити те, що проробила Росія»¹⁴, що «російський зразок показує всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього»¹⁵. Сам Володимир Ілліч невтомно працював над тим, щоб історичний досвід нашої партії, її стратегія і тактика стали надбанням міжнародного пролетаріату, братніх комуністичних партій.

Величезну роль у поширенні досвіду КПРС, в засвоєнні і творчому застосуванні її стратегії і тактики братніми партіями відіграв створений зусиллями В. І. Леніна III Комуністичний Інтернаціонал.

Геніальні вказівки В. І. Леніна з питань стратегії і тактики, дані в його виступах і доповідях на конгресах Комінтерну, в таких його працях, як «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Дитяча хвороба «лівізни» в комунізмі» та багатьох інших, для братніх марксистсько-ленінських партій і зараз є керівництвом до дії в їх боротьбі за мир, демократію і соціалізм.

Загально визнаний авангард комуністичного руху і теоретичний центр творчого марксизму-ленінізму — КПРС разом з іншими братніми партіями і зараз, відповідно до умов сучасної епохи, невтомно розвиває ленінську стратегію і тактику. В цьому відношенні особливо велику роль відіграли XX, XXII і XXIII з'їзди КПРС та Московські наради представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр.

Творчо застосовуючи в конкретних умовах своїх країн стратегію і тактику ленінізму, братні комуністичні і робітничі партії ведуть величезну роботу по подоланню розколу рядів робітничого класу, по створенню на чолі з пролетаріатом загальнонаціонального, антиімперіалістичного фронту як вирішальної суспільної сили в боротьбі за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 264.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 13.

¹⁵ Там же, стор. 5.

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА

МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПРОГРАМА З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ І ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ В СРСР

В царській Росії, яка, за визначенням В. І. Леніна, була «тюрмою народів», жорстко пригнічувались всі нації і народності країни. Російські поміщики і капіталісти національні меншості презирливо називали «інородцями». Важливість вирішення національного питання в Росії випливала ще й з того, що в ній національні меншості становили 57%, тоді як в країнах Західної Європи — 6%. Щоб відвернути увагу народних мас від класової боротьби, царський уряд розпалював у країні національну ворожнечу, нацьковував одні народи на інші.

Партія більшовиків, створена В. І. Леніним, з перших кроків своєї революційної діяльності виступила рішучим противником великодержавного шовінізму і місцевого буржуазного націоналізму. Вона велику увагу приділяла національному визвольному рухові в країні, розглядала його спочатку як резерв в боротьбі за демократичну, а пізніше — соціалістичну революцію. Враховуючи те, що населення окраїн Росії на 80—90% складалось з селянства, Комуністична партія пов'язувала вирішення національного питання також із завданням зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Відстоюючи марксистський підхід до розв'язання проблеми національних відносин в Росії, В. І. Ленін, Комуністична партія повели наполегливу боротьбу з різного роду опортуністами — меншовиками-ліквідаторами, українськими націонал-соціалістами, бундовцями, кавказькими меншовиками та лідерами II Інтернаціоналу, які намагались перешкодити революційному єднанню народів. Більшовики, йдучи під прапором пролетарського інтернаціоналізму, відстояли марксистсько-ленінську програму з національного питання, не допустили розколу єдності пролетарів всіх національностей Росії. Багатонаціональний робітничий клас країни, очолюваний Комуністичною партією, повів за собою демократичні елементи і продемонстрував у боротьбі з царизмом і капіталізмом величезну інтернаціональну солідарність, загартовану в боях першої і другої російських революцій.

Отже, вирішення національного питання в Росії обумовлювалось завданнями згуртування і підготовки мас до соціалістичної революції, мобілізації трудящих на боротьбу за перемогу соціалізму.

Основоположні ідеї з національного питання дали К. Маркс і Ф. Енгельс, які вказали, що національний гніт є наслідком панування капіталізму. Боротьба пролетаріату за знищення капіталізму, експлуатації людини людиною, проти гніту соціального є водночас рухом проти гноблення національного: «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою»¹.

Національне питання є частиною головної, корінної проблеми про революційне перетворення суспільства, класову боротьбу пролетаріату і соціалістичну революцію, про побудову соціалізму і комунізму.

Комуністична партія у своїй революційній діяльності в Росії спи-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Маніфест Комуністичної партії, К., 1948, стор. 78.

ралась на вироблену В. І. Леніним програму з національного питання. Володимир Ілліч в нових умовах далі розвинув ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, їх вчення про нації. Історична заслуга В. І. Леніна в тому, що він глибоко дослідив питання походження і суті націй, показав основи національних рухів, шляхи боротьби комуністів за інтернаціональну єдність пролетарів і їх марксистських партій, довів можливість переходу відсталих народів до соціалізму, минаючи капіталістичну стадію розвитку, дослідив закономірності формування національних культур, їх взаємовідносини.

Вождь пролетаріату рішуче виступив за визнання рівності і суверенності народів, проголосив ідею міцного братерського єднання робітників усіх націй для спільної революційної боротьби. Проголошуючи лозунг рівності і суверенності всіх націй і народностей, В. І. Ленін вбачав в ньому не тенденцію до національного відокремлення, а надійний засіб інтернаціонального згуртування трудящих для досягнення спільної мети — будівництва соціалізму і комунізму.

Уже в першій Програмі партії, виробленій В. І. Леніном і прийнятій на II з'їзді РСДРП у 1903 р., вказувалось на необхідність забезпечити обласне самоврядування тим місцевостям, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення, скасувати становий поділ людей і встановити повну рівноправність для всіх громадян незалежно від статі, віросповідання, раси та національності. Програма вимагала для громадян Росії право навчатися рідною мовою. Всі нації, підкреслювалось у ній, які входять до складу нової демократичної держави, повинні мати право на самовизначення².

Ставлячи вимогу відстоювати самовизначення націй аж до відокремлення, більшовики зовсім не добивались обов'язкового відокремлення різних націй від Російської держави. Це питання партія мала вирішувати в кожному окремому випадку, виходячи із корінних інтересів пролетаріату. В. І. Ленін над усе цінує союз пролетарів усіх країн: «Ми за право відокремлення (а не за відокремлення всіх!)»³.

Таким чином, свобода в цьому відношенні висувалась більшовиками як необхідна умова добровільного об'єднання народів у майбутньому. Звідси випливала необхідність двосторонньої роботи революційних марксистів по інтернаціональному вихованню робітників. Революціонери панівних націй центр ваги зосереджували на пропаганді свободи відокремлення гноблених. Марксистки поневолених націй центр ваги переносили на пропаганду добровільного інтернаціонального єднання, проти національної замкнутості.

Напередодні і під час першої світової війни В. І. Ленін, більшовики вели непримиренну боротьбу з проявами великодержавного шовінізму та націоналізму опортуністів II Інтернаціоналу, які своєю діяльністю сприяли розв'язанню світової бойні. В цей час Володимир Ілліч написав ряд теоретичних праць, які збагатили програмні положення партії щодо вирішення національного питання. Це в першу чергу «Критичні замітки з національного питання», «Право націй на самовизначення», «Про національну гордість великоросів» та ін. Дальший розвиток ленінської теорії в цій галузі було зафіксовано в резолюціях Поронінської наради ЦК РСДРП(б), у рішеннях VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) та інших партійних документах.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 40.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 442.

Зразком марксистського розв'язання національних проблем є лєнінська політика Комуністичної партії, яку вона здійснювала і здійснює щодо України. В. І. Ленін завжди багато уваги приділяв українському питанню. Він був першим, хто рішуче проголосив права українського народу на вільний розвиток і національне самовизначення аж до відокремлення і утворення своєї національної держави. Одночасно В. І. Ленін вказував, що шлях України до визволення з-під гніту поміщиків і капіталістів лежить через згуртування українських трудящих з трудящими усіх поневолених царизмом народів. Враховуючи те, що жодний з них у царській Росії не був так тісно зв'язаний з російським народом, як український, В. І. Ленін особливо великого значення надавав зміцненню єдності й згуртуванню робітничого класу України з російським пролетаріатом, який виступав авангардом у революційній боротьбі. Вождь партії неодноразово вказував, що вирішальна умова перемоги соціалістичної революції на Україні — це єдність революційних дій українського і російського пролетаріату. Свідомі українські комуністи, говорив В. І. Ленін, повинні твердо знати, що «коли українська перемога робітників і селян піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки переможе, але й буде непереможна!»⁴. При цьому Володимир Ілліч вважав, що встановлення міцного союзу трудящих Росії і України у революційній боротьбі мало велике значення не тільки у вирішенні історичної долі українського народу, але й російського. В листі до робітників і селян з приводу перемог над Денікінім він писав, що «коли ми не зуміємо зберегти найтіснішого союзу між собою, союзу проти Денікіна, союзу проти капіталістів і куркулів наших країн і всіх країн, тоді справа праці напевно загине на довгі роки в тому розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді *зможуть* задавити і задушити капіталісти»⁵.

Здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції було вирішальним для практичного розв'язання національного питання в усій країні. Революція забезпечила всім націям Росії «справжнє право на самовизначення»⁶. В «Декларації прав народів Росії» відзначалося, що Радянська влада вважає за свою мету замінити антинародну політику царизму політикою «добровільного і чесного союзу народів Росії»⁷.

В основу національної політики партії на новому стратегічному етапі були покладені положення другої Програми РКП(б), розробленої при безпосередній участі В. І. Леніна і прийнятої VIII з'їздом партії у 1919 р. Програма визначала головним моментом у галузі національних відносин політику зближення пролетарів і напівпролетарів різних національностей для спільної революційної боротьби, вказувала на необхідність знищення всіх і всяких привілеїв будь-якої національної групи, проголошувала повну рівноправність націй. На шляху до повної єдності народів партія визначала як одну з перехідних форм «федеративне об'єднання держав, організованих за радянським типом»⁸.

Провідним фактором у діяльності Комуністичної партії, спрямованій на вирішення національного питання, ліквідацію фактичної не-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 101.

⁵ В. І. Ленін. Про національне і національно-колоніальне питання, К., 1957, стор. 494.

⁶ Декрети Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 8.

⁷ Там же, стор. 40.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, стор. 390.

рівності народів, було створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Враховуючи набутий трудящими різних національностей спільний досвід боротьби і співробітництва, В. І. Ленін висунув і обґрунтував ідею добровільного об'єднання суверенних радянських республік в одній державі. Тільки такий союз міг забезпечити всебічний економічний розвиток та раціональне використання всіх матеріальних і культурних ресурсів республік. В. І. Ленін писав, що цей «захід нам потрібний, як потрібний всесвітньому комуністичному пролетаріатові для боротьби з всесвітньою буржуазією і для захисту від її інтриг»⁹.

У створенні єдиної союзної соціалістичної держави, що відбулося в грудні 1922 р., знайшли своє втілення ленінські принципи — рівність і суверенність народів, їх право на самовизначення, вільний розвиток, братерське співробітництво і взаємодопомога. Всьому людству було вказано шлях практичного вирішення національного питання, шлях об'єднання трудящих в одну братню сім'ю для побудови соціалізму і комунізму.

У нерозривному союзі всі народи СРСР досягли величезних успіхів.

За роки будівництва соціалізму в країні була ліквідована фактична економічна і культурна нерівність націй. Це є об'єктивною закономірною розвитку багатонаціонального соціалістичного суспільства. В усіх радянських республіках, які стали індустріальними, з колективним механізованим сільським господарством, утворилися великі загони робітничого класу, розвинулась і розквітла національна формою і соціалістична за змістом культура, вирости національні кадри інтелігенції. Особливо разючі зміни сталися в середньоазіатських, закавказьких та інших союзних і автономних республіках.

Величезних успіхів було досягнуто і на Україні, де внаслідок революційних перетворень у галузі економіки і культури переміг соціалізм, сформувалась українська соціалістична нація. Україна, як і інші республіки, з економічно залежної, напівколоніальної окраїни царської Росії перетворилася у могутню соціалістичну державу. Так, наприклад, у 1937 р. промисловість її давала стільки ж продукції, скільки вся дореволюційна Росія¹⁰.

В результаті ліквідації експлуататорських класів і класового антагонізму в країні розвинулись і виникли нові, соціалістичні нації, склалася історична багатонаціональна спільність людей — радянський народ, характерними рисами якого є спільні економічна база, соціально-класова структура, світогляд і мета, духовні риси — психологія, мораль.

Однією з важливих умов соціалістичних перетворень у країні, духовного зростання народів СРСР, піднесення їх суспільної активності і зміцнення ідейно-політичної єдності була непримиренна боротьба КПРС, компартій союзних республік проти ідеології великодержавного шовінізму й буржуазного націоналізму. Роздуваючи національні особливості, націоналісти намагались посягти ворожнечу між народами СРСР, роз'єднати їх спільні зусилля у створенні соціалістичної економіки, відірвати їх культурний розвиток від єдиної соціалістичної культури. Великодержавні шовіністи ж, зовсім ігноруючи національну специфіку, прагнули до ліквідації націй та їх культур.

Завдяки перемозі марксистсько-ленінської інтернаціоналістської ідеології Комуністичної партії в духовному житті соціалістичних націй вирішальними факторами дальшого їх розвитку стали всезростаючі ідеї дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму.

⁹ В. І. Ленін. Про національне і національно-колоніальне питання, стор. 534.

¹⁰ Журн «Економіка Радянської України», 1966, № 2, стор. 5.

Велика сила соціалістичного ладу, його економічні можливості, ідейна й політична єдність радянського суспільства, радянський патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, дружба народів СРСР пройшли випробування і забезпечили перемогу у боротьбі з фашистською Німеччиною та імперіалістичною Японією в роки Великої Вітчизняної війни, в подоланні труднощів післявоєнного періоду.

Нині партія здійснює свою національну політику в умовах будівництва комунізму. Вона керується положеннями третьої Програми, рішеннями XX, XXI, XXII і XXIII з'їздів КПРС та останніх пленумів ЦК, продовжує тримати курс на всебічний розвиток економіки всіх радянських націй і народностей; велику увагу звертає на удосконалення соціалістичного розподілу праці між республіками, правильно поєднуючи загальносоюзні інтереси з потребами кожної з них. Виняткова увага приділяється республікам, що в минулому були особливо відсталими. З метою зміцнення економічної співдружності націй партія вважає доцільним створювати міжреспубліканські господарські органи для керівництва провідними галузями промисловості СРСР. Вона піклується про те, щоб зростаючі в процесі комуністичного будівництва блага справедливо розподілялися серед всіх націй і народностей.

Програма КПРС вказує, що в період боротьби за комунізм партія ставить завдання завершити культурну революцію, добитися «дальшого всебічного розквіту соціалістичної культури народів СРСР». В той же час вона сприяє їх «дальшому взаємозбагаченню і зближенню, зміцненню їх інтернаціональної основи і тим самим формуванню майбутньої єдиної загальнолюдської культури комуністичного суспільства»¹¹. В Програмі підкреслюється, що партія буде підтримувати прогресивні традиції кожного народу, робити їх надбанням усіх радянських людей, всемірно розвиватиме нові, єдині для всіх націй революційні традиції будівників комунізму¹².

В галузі державного будівництва партія бореться за повне використання і вдосконалення форм національної державності народів для зміцнення Союзу РСР.

Розквіт соціалістичних націй і народностей та їх згуртування під прапором пролетарського інтернаціоналізму стали закономірністю розвитку радянського суспільства. Неухильне піднесення матеріальних і духовних сил всіх братніх народів Радянського Союзу є основою для дальшого зміцнення дружби соціалістичних націй, а зближення між ними закономірно сприяє її всебічному розквіту. Зближення — через внутрішній розвиток, розквіт — через зближення — такий двоєдиний діалектичний процес формування взаємовідносин соціалістичних націй.

«При розв'язанні будь-якої проблеми — політичного, економічного і культурного розвитку нашої країни, — відзначалося в звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові, — партія і далі піклуватиметься про інтереси і національні особливості кожного народу, виховуватиме всіх радянських людей у дусі ідей пролетарського інтернаціоналізму, в дусі непорушної вірності братерству і дружбі народів СРСР. Це — єдино правильна національна політика. Весь досвід розвитку СРСР підтверджує її життєвість і вірність»¹³.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 100.

¹² Там же, стор. 100—101.

¹³ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 91.

Яскравим свідченням цього є всебічний економічний і культурний розквіт радянських республік за роки соціалістичного і комуністичного будівництва. Особливих успіхів досягнуто в останній період.

Першою серед рівних у нас називають Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку, трудящі якої вносять величезний вклад у створення матеріально-технічної бази комунізму. Тільки протягом 1961—1965 рр. обсяг промислової продукції її зріс на 45%¹⁴.

Небаченого піднесення досягла Казахська РСР, народ якої в минулому був найвідсталішим. Вона дає тепер мільйони тонн свинцю, міді, вугілля і нафти, суперфосфатів і ферохромів. За обсягом валової продукції Казахстан міцно зайняв третє місце в країні — після РРФСР і УРСР. Не менш високі темпи економічного розвитку Білоруської РСР, лише за семирічку державні вкладення в народне господарство становили 5,7 млрд. крб., що у 1,6 раза більше, ніж за попередні 15 років.

Невпинно зростає економічний потенціал Узбекикої РСР. Особливо швидкими темпами розвиваються галузі важкої промисловості. Індустрія Узбекистану досягла такого технічного рівня, який дозволяє освоїти виробництво найрізноманітніших приладів і пристосувань для різних галузей народного господарства, різних складних машин, станків і механізмів. Узбекика республіка, що є основною бавовняною базою у країні, в минулому році збрала більше бавовни, ніж такі великі бавовносіючі країни, як ОАР, Пакистан і Турція разом взяті¹⁵.

До Жовтневої революції на дуже низькому економічному і культурному рівні перебували народи Молдавської, Таджикиської, Туркменської і Киргизької радянських республік. Проте сьогодні Молдавія — край, де розвинені сучасні галузі промисловості: електротехнічна, приладобудівельна, цементна, тракторна, хімічна. Таджикистан і Туркменія перетворилися в республіки високорозвинутої індустрії і багатогалузевого сільського господарства. Сучасна промислова продукція Радянської Киргизії йде не лише у братні республіки СРСР, а й у 25 закордонних країн¹⁶.

Величезних народногосподарських успіхів домоглися республіки Закавказзя і Прибалтики. Високими темпами розвивається економіка Української РСР, яка входить в число найбільш економічно розвинутих десяти країн світу. У нашій республіці темпи індустріального розвитку за останні 7 років досягли більше 9%, що перевищує темпи США. Промисловість Української РСР перевершила рівень виробництва на душу населення в США по видобутку залізної руди в 4 рази, вугілля — 1,8 раза, цукру — в 3,9 раза та ін.

Обсяг промислового виробництва на Україні сьогодні в десятки раз перевершує рівень 1913 р. У післявоєнні роки тут побудовано понад 2 тисячі великих підприємств. Трудящі України достроково завершили виконання семирічного плану по загальному обсягу виробництва і по багатьох найважливіших видах промислової продукції. Валова продукція промисловості республіки збільшилася за 7 років на 83% замість 77, передбачених контрольними цифрами¹⁷.

У 1965 р. УРСР дала 49% союзного виробництва чавуну, сталі — 41, прокату — 42, сталейних труб — 32, коксу — 52, залізної руди — 55, природного газу — 31, вугілля — 34, електроенергії — 19, тракторів — 33, тепловозів — 97, вантажних вагонів — 46, цементу — 17 та ін.¹⁸

¹⁴ Газ. «Правда», 30 березня 1966 р.

¹⁵ Газ. «Правда», 31 березня 1966 р.

¹⁶ Газ. «Известия», 2 червня 1966 р.

¹⁷ Журн. «Комуніст», 1965, № 18, стор. 14—15.

¹⁸ Газ. «Советская Молдавия», 21 червня 1966 р.

Значна частка нашої республіки і в загальносоюзному виробництві найважливішої сільськогосподарської продукції. Україна вирощує 26% зернових культур, 61 — цукрових буряків, 48 — сояшника, дає 23% м'яса (в забійній вазі), 23 — молока, 24 — яєць¹⁹.

Економічні успіхи кожної республіки в умовах будівництва комунізму неможливо уявити у відриві від досягнень народного господарства країни в цілому — настільки тісно переплелися інтереси всіх братніх народів СРСР. На основі раціонального розміщення виробничих сил у країні і дальшого розвитку спеціалізації і кооперування між республіками з кожним роком посилюється обмін матеріальними цінностями, зростає вклад кожної з них у загальнонародну справу, що закономірно створює все більше умов для всебічного зближення націй. Про тісні господарські зв'язки між республіками може свідчити економічне співробітництво трудящих України з іншими народами СРСР.

Російська Федерація постачає Україні продукцію машинобудування, деякі види прокату, точні прилади, верстати, автомобілі, лісоматеріали, бавовняні і льняні тканини та багато інших виробів. Значна кількість тракторів, самоскидів, верстатів, силосозбиральних комбайнів, радіотехнічного обладнання, лісу, паперу і деяких сільськогосподарських продуктів завозиться з Білорусії. З прибалтійських республік в УРСР надходять автоматичні телефонні станції, верстати, трамваї, радіоприймачі тощо. Широко економічні зв'язки еднають Україну з Закавказзям — республіка одержує звідти нафту і нафтопродукти, труби, електровози. Казахстан і республіки Середньої Азії постачають Україні поліметалічні руди, кольорові метали, бавовну, шкіру. Високоякісну промислову продукцію та сільськогосподарські вироби надсилає сусідня Молдавія.

В свою чергу, Україна щиро ділиться багатствами з братніми народами. Вона є основним постачальником вугілля для республік європейської частини СРСР. З УРСР в усі кінці країни надходять чорні метали, прокат, тепловози, трактори, електротехнічні прилади, спеціальні верстати, металургійне та шахтне устаткування, магістральні вагони, ряд сільськогосподарських машин, насосно-компресорне обладнання, різні види вимірювальної апаратури та інша промислова продукція. Значне місце у міжреспубліканських поставках належить товарам легкої та харчової промисловості УРСР.

Бурхливий розвиток продуктивних сил у процесі комуністичного будівництва викликав нові могутні засоби міжнародних економічних зв'язків. Все більшого значення стали набувати міжреспубліканські електролінії, газопроводи, нафтопроводи, канали, які споруджуються спільними зусиллями всіх народів.

Особливо яскраво проявляється дружба між трудящими братніх республік на будівництві гігантських промислових об'єктів. Величезну підтримку, наприклад, одержували трудящі України під час спорудження гідроелектростанцій на Дніпрі, Черкаського і Чернігівського хімічних гігантів, Ждановського і Криворізького металургійних комбінатів, Кременчуцького і Запорізького автомобільних заводів та багатьох інших будов.

Український народ, в свою чергу, вніс значний вклад в спорудження таких енергетичних гігантів, як Братська і Красноярська ГЕС, газопровід Бухара — Урал, хімічні комбінати на Уралі, Далекому Сході, в Середній Азії і Закавказзі. У 1965 р., наприклад, робітниками

¹⁹ Газ. «Советская Молдавия», 21 червня 1966 р.

та інженерами Харківського заводу ім. С. М. Кірова було виготовлено турбіну потужністю 500 тис. квт., що дорівнює силі майже всього Дніпрогесу. Ця унікальна турбіна призначалась для Назаровської ДРЕС у Красноярському краї.

Яскравим прикладом дійової дружби і економічної взаємодопомоги братніх народів є участь всієї країни у ліквідації наслідків землетрусу в Ташкенті. Коли стало відомо про це стихійне лихо, трудящі всіх союзних республік простягли руку допомоги Радянському Узбекистану. Тільки в цьому році будівельники Російської Федерації дадуть ташкентцям 100 тис. кв. м. житла, будівельники Москви — 50 тис., України — 25 тис. Всі республіки внесуть свій вклад у відбудову зруйнованої стихією узбецької столиці ²⁰.

Величезні перспективи для дальшого розквіту економіки союзних республік накреслені планом народного господарства на 1966—1970 рр., який враховує інтереси всіх братніх народів СРСР.

Боротьба за здійснення нової п'ятирічки, обмін передовим досвідом між трудящими різних республік, соціалістичне змагання між окремими колективами міст, підприємств, колгоспів, бригад, яке особливо широко розгорнулось в зв'язку з підготовкою до 50-річчя Великого Жовтня, сприяють дальшому зміцненню міжреспубліканських економічних і культурних зв'язків.

В духовному житті братніх соціалістичних народів, як і в економічному, діють дві взаємозв'язані тенденції. З одного боку, відбувається розвиток національних культур, їх розквіт, а з другого, — об'єктивний процес їх зближення, в ході якого дедалі більше міцніє інтернаціональна основа радянської соціалістичної культури.

За роки соціалістичного і комуністичного будівництва народи СРСР досягли блискучих культурних успіхів.

У Таджикистані до революції було всього 10 шкіл, 13 вчителів. Тепер же в республіці на 10 тис. чоловік населення тільки студентів вищих учбових закладів припадає порівняно з Іраном в 10 разів більше, з Пакистаном — майже в 7, з Італією — в 2,6 і з Францією — майже в 2 рази. В дореволюційній Киргизії було всього 15 лікарів, а тепер їх понад 4 тис., крім 13 тис. працівників середнього медичного персоналу. В обох республіках працюють Академії наук, театри, музеї тощо ²¹.

Небачених висот досягла культура Радянської України, яка займає за рівнем розвитку науки, народної освіти, охорони здоров'я одне з провідних місць в країні. Так, на кожні 10 тис. жителів в УРСР припадає 23,6 лікарів, в той час як в Англії — 14,4, Франції — 14,9, Італії — 16,3, США — 18,6 і т. д.

Студентів у нашій республіці відповідно до такої ж кількості населення налічується більше, ніж в Японії в 1,8 рази, у Франції — в 2,3, в Англії — у 2,9, у ФРН — 3,3 рази ²². В 132 вищих та 697 середніх спеціальних учбових закладах на кінець учбового 1965/66 р. навчалось 1 млн. 336 тис. студентів і учнів ²³.

Як і в інших республіках на Україні зростає кількість видань перекладів з мов братніх народів. З 137 назв художніх творів загальним тиражем 6 млн. примірників, що вийшли в світ у 1963 р. на Україні, значне місце належить кращим зразкам літератур народів СРСР ²⁴.

²⁰ Газ. «Радянська Україна», 1 травня 1965 р.

²¹ Газ. «Правда», 17 липня 1965 р.

²² Газ. «Советская Молдавия», 21 червня 1966 р.

²³ Газ. «Радянська Україна», 16 березня 1966 р.

²⁴ Газ. «Літературна Україна», 29 березня 1966 р.

Ніколи ще українське мистецтво не піднімалось на таку височінь, як на сучасному етапі. В республіці діє 26 тис. клубів, 28 тис. бібліотек, 126 державних музеїв, 59 театрів, 25 філармоній. Працює понад 100 тис. гуртків художньої самодіяльності, в яких нараховується 2 млн. учасників.

В процесі комуністичного будівництва духовна скарбниця кожної нації збагачується творіннями братніх культур. Марксистсько-ленінська ідеологія сприяє розвитку спільної для всіх націй інтернаціональної культури.

Практично цей процес знаходить втілення в постійно зростаючому спілкуванні і взаємному збагаченні культурними здобутками всіх народів Радянського Союзу. За останні роки все більше шириться міжреспубліканське співробітництво вчених, письменників, митців. В країні організовано чимало координаційних центрів з найважливіших галузей науки, більше стає науково-дослідних установ, які встановлюють творчі стосунки з спорідненими науковими колективами братніх республік, спільно вирішують важливі проблеми. Плідна творча співдружність письменників, митців союзних республік ґрунтується на основі соціалістичного реалізму, взаємовпливу і взаємозбагачення братніх літератур. Все частіше стали проводитися міжреспубліканські декади літератури та мистецтва, кінофестивалі, гастролі театральних і музичних колективів, виставки творів художників. Дійовий обмін культурними цінностями відбувається через радіо і телебачення.

Успіхи радянських республік у політичному, економічному, суспільному і культурному розвитку, їх взаємовідносини в Союзі РСР, який буде комуністичне суспільство,— яскраве свідчення правильності теорії і програми Комуністичної партії з національного питання.

Для всіх комуністичних і робітничих партій, країн, що стають на шлях некапіталістичного розвитку, є неоціненним приклад взаємозв'язку і взаємозалежності національних інтересів, інтернаціоналізму в СРСР.

Досвід КПРС у виробленні марксистсько-ленінської програми з національного питання і її здійснення в СРСР має міжнародне значення.

З історії збройних сил революції

П. Д. ГУР'ЯНОВ

ДЕЯКІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ЧЕРВОНОГО КОЗАЦТВА ПРОТИ ДЕНІКІНЩИНИ

Серед багатьох частин і з'єднань, які в період громадянської війни вкрили свої прапори немеркнучою славою, почесне місце належить Червоному козацтву України. Створення цього українського національного формування свідчило про торжество ленінської національної політики, було об'єктивною історичною необхідністю у розгромі контрреволюційних націоналістичних сил в особі Центральної ради і закріпленні перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Коли буржуазно-націоналістична Центральна рада та її військова опора — «вільне козацтво» — були розгромлені, збройні сили Української Радянської республіки стали називатися Червоною Армією, а їх будівництво здійснювалося на основі ленінського декрету про Робітничо-Селянську Червону Армію. Але сформований В. М. Примаковим 1-й полк Червоного козацтва — як регулярна кавалерійська частина Червоної Армії — зберіг свою назву. Потім він виріс у бригаду, дивізію і 1-й кінний корпус Червоного козацтва.

Червоні козаки брали активну участь у боротьбі з німецькими окупантами в 1918 р., громили війська буржуазно-націоналістичної Директорії на початку 1919 р., героїчно боролися у травні — грудні 1919 р. проти денікінців.

Про бойові дії Червоного козацтва під час розгрому Денікіна в працях радянських істориків є лише окремі факти і згадки. Певні дані містяться у творах, написаних учасниками громадянської війни¹. Важливий вклад у висвітлення цього питання вніс герой громадянської війни В. Примаков². Деякий фактичний матеріал є у працях К. Агурєєва, П. Макєєва, Т. Драудіна³, які, досліджуючи роль латиських стрільців у розгромі Денікіна, показують їх взаємодію з Червоним козацтвом. В. Петров у своїй брошурі про В. Примакова («Комкор червоних козаків», К., 1964) також спеціально не розглядає роль червоних козаків у бойових діях проти денікінської армії. Ширше висвітлено боротьбу козаків з денікінцями у нарисі І. Дубинського і Г. Шевчука⁴. Але праця написана переважно за спогадами ветеранів Червоного козацтва, без ґрунтового використання архівних даних. У

¹ Червонное казачество (1918—1923 гг.). Сборник материалов по истории Червонного казачества, Харьков, 1923; Перша Червона. За ред. І. Дубинського і М. Савка, Харків — К., 1930; та ін.

² В. Примаков. Рейды Червонных казаков, Труды военно-научного общества при Военной академии, 1922, кн. 2; його ж. Рейды конницы и политработа, журн. «Военная мысль и революция», 1923, № 8; його ж. Сражение под Орлом, журн. «Борьба классов», 1931, № 2; його ж. Разгром Деникина, журн. «Большевик», 1935, № 4; та ін.

³ К. Агурєєв. Разгром белогвардейских войск Деникина, М., 1961; П. Макєєв. На Деникина, Рига, 1960; Т. Драудин. Боевой путь латышской стрелковой дивизии в дни Октября и в годы гражданской войны в СССР, Рига, 1960.

⁴ І. Дубинський і Г. Шевчук. Червоне козацтво (історичний нарис), К., 1965.

даному повідомленні ставиться завдання на основі нових архівних документів показати велику роль Червоного козацтва в розгромі денікінців.

1919 р. був роком тяжких випробувань для Радянської держави. Внутрішня контрреволюція з допомогою іноземної реакції намагалася знищити молоду Республіку Рад. У відповідь на ленінський заклик: «Усі на боротьбу з Денікіним!» партійні організації мобілізували всі сили трудящих для відсічі ворога. Коли весною 1919 р. Денікін почав з Північного Кавказу наступ проти Радянської республіки, В. І. Ленін, вважаючи головним завданням оборону Донецького басейну, запропонував для захисту його послати кращі сили Червоної Армії. В травні 1919 р. на Південний фронт серед інших частин Червоної Армії вирушив і 1-й полк Червоного козацтва під керівництвом талановитого командира В. М. Примакова. Головнокомандуючий Українським фронтом В. О. Антонов-Овсієнко телеграфував тоді Реввійськраді республіки: «Ми направили на Південний фронт нашу кращу частину — Червоне козацтво»⁵. У донесенні штабу полковий комісар Ф. Спаський сповіщав, що бійці й командири полку рвуться в бій⁶.

Після участі у ліквідації контрреволюційного заклоту Григор'єва полк червоних козаків протягом червня — вересня 1919 р. разом з іншими частинами Південного фронту під натиском переважаючих сил денікінців змушений був з бсями відступати з Донбасу по Полтавській губернії під Чернігів. Молодий командир В. Примаков думав над тим, як затримати просування Денікіна і ліквідувати небезпечний прорив. У доповідній записці на ім'я голови Ради Оборони Української республіки він виклав свої міркування про необхідність реорганізації Червоної Армії для контрнаступу проти денікінських військ: «Наступ білогвардійців і панічний відступ наших військ... створив на фронті катастрофічне становище... Я повинен відзначити, що в добровольчих частинах помітне піднесення, ініціатива, вони не тікають з поля битви...

Що треба зробити, щоб виправити положення на фронті:

1. Треба сконцентрувати в тилу верстах в 100 від фронту свіжі війська хоча б силою в дві дивізії піхоти і дивізії кавалерії і з цими частинами почати наступ ударним кулаком — безперечно буде успішно. Селяни проти них (білогвардійців.— П. Г.). Перші перемоги поведуть у наступ і всі інші частини, коли вони побачать, як потрібно бити ворогів. Тоді ці відступаючі частини кинуть свої ешелони й підуть похідним порядком — у цьому вся справа: війна носитиме польовий характер.

Командування цією ударною групою треба доручити досвідченій в польовій війні людині, подібній до тов. Барабаша, начальника штабу 2-ї дивізії...

2. Треба мати докладну інформацію про противника.

3. Треба вжити негайних заходів по генеральній чистці наших штабів...

4. Треба скасувати штаби дільниць і груп і замість них створити штаби бригад, дивізій і корпусів; це скоротить витрачання людей і грошей і наблизить штаби до мас.

5. На командні посади треба більше ставити партійних людей з числа старих партизан, досвідчених у польовій партизанській війні,

⁵ Газ. «Правда», 3 грудня 1934 р.

⁶ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 25860, оп. 1, спр. 12, арк. 31.

чесних, відданих, вірних прапору комунізму. До організації цих штабів можна залучити таких людей, як Кропив'янський, Шмідт, Ауссем та інші.

Командир Черкозполку Примаков
19.5.1919 р.»⁷

Віталій Маркович виділив командирів, здатних сформувати піхотний полк і керувати ним, і просив допомогти їм озброєнням, коштами та документами. Керувати цим формуванням В. Примаков пропонував доручити С. Туровському⁸.

Перші бої червоних козаків з денікінцями відбулись поблизу ст. Барвінкове в травні 1919 р. Під час бойових дій під Костянтиноградом полк мав захопити ст. Кегичівку й вивести з ладу залізничну лінію Костянтиноград — Лозова. Завдання було виконане, і ворог протягом двох тижнів не мав змоги просуватися в цьому районі⁹.

Але під натиском переважаючих сил противника частини Червоної Армії змушені були відступити в напрямку Полтава — Чернігів. Дорогою в Червоне козацтво прийшло багато добровольців, зокрема від чернігівської партійної організації: Є. Петровський, Є. Журавльов, С. Козачок, Д. Самусь, С. Іваніна та ін. Поповнення частини партійними та радянськими працівниками сприяло піднесенню політичної роботи та зміцненню військової дисципліни. 12 серпня 1919 р. полк було розгорнуто в бригаду двополкового складу. Командиром першого полку призначили П. П. Григор'єва, другого — П. Р. Потапенка, командиром бригади — В. М. Примакова, комісаром — Є. І. Петровського, начальником штабу — С. А. Туровського.

В серпні — вересні 1919 р. бригада брала активну участь у захисті Чернігова від денікінських військ. В. Примаков був призначений начальником бойової дільниці по обороні міста¹⁰. Воїни — червоні козаки дали урочисту клятву: «Загинемо, але Чернігова ворогу не здамо!» Завдяки стійкості й героїзму козаків та піхотних підрозділів наступ денікінських полчищ вдалося зупинити за 20 км від міста. Під час цих боїв червоні козаки виявляли виняткову відвагу й мужність. Про це свідчать численні документи і спогади ветеранів Червоного козацтва, наприклад, С. Лозовського¹¹.

Багатьма подвигами прославилися розвідники, які часто одягали погони білогвардійців і пробиралися в зайняті ворогом гарнізони. Саме таким шляхом наприкінці серпня 1919 р. ад'ютант комбрига Б. Кузьмичов з групою козаків здобув важливі дані про денікінські війська, розташовані у Борзні. 6 вересня 1919 р. у бою за села Жуківку і Дроздівку козаки захопили полонених, кулемети та інтендантський обоз. Особливо відзначилася сотня Пирогова, що затримала наступ трьох ескадронів ворога, відбивши кілька атак. Поблизу с. Слобідка 1-й полк Червоного козацтва розгромив денікінський гусарський полк¹².

Червоні козаки проявляли справжній героїзм, билися хоробро, до останньої кулі. Наприклад, під час оборони Чернігова застава 2-го полку була оточена в с. Дроздівка двома ескадронами чеченців. Навальним ударом козаки прорвали ворожу лінію і приєдналися до своєї частини. Але троє з них не встигли вийти з оточення. Як згодом розповідали

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2579, оп. 1, спр. 16, арк. 23—24. Документ (оригінал російською мовою) публікується вперше.

⁸ Там же, арк. 22.

⁹ ЦДАРА, ф. 199, оп. 2, спр. 64, арк. 14, 15.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 602, арк. 43.

¹¹ Москвичи на фронтах гражданской войны, М., 1960, стор. 68.

¹² Газ. «Известия», 6 вересня 1919 р.

місцеві селяни, вони чинили опір до останньої кулі і, не бажаючи здатися в полон, на очах у ворога застрелилися. Денікінський офіцер по-вчав своїх солдатів: «Вчіться вмирати у них»¹³. Пам'яті цих героїв, що віддали своє життя за владу Рад, комбриг В. Примаков присвятив свого вірша «Полувзвод»:

Три брата в армію пошли.
Все трое смерть в бою нашли.
Прекрасна была гибель их —
Пример геройский для живых¹⁴.

Відступаючи, денікінці звіряче розправлялися з місцевим населенням, палили селянські будинки, що викликало у червоних козаків ще більшу ненависть до бандитів. 8 вересня 1-й полк допоміг мешканцям с. Буда ліквідувати пожежу і вибив з села ворога, знищивши 150 денікінців¹⁵.

Наприкінці вересня 1919 р., коли денікінські полчища наближалися з півдня до Орла і Тули, над молодого Радянською республікою нависла смертельна загроза. «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»¹⁶, — відзначав В. І. Ленін. Виснажені важкими боями, радянські війська залишили Курськ і Воронеж. 4 жовтня 1919 р. В. І. Ленін писав: «Ніколи ще не був ворог так близько від Москви»¹⁷. За рішенням ЦК РКП(б), під Орел були перекинута бригада Червоного козацтва, з Західного фронту — Латиська стрілецька дивізія, з резерву Головнокомандуючого — Окрема стрілецька бригада П. Павлова. З цих частин на центральній ділянці Південного фронту — Орловсько-Кромському напрямку — була сформована ударна група військ, яка одержала завдання: зупинити денікінські війська, що рвалися до Москви, а потім перейти в контрнаступ і розгромити корпус Кутепова.

В. І. Ленін покладав великі надії на кавалерійські полки червоних козаків і латиських стрільців. Тому він особисто стежив за введенням цих військ під Орел і Кромі¹⁸. Реввійськрада 13-ї армії на початку жовтня 1919 р. перевірала боездатність і політико-моральний стан частин та підрозділів ударної групи. В акті інспекторської комісії зазначалось, що бригада Червоного козацтва «в усіх відношеннях є найкращою частиною. Бригада може бути основою для створення кавалерійської дивізії Червоного козацтва»¹⁹.

Для мобілізації бійців і командирів Червоного козацтва на розгром білогвардійських полчищ використовувались найрізноманітніші форми політико-виховної роботи: проводились мітинги, загальні збори особового складу, доповіді, бесіди, випускались бойові листки, листівки і т. п. Але головна увага зверталась на індивідуальні методи впливу. Центром політико-виховної роботи стали кавалерійські сотні, у кожній з яких були створені партійні осередки. Кращих воїнів-козаків приймали в ряди Комуністичної партії. Так, тільки протягом партійного тижня, проведеного за рішенням вересневого Пленуму ЦК РКП(б) 1919 р., членами партії стали 382 чоловіки²⁰.

¹³ Газ. «Красная Армия», 10 січня 1923 р.

¹⁴ Газ. «Літературна Україна», 8 січня 1963 р.

¹⁵ Газ. «Красная звезда» (орган Чернігівського губвиконкому), 14 вересня 1919 р.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 388.

¹⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 29.

¹⁸ Латышские стрелки в борьбе за Советскую власть в 1917—1920 гг. Воспоминания и документы, Рига, 1962, стор. 323.

¹⁹ ЦДАРА, ф. 199, оп. 2, спр. 64, арк. 14, 15.

²⁰ Там же, спр. 51, арк. 67 ; спр. 60, арк. 153.

Командуючий Південним фронтом поставив перед ударною групою і Кінним корпусом С. М. Будьонного завдання — у взаємодії з військами 13-ї, 14-ї і 8-ї армій знищити офіцерські дивізії Денікіна, що підійшли до Орла²¹. Козаки спільно з латиським полком 11 жовтня почали наступ у напрямку Кром. З сіл Мар'яново і Саськово були вибиті денікінські роз'їзди²². 12 жовтня козаки 1-го полку поблизу с. Мелехово розгромили батальйон самурського офіцерського полку дроздовської дивізії. Переслідуючи відступаючих білогвардійців, червоні козаки захопили с. Кірово-Городище²³. Розгром противника поблизу с. Мелехово мав велике значення. Вперше після тривалого відступу радянських військ червоні козаки і латиські стрільці завдали удару денікінським частинам. Ця радісна звістка швидко рознеслась по всіх з'єднаннях фронту. Перший успіх у боротьбі з денікінцями вселив віру в перемогу над сильним і підступним ворогом. Г. К. Орджонікідзе телеграфував у Реввійськграду Південного фронту: «Червоні козаки діють вище всякої похвали. Позавчора, тобто 12 жовтня, ми... спостерігали, як за півгодини червоні козаки знищили понад 120 денікінських солдатів і офіцерів і взяли в полон близько 250 чоловік»²⁴.

Незважаючи на погані кліматичні умови, наступ військ ударної групи тривав. Червоні козаки визволили від денікінців сс. Кучерявку, Жихарево²⁵ та ін. Особливо кровопролитні бої розгорнулись за м. Кромі. Ворог застосовував психічні атаки, наступи з музикою. Ветеран Червоного козацтва Топорець* згадує, як денікінці попереду своїх підрозділів примусили йти полів з іконами, хрестами, намагаючись вплинути на певну частину козаків і латишів. Але і цей маневр не допоміг ворогу. Командир взводу Сашко Карачай роз'яснив бійцям: «Всяку контрреволюцію, що йде проти робітників і селян, Ленін наказував знищувати». І козаки та латиші почали контратаку, в результаті якої в полон було взято багато денікінців, у тому числі 63 служителі культу.

У боях з 10 по 30 жовтня в районі Кромі — Орел ударна група розбила білогвардійців. Одночасно кіннота С. Будьонного у взаємодії з 8-ю армією розгромила основні сили корпусів Шкуро і Мамонтова на підступах до Воронежа. Все це дало змогу Червоній Армії перейти в наступ по всьому фронту. Таким чином, стійкість ударної групи військ, у складі якої відважно билися і червоні козаки, була одним з вирішальних факторів розгрому денікінців. Заслуги червоних козаків, латиських стрільців у боях на Орловсько-Кромському напрямку були відзначені 28 жовтня 1919 р. наказом Реввійськгради Південного фронту²⁶.

Особливо велику роль відіграли червоні козаки у листопаді 1919 р. в рейдах по глибоких тилах денікінців на Понирі — Фатеж і Льгов. Для проведення рейду була сформована кінна група в складі бригади червоних козаків, кубанської бригади і латиського полку. Першого ли-

²¹ ЦДАРА, ф. 1576, оп. 1, спр. 79, арк. 44.

²² ПА ІІП ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 1, од. зб. 24, арк. 1.

²³ ЦДАРА, ф. 198, оп. 4, спр. 55, ч. 1, арк. 12.

²⁴ К. Г а л и ц к и й. Орловско-Кромское сражение (разгром белых под Орлом, октябрь 1919 г.), М., 1932, стор. 110; История гражданской войны в СССР, т. IV, М., 1959, стор. 266.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП Латвії, ф. 45, оп. 2, од. зб. 24, арк. 8.

* Нині живе у Львові.

²⁶ Газ. «Правда», 29 жовтня 1919 р.

стопада 1919 р. її було перейменовано у 8-у кавалерійську дивізію Червоного козацтва під командуванням В. Примакова²⁷.

Рейд на Понирі — Фатєж відрізнявся блискавичністю просування, безперервними боями з ворогом, відсутністю зв'язку із своєю армією, надзвичайним напруженням моральних і фізичних сил бійців та командирів. Кіннота використовувала захоплені у ворога боеприпаси, а продовольство одержувала від місцевого населення. З урахуванням цих особливостей під час рейду проводилась партійно-політична робота, спрямована на виховання серед особового складу ініціативи, зміцнення дисципліни, зберігання військової таємниці. Для організації чіткої взаємодії між латиськими стрільцями і червоними козаками перед рейдом була проведена зустріч командирів та політпрацівників латиської і червонокозачої дивізій. Було вирішено ввести противника в оману, видавши себе за шкуровців. У відповідності з цим планом всі вдягли білогвардійські погони, командирів називали «ваше благородіє», місцевому населенню говорили, що вони шкуровці, відступають з фронту під ударом червоних²⁸.

Вранці 3 листопада латиські стрільці стрімкою атакою прорвали фронт денікінців на ділянці Чернь — Чернодье, і в прорив пройшли червоні козаки. Рейд їх тривав дві доби, протягом яких червоні кавалеристи заглибились у тили ворога на 120 км. По шляху просування козаки весь час вели бойові дії. Так, поблизу с. Лаврово начдив Примаков наказав захопленому в полон артилерійському обозу дроздовської дивізії відкрити вогонь по своїх військах²⁹, під Сванськими Дворами було знищено роту корніловців, захоплено лазарет, у с. Петраселки перша сотня 1-го полку захопила інтендантський обоз корніловської дивізії (понад 100 возів). В результаті бойових дій козаків вже 4 листопада фронт білих похитнувся, і ворог почав відходити на південь³⁰.

На другий день рейду (4 листопада) 1-й і 2-й полки Червоного козацтва після годинного бою захопили ст. Понирі, підірвали залізничну лінію Орел — Курськ, знищили 100 денікинських солдатів і офіцерів, визволили з тюрми 380 полонених червоноармійців, з яких сформували підрозділ Червоного козацтва. До рук козаків потрапили багаті трофеї — 60 вагонів з обмундируванням³¹. Як згадує учасник цієї операції, колишній командир артвзводу О. Мацвейко*, червоні козаки раптово обстріляли станцію, де був ешелон денікінців, і оточили Понирі. Кубанський полк (командир Ляховенко) того ж дня визволив м. Фатєж. Латиський кавалерійський полк (командир Я. Я. Криш'ян) стрімкою атакою захопив ст. Вози.

Г. К. Орджонікідзе писав В. І. Леніну про успішне здійснення цього рейду: «...сповіщаю Вам дещо про стан наших справ на Південному фронті, зокрема в районі нашої армії (14-ої). 3 листопада о 6 годині ранку нам удалось прорвати фронт ворога в районі шосе Крми — Фатєж. У прорив пустили кавалерію т. Примакова, яка 3/ХІ зуміла висадити в повітря міст на р. Свапа і рушити на схід до ст. Понирі залізниці Орел — Курськ. По шляху до с. Студенка Примаковим розбитий 3-й дроздовський полк, захоплена батарея, 9 кулеметів, обоз. Піхотні частини в цьому ж напрямку продовжують наступ, але з кін-

²⁷ ЦДАРА, ф. 199, оп. 2, спр. 93, арк. 65; ф. 4, оп. 3, спр. 98, арк. 37; ф. 100, оп. 3, спр. 983, арк. 169.

²⁸ История гражданской войны в СССР, т. IV, стор. 275.

²⁹ ЦДАРА, ф. 1574, оп. 1, спр. 79, арк. 131.

³⁰ А. Егоров. Разгром Деникина, М., 1931, стор. 172.

³¹ І. Дубинський і Г. Шевчук. Назв. праця, стор. 85.

* Нині живе в Чернігові.

нотою зв'язку вже немає, вона далеко в тилу ворога, можливо, вона вже побувала в м. Фатежі... Тільки-но (6/XI) одержав донесення від Примакова... У Фатежі побував кавполк, який зарубав одних офіцерів 30 чоловік, захопив дві восьмидюймові гармати і два броньовані трактори (денікінські танки), підірвав залізницю в районі станції Понірі — Воzi, водокачки, захопив цілий поїзд з обмундируванням і багато іншого. Кращі дивізії ворога — корніловська і дроздовська — в паніці відступають»³².

Рейд червоних козаків на Фатеж—Понірі, коли піхотні частини прорвали ворожу оборону і в утворений прорив кинулась кіннота, був військовою операцією, здійсненою вперше з початку громадянської війни³³. Козаки й латиські стрільці стали грізною силою для денікінців. Їх блискавичні удари були настільки сильними, що ворог лустив чутку про наступ у своєму тилу 10 тис. червоних козаків³⁴. Як повідомлялося у донесенні політичного відділу 14-ї армії, «настрій ворога панічний, денікінці дуже бояться латишів і червоних козаків»³⁵. Велике значення мав рейд і для піднесення бойового духу воїнів Червоної Армії. Всі армійські газети вмістили матеріали про героїчні подвиги козаків у боротьбі з денікінцями.

* В середині листопада 1919 р. командарм І. П. Уборевич наказав червоним козакам розпочати рейд у глибокий тил ворога на Льгов. Звістку про це вони зустріли з великою радістю. Почалась підготовка до рейду. Перед виступом дивізії В. Примаков поздоровив козаків з новим походом. На світанку 14 листопада 3-я латиська стрілецька бригада прорвала фронт денікінців за 8 км на північний захід від м. Фатеж. У цей прорив рушили червоні козаки в складі 1900 кавалеристів з 42 кулеметами і 6 гарматами³⁶. Рейд проходив у надзвичайно тяжких умовах. Через хуртовину зв'язок з авангардом козаки змушені були підтримувати по цепу, кінна артилерія з великими труднощами пересувалась по заметах. Проте, незважаючи на всі ці перешкоди, 15 листопада козаки вибили ворога з с. Ольшанка, захопили інтендантський обоз, взяли в полон 100 денікінців, після чого в м. Льгов вступили козаки кубанського і латиського полків. Офіцери і солдати марковської дивізії, на рукавах у яких були зображення людського черепа і напис: «Не боїмось нікого, крім бога одного», під ударами червоних кіннотників у паніці відступили, намагаючись переправитись через р. Сейм, але козаки наздогнали їх і розгромили³⁷.

Бойове завдання, поставлене перед червоними козаками, було успішно виконане до вечора 15 листопада. Під час рейду вони знищили 500 і взяли в полон близько 2 тис. денікінців, захопили 11 гармат, 50 кулеметів, п'ять бронепоїздів з 25 гарматами. Дезорганізований з тилу і притиснутий на фронті радянськими військами, ворог відкотився на 150 км на південь. 20 листопада Г. К. Орджонікідзе телеграфував В. І. Леніну: «Кращі полки прстивника дроздовський і самурський, так звана біла гвардія, в боях між Льговом і Дмитрієвом розгромлені завдяки сміливому удару червоної кінноти т. Примакова»³⁸.

За героїзм, проявлений у боях під Орлом, Кромами, під час рейдів на Фатеж — Понірі і Льгов, багато козаків були нагороджені ор-

³² Г. К. Орджонікідзе. Статті и речи в двух томах (1910—1926), М., 1956, т. 1, стор. 103—104.

³³ К. Агуреев. Назв. праця, стор. 113.

³⁴ История червонцев, Бахмут, 1923, стор. 18.

³⁵ ЦДАРА, ф. 199, оп. 1, спр. 86, арк. 2.

³⁶ История гражданской войны в СССР, т. IV, стор. 279, 280.

³⁷ Газ. «Красное знамя» (орган Реввоенсовета 14-й армії), 4 січня 1920 р.

³⁸ І. Дубинський і Г. Шевчук. Назв. праця, стор. 93.

денами Радянської республіки. Наказом Реввійськради від 26 листопада 1919 р. за вміле керівництво бойовими діями Червоних козаків у боротьбі з Денікіним був нагороджений орденом Червоного Прапора начальник 8-ї кавдивізії В. М. Примаков. У боротьбі з денікінцями, як і в попередніх боях, відзначався хоробрістю А. В. Багинський. Червоні козаки називали його «батьком», «Примаковим № 2». За час громадянської війни він брав участь у 67 великих боях, понад 20 разів був поранений. Його тіло мало на собі сліди найрізномітнішої зброї, за що козаки жартома називали його «Рушкульпарком» (рушнично-кулеметним парком). Висока оцінка була дана П. Григор'єву, командирі 1-го полку червоних козаків, який брав активну участь у здобутті ст. Понирі і с. Ольшанки. В боях з денікінцями відзначився командир 2-го полку П. Потапенко. Помічник командира 4-го полку червоних козаків Макеев у бою за с. Костельцево був поранений, але не залишив поля битви, продовжуючи командувати полком до повного розгрому ворога. Козак М. Медянський під час льговського рейду, прийнявши на себе командування взводом при штабі дивізії, підняв його у наступ, а також повів за собою кубанський і латиський полки, в результаті чого Льгов був взятий³⁹. За цей подвиг ім'я відважного козака занесли на дошку пошани Реввійськради 14-ї армії⁴⁰. Виконуючий обов'язки начальника штабу 8-ї кавдивізії Червоного козацтва С. Туровський вміло розробляв плани рейдів, у боях показував приклади героїзму, за що був нагороджений орденом Червоного Прапора⁴¹. Під час льговського рейду командир технічної сотні Мец пройшов із своєю сотнею на ст. Пену і підірвав залізничний міст, внаслідок чого п'ять бронепоездів опинились у руках червоних козаків⁴². У боях з денікінцями також відзначились заступник командира 3-го полку червоних козаків (колишнього кубанського полку) Ляховенко, командир першого взводу 1-ї сотні цього полку Гриценко, командир латиського кавполку Криш'ян, помічник военкома Ольшанський та ін. Всі вони були нагороджені орденами Червоного Прапора⁴³. 8-а кавдивізія за героїзм і мужність, виявлені у боротьбі з денікінцями, 26 листопада 1919 р. дістала почесний революційний прапор ЦВК РСФРР⁴⁴.

Подвиги Червоного козацтва викликали гарячі симпатії трудового народу до героїв-козаків. Так, Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів надіслала 8-й дивізії Червоного козацтва грамоту і прапор, відзначивши його «героїчні подвиги у боротьбі за визволення пролетаріату і трудового селянства від гніту капіталу». Свою вдячність червоним козакам за їх гідний вклад у розгром ворога також висловила від імені всіх робітників міста Московська Рада⁴⁵.

У першій половині грудня 1919 р. 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва здійснила сміливий рейд на Харків, про що докладно розповідається в книзі І. Дубинського і Г. Шевчука⁴⁶. В результаті рейду 12 грудня місто було очищене від денікінців.

Бойовий досвід, сміливі рейди Червоного козацтва по глибоких тилах Денікіна є цінним вкладом в історію радянського воєнного мистецтва.

³⁹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 3, спр. 98, арк. 299, 230.

⁴⁰ Газ. «Красное знамя», 7 січня 1920 р.

⁴¹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 3, спр. 98, арк. 102.

⁴² Київський обласний державний архів, ф. 2771, оп. 1, спр. 545, арк. 4.

⁴³ ЦДАРА, ф. 4, оп. 3, спр. 98, арк. 229, 230, 508.

⁴⁴ Там же, оп. 1, спр. 116, арк. 590.

⁴⁵ Червоное казачество, стор. 155.

⁴⁶ І. Дубинський і Г. Шевчук. Назв. праця, стор. 94—98.

П. Ф. РЕШОДЬКО

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ В СЕЛАХ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (листопад 1917 — січень 1918 рр.)

За роки Радянської влади на Україні видано чимало цікавих праць, присвячених історії Великого Жовтня. Однак важливі питання цієї теми ще потребують вивчення й узагальнення. Зокрема, про це докладно говорять М. І. Супруненко та М. А. Рубач у своїй нещодавно опублікованій статті¹.

Досі не з'явилося жодної монографії, брошури, навіть статті про створення і роль у боротьбі за владу Рад Червоної гвардії в селах України. Автори багатьох праць або зовсім не відбивають цього етапу, або ж обмежуються короткою згадкою про виникнення Червоної гвардії, як це зробив С. К. Мельник у своїй монографії².

На основі архівних документів та преси кінця 1917 — початку 1918 рр., а також спогадів безпосередніх учасників революційних подій автор даної статті зробив спробу показати, як організовувалася Червона гвардія в селах Лівобережної України та яку роль вона відіграла в проголошенні й зміцненні Радянської влади.)

З архівних джерел та преси того часу видно, що в Харківській, Полтавській, Чернігівській, як і в інших губерніях республіки, виникнення загонів Червоної гвардії набуло широкого розмаху в грудні 1917 — січні 1918 рр., тобто в період активної боротьби найбіднішого селянства під керівництвом більшовиків за встановлення Радянської влади.)

Однак ще до перемоги Жовтневого збройного повстання в Петрограді під впливом міських загонів Червоної гвардії в ряді сіл України з'явилися збройні дружини. Вони виникли за ініціативою революційних робітників, а також настроєних по-більшовицьки солдатів, що прибували в села з фронту чи тилових гарнізонів Петрограда, Москви, Харкова та інших міст. Такі дружини відіграли визначну роль у боротьбі з контрреволюцією.

В тривожні дні корніловського заколоту озброєні дружини були створені в с. Селешина Костянтиноградського повіту Полтавської губернії³ та в с. Білий Колодязь Вовчанського повіту Харківської губернії, де загальні збори 7 вересня ухвалили: «Всебічно підтримувати Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів, вступити до революційної бойової дружини і йти на захист свободи й революції»⁴.

В листопаді 1917 р. процес створення збройних дружин на селі посялюється. Вони подали трудовому селянству велику допомогу в боротьбі за здійснення ленінського декрету про землю. 29 жовтня 1917 р. на своєму сході селяни с. Юнаківки Сумського повіту, керуючись цим декретом, одностайно вирішили передати народу землі, ре-

¹ М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Український історичний журнал», 1965, № 10.

² С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.), К., 1966 р.

³ Газ. «Вестник УНР», 27 січня 1918 р.

⁴ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 190.

манент, ліси, запаси хліба й кормів. А для охорони народного добра одразу ж виділили вартових від народу⁵.

Поміщики одчайдушно намагалися перешкодити перетворенню в життя декрету про землю, вони озброювалися, а їхні маетки стерегла варта, що нерідко складалася з військовополонених. 31 жовтня 1917 р. селяни слободи Юр'ївка Куп'янського повіту Харківської губернії постановили: «Обшукати всіх поміщиків, і якщо в них є зброя, забрати її». Для здійснення цієї постанови виділили 17 уповноважених. До початку листопада такі обшуки відбулися в 5 селах повіту. Вилучену зброю передавали селянським дружинам. 9 листопада 1917 р. селяни Хотенської волості Сумського повіту ухвалили взяти на облік Мерлогівську економію Хотенського маєтку, для чого виділили двох контролерів й охоронну дружину з 10 чоловік⁶.

Наприкінці листопада — в грудні 1917 р. в села України повернулося багато озброєних солдатів, і саме в цей час посилюються військові виступи селян проти поміщиків. Начальник куп'янської міліції доповідав харківському губернському комісарові на 11 грудня 1917 р., що «починаючи з грудня, озброєний натовп селян слободи Щенічої, Хутора Ливейківки та інших сіл Староверівської волості розгромив рухоме майно і навіть меблі». Сповідалося також, що командир розквартированого в Куп'янську Українського Запорізького полку відмовився надіслати козаків для боротьби з селянськими виступами.

У Полтавській губернії збройні дружини виникли в грудні 1917 р. в багатьох селах. 30 грудня на засіданні Костянтиноградського повітового земельного комітету було заслухано доповідь про те: «що в деяких селах із солдатів, які повернулися з фронту», згуртувалися військові організації для допомоги земельним комітетам у здійсненні демократично-земельних реформ⁷.

На Україні участь трудового селянства у здійсненні ленінського декрету про землю характеризувалася наполегливою боротьбою тільки проти поміщиків, але й проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції, очолюваної Центральною радою, яка з допомогою військ роззброювала червоногвардійські загони, розганяла Ради. Становище ускладнювалося тим, що Центральна рада завдяки різним демократичним лозунгам ще зберігала свій вплив на значну частину українського селянства. Адже до Жовтня українські есери й меншовики не були у владі, а тому ще не встигли показати свою контрреволюційну суть. Потрібен був час, щоб трудящі самі переконалися в антинародній політиці Центральної ради.

На власному досвіді, під впливом агітаційно-пропагандистської роботи більшовиків українське трудове селянство розпізнавало справжнє нутро буржуазно-націоналістичної Центральної ради. Це можна простежити на прикладі Харківської губернії. Якщо тут 1 листопада 1917 р. збори представників місцевих Рад селянських депутатів визнали Центральну раду вищою владою на Україні⁸, то уже 6—7 грудня, на V з'їзді губернської Ради селянських депутатів, селяни рішуче розкритикували політику буржуазно-націоналістичних діячів. Хоч роботою з'їзду керували есери, на ньому «виявився більшовицький настрій більшості учасників з'їзду», а в резолюції з поточного моменту вже від-

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1326, оп. 1, спр. 9, арк. 173.

⁶ Там же, спр. 90, арк. 166; ф. 1327, оп. 1, спр. 72, арк. 104, 91.

⁷ Там же, ф. 1327, оп. 1, спр. 21, арк. 68; ф. 1412, оп. 1, спр. 219, арк. 7.

⁸ Газ. «Земля и воля» (Харків), 4 листопада 1917 р.

значалась необхідність визнати маду Ради Народних Комісарів у всеросійському масштабі⁹.

Селянство України дедалі більше усвідомлювало антинародну позицію Центральної ради з усіх основних питань, особливо земельного. У звіті інструкторів Центральної ради по Вовчанському повіту за листопад 1917 р. говорилося, що селяни незадоволені політикою Центральної ради і звинувачують її в тому, що «вона тільки обіцяє, а нічого не робить». Усі невдоволені. На селі зростає більшовизм». Харківська газета, сповіщаючи про події в Лебединському повіті, змушувала визнати, що «все село на чолі з відпускними солдатами перешло в більшовизм»¹⁰.

У другій половині листопада — на початку грудня 1917 р. посилюється боротьба трудового селянства України під керівництвом більшовиків проти українських буржуазних націоналістів, за владу Рад. Боротьбою віхою став I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (11—12 (24—25) грудня 1917 р.), який проголосив Україну Республікою Рад, заявив про встановлення федеративного зв'язку Радянської України з Радянською Росією. Обраний на з'їзді ЦВК створив 17 грудня перший Радянський уряд України — Народний Секретаріат, а також спеціальним маніфестом закликав усіх робітників, селян і солдатів республіки до рішучої боротьби проти Центральної ради й усіх ворогів Радянської влади. В циркулярі від 17 грудня ЦВК запропонував місцевим Радам «негайно приступити до здійснення своєї влади й впровадження в життя всіх заходів, характерних для робітничо-селянської влади»¹¹.

Події на Україні дедалі настійніше висували необхідність створення збройних сил для боротьби з націоналістичною контрреволюцією як у великих промислових та адміністративних центрах, так і в сільських місцевостях. Після I Всеукраїнського з'їзду Рад більшовики республіки широко розгорнули роботу по формуванню на місцях збройних загонів Червоної гвардії. 25 грудня Народний Секретаріат доручив Військово-революційному комітету при ЦВК «приступити до створення Червоної гвардії для операцій у загальноукраїнському масштабі під керівництвом Робітничо-селянського уряду України». Для цього Військово-революційному комітету пропонувалося «вступити в стосунки з відповідними організаціями Червоної гвардії в Харкові та інших місцях»¹². У складі Народного Секретаріату з військових справ України при мобілізаційному відділі було створено підвідділ для організації Червоної гвардії¹³.

В середині грудня 1917 р. на засіданні Сумського комітету РСДРП(б) з участю партійного активу було ухвалено рішення про створення Червоної гвардії в Сумах та селах повіту¹⁴.

11 січня 1918 р. газета ЦВК Рад України «Вестник УНР» вказувала, що Червона гвардія у волостях мусить не тільки охороняти Радянську владу там, де вона вже існує, але й допомагати її встановити в тих селах і волостях, де влада ще належить буржуазії.

У повітових містах загони Червоної гвардії об'єднували в своїх рядах не лише революційних робітників та солдатів, які повернулися

⁹ Газ. «Русская жизнь» (Харків), 8 грудня 1917 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 206—208.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 59; газ. «Народное дело» (Харків), 3 грудня 1917 р.

¹¹ Газ. «Донецкий пролетарий» (Харків), 17 грудня 1917 р.

¹² Газ. «Вестник УНР», 5 січня 1918 р.

¹³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, К., т. 3, 1957, стор. 48.

¹⁴ Жовтень на Сумщині, Суми, 1958, стор. 16.

додому, але й селян навколишніх сіл. В м. Ізюмі Харківської губернії червоногвардійський загін на початку 1918 р. нараховував 240 чоловік. Це були переважно селяни с. Чепелі та робітники залізничних майстерень¹⁵. Разом з червоногвардійцями навколишніх сіл загін м. Сум нараховував майже 400 чоловік¹⁶, Охтирки — близько 500¹⁷, Конотопа — близько 1000¹⁸.

Найактивніше організація Червоної гвардії проходила в губернії на Харківщині. Преса того часу повідомляла про дії червоногвардійців у багатьох селах Харківського¹⁹, Старобільського²⁰, Сумського, Зміївського та інших повітів губернії. В с. Річки Сумського повіту загін складався з 1500 бійців, «добре озброєних револьверами, гвинтівками, ручними гранатами, навіть кулеметами й легкою артилерійською гарматою»²¹. На зборах Харківського губернського земства 18 січня зазначалося, що в ряді волостей Вовчанського повіту «з відпускних солдатів створилися дружини по 800 чоловік, озброєних гвинтівками й кулеметами. У таких волостях установлені свої ЦВК Рад»²².

Наприкінці грудня 1917 — на початку січня 1918 рр. шириться створення загонів Червоної гвардії в селах Полтавської та Чернігівської губерній. На вузлових залізничних станціях, у багатьох повітових центрах Центральної рада зосередила значні збройні сили для виступу проти завоювань Жовтня. Однак і ту. трудящі дедалі активніше включалися в боротьбу за владу Рад.

Газета «Правда», сповіщаючи про успішне визволення північної частини Чернігівської губернії од петлюрівців, писала, що в усіх великих населених пунктах, в тому числі й селах, «організовані добровільні активні революційні загони й Червона гвардія»²³.

У цей час радянські війська й загони Червоної гвардії, що йшли з Харкова через Полтаву на Київ, також успішно громили націоналістичну контрреволюцію. Повідомляючи про це, більшовицька газета «Социал-демократ» писала: «Наші Червоні полки та Червона гвардія робітників і селян успішно йдуть уперед на з'єднання з північним технічним загonom. У Чернігівській і Полтавській губерніях іде нагальна очистка сіл од гайдамаків місцевими силами; повсюдно розсіюється націоналістичний чад, навіяний Радою, і робітники й селянська біднота жадібно хапаються за зброю для боротьби за соціалізм і Радянську владу»²⁴. (Підкреслено мною. — П. Р.).

У грудні 1917 — першій половині січня 1918 рр. у багатьох місцевостях Харківської, Чернігівської й Полтавської губерній загони Червоної гвардії не тільки громили націоналістичну контрреволюцію, встановлювали Радянську владу у своїх селах, але й допомагали революційним робітникам і селянам повітових центрів та інших населених пунктів у цій боротьбі. Наприклад, у Сумському повіті добре озброєні дружини, розгромивши контрреволюцію у себе, вирушали «бити буржуїв у м. Суми»²⁵.

¹⁵ Харківська Червона гвардія, Харків, 1933, стор. 139.

¹⁶ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 495.

¹⁷ Газ. «Вестник УНР», 26 січня 1918 р.

¹⁸ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958, стор. 71.

¹⁹ Газ. «Известия ЦИК и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 22 грудня 1917 р.

²⁰ Газ. «Голос трудового крестьянства» (Петроград), 26 березня 1918 р.

²¹ Газ. «Земля и воля», 30 (12) січня 1918 р.

²² Газ. «Народное дело», 20 січня 1918 р.

²³ Газ. «Правда», 29 січня 1918 р.

²⁴ Газ. «Социал-демократ» (Москва), 21 січня 1918 р.

²⁵ Газ. «Земля и воля», 30 (12) січня 1918 р.

У грудні 1917 р. в багатьох селах Глухівського повіту Чернігівської губернії уже було проголошено Радянську владу. А в повітовому центрі ще панували місцеві капіталісти й поміщики. Під керівництвом більшовиків у повіті розгорнулася напружена робота по організації сил, зокрема червоногвардійських загонів для розгрому контрреволюції в м. Глухові. Напередодні виступу відбувся нелегальний з'їзд селян повіту, який вирішив призначити командиром об'єднаних загонів Червоної гвардії балтійського моряка В. Циганкова, направленого в листопаді 1917 р. Кронштадською Радою селянських депутатів агітатором у Чернігівську губернію. На світанку 1 січня 1918 р. у Глухів увійшли загони Червоної гвардії, і в місті було проголошено Радянську владу. На початку січня 1918 р. близько 350 сільських червоногвардійців Конотопського повіту спільно з бійцями міської Червоної гвардії роззброювали війська Центральної ради в м. Конотопі²⁶.

Червоногвардійські загони сіл Полтавської губернії в середині січня 1918 р. придушували виступи елисаветградських юнкерів, які захопили м. Кременчук. У доповіді Полтавського комітету РСДРП(б) та ЦК РСДРП(б) говорилося, що коли стало відомо про захоплення Кременчука, члени Виконавчого комітету Полтавської Ради «роз'їхалися по сусідніх селах із закликами захищати радянську Полтаву. Селяни відгукнулись. Зранку в місто прибуло близько 1000 бійців Червоної гвардії. Після мажеврів усі сили рушили на Кременчук»²⁷.

Коли в середині грудня 1917 р. петлюрівці розгромили Полтавську Раду робітничих і солдатських депутатів, а потім заарештували деяких її членів, на допомогу революційній Полтаві прийшов загін червоногвардійців з с. Селещина Костянтиноградського повіту. Центральною радою не могла цього простити селещанам і направила в село 623-й полк, який зажадав негайного розпуску Червоної гвардії та роззброєння селян. Але під керівництвом Селещинської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів селяни самі роззброїли солдатів²⁸. Уже в початковий період свого виникнення (грудень 1917 — початок січня 1918 рр.) чимало загонів сільських червоногвардійців після встановлення Радянської влади в своїх селах вирушали разом з радянськими військами на боротьбу з Центральною радою. Ось характерне повідомлення більшовицької газети: «Становище більшовиків у районі Харківської губернії дуже зміцніло. Південні шляхи — в повному розпорядженні більшовиків. З навколишніх сіл у Харків сходяться селянські червоногвардійські дружини (Підкреслено мною.— П. Р.). У даний час у Харкові сконцентровано близько 20 тис. червоногвардійців»²⁹.

Активні учасники боротьби за владу Рад на Чернігівщині Г. П. Печорний та М. С. Ледовий згадують, що коли жителі багатьох сіл дізналися про вступ радянських військ на територію Чернігівщини, вони вирішили допомогти воїнам. «За ініціативою сільських більшовицьких організацій і груп революційні загони Роїщенського, Довжицького та інших сільських та волосних ревкомів Чернігівського повіту в кількості близько півтори тисячі чоловік під керівництвом тт. Кобця П. Д., Печорного Г. П. та інших більшовиків підійшли до Чернігова і тут з допомогою місцевої партійної організації більшовиків оточили на око-

²⁶ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 71, 209—210.

²⁷ Газ. «Правда», 17 лютого 1918 р.

²⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 298—299.

²⁹ Газ. «Известия ЦИК и Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов», 22 грудня 1917 р.

лиці міста казарми петлюрівського куреня, оволоділи складами із зброєю і захопили близько 2 тисяч рушниць з боеприпасами до них»³⁰.

Командуючий мінським революційним загоном, сповіщаючи 13 січня 1918 р. про успішну боротьбу проти військ Центральної ради й за визволення великих населених пунктів, зокрема сіл Чернігівщини, підкреслював, що «радянські війська всі українські жителі зустрічають як рятувальників од українських юнкерів, біглих офіцерів, українських «куренив смерті». Всі дають хліб, фураж для коней, самі вказують дорогу, роблять розвідку, організовують бойові селянські дружини, які борються разом з революційними військами»³¹. (Підкреслено мною.— П. Р.).

До січня 1918 р. Радянську владу було проголошено майже на всій території Харківської та в багатьох волостях Полтавської й Чернігівської губерній. Віднині створення Червоної гвардії в селах Лівобережної України ще більше посилюється.

Після проголошення Радянської влади селяни переконувалися на власному досвіді, що для здійснення соціалістичних перетворень, проголошених декретами II Всеросійського та рішеннями I Всеукраїнського з'їздів Рад, необхідно перебороти опір, а нерідко й відкриті виступи скинутих експлуаторських класів. А для цього потрібна збройна сила. Ось чому не випадково в м. Глухові представники від сіл і хуторів Глухівського повіту на своїх зборах 13 січня 1918 р. одностайно зажадали «озброєння трудового народу й обраної нами назви його «Червона селянська гвардія»³².

У наказі від 18 січня 1918 р. селян с. Цокурівки делегатам Полтавського повітового з'їзду Рад була вимога «дати в села по можливості необхідну кількість зброї для охорони революції та самоохорони на місцях демократії». Селяни с. Байрак в наказі від 23 січня делегатам того ж з'їзду говорили: «Домагатися й організувати у містах і селах, хуторах і т. д. Червону гвардію для боротьби з контрреволюційними виступами, грабежами, насиллям, убивствами й т. п., яку потрібно утримувати на кошти буржуазії»³³.

Наприкінці 1917 р. і особливо на початку 1918 р. у багатьох селах Лівобережної України виникають більшовицькі організації, ініціаторами створення яких були більшовики-робітники, а також вчорашні солдати. Так, в Ізюмському повіті Харківської губернії в січні 1918 р. більшовицькі організації діяли в 3-х селах: Лиман, Заколотне і Ямпіль³⁴. Уже на перших організаційних зборах (25 січня 1918 р.) більшовики-селяни с. Ямполь побачили своє основне завдання у всемірному зміцненні Радянської влади шляхом створення на селі Червоної гвардії і вирішили «виділити із свого середовища бойову дружину для боротьби з контрреволюцією на місцях і на стороні та просити про озброєння такої». Солдати, які на початку 1918 р. повернулися додому, згадують, що скоро після їхнього приїзду «більшовицькі осередки один за одним згуртовуються в селах, хоч керівництво з повітового центру було слабке»³⁵.

24 січня 1918 р. більшовицька організація с. Денисовичі Ново-

³⁰ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 53.

³¹ Газ. «Правда», 29 січня 1918 р.

³² Газ. «Вестник УНР», 18 січня 1918 р.

³³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 508, 509.

³⁴ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 гг.), К., 1962, стор. 179, 195.

³⁵ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1956, стор. 104.

зібківського повіту Чернігівської губернії ухвалила: «1. Організувати в Денисовичах Червону гвардію з осіб, що повністю заслуговують на довір'я, в кількості 50-ти душ. 2. Звернутися до Новозібківської виконавчої Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів про постачання нас необхідною кількістю зброї й патронів і до них належне. 3. Просити Виконавче бюро про виконання того, що ми просимо, й якнайскоріше»³⁶.

Місцеві більшовики очолювали чимало червоногвардійських загонів і своєю діяльністю на захист інтересів трудового селянства заслужили його любов і визнання. Типову характеристику одному з таких командирів дала 30 (12) січня 1918 р. Харківська есерівська газета «Земля и воля». Сповістивши про те, що в багатьох селах Зміївського повіту створено Червону гвардію на чолі з комісарами-більшовиками, газета дещо тенденційно змалювала ініціатора створення й командира Червоної гвардії в с. Олексіївка того ж повіту, більшовика Малахова: «Розбитний солдат, який побував десь біля війни, а до війни служив робітником на різних заводах». Червоногвардійці, очолені більшовиком Малаховим,— писала далі газета,— на боці найбіднішого селянства. Щоб подати йому матеріальну допомогу, вони обклали контрибуцією «не тільки місцевих заможних людей, але й кооперативи: кредитне т-во, два споживчі товариства та районне об'єднання кооперативів».

За ініціативою більшовицьких організацій місцеві Ревкоми, а також повітові й волосні Ради нерідко ухвалювали рішення про створення Червоної гвардії в усіх населених пунктах повітів та окремих волостей. Приблизно в середині січня 1918 р. на з'їзді Рад Мглинського повіту Чернігівської губернії було вирішено «в кожному селі створити дружини — озброєний народ». Рішення це одразу ж почали впроваджувати в життя³⁷.

Активний учасник боротьби за владу Рад на Харківщині, один з організаторів Червоної гвардії в м. Богодухові Харківської губернії Г. Кривоніс, згадуючи про роль богодухівської Червоної гвардії у боротьбі за владу Рад, зазначає, що після встановлення Радянської влади в м. Богодухові в середині січня 1918 р., основне ядро червоногвардійського загону було «відправлено по 22 волостях Богодухівського повіту з бойовим завданням: боротьба з контрреволюцією, організація волосних і сільських червоногвардійських загонів»³⁸.

У цей період виникає потреба організаційних принципів сільської Червоної гвардії. Такі принципи вироблялися на місцях. У Державному архіві Чернігівської області збереглася копія Положення про сільську Червону гвардію, ухваленого 24 січня 1918 р. Виконавчим комітетом Новозібківської повітової Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів:

«1. Сільська Червона гвардія організовується для підтримання революційного порядку, для захисту революційних завоювань народу та для впровадження в життя всіх постанов народної влади.

2. Сільська Червона гвардія — установа безкоштовна й добровільна; оплата праці червоногвардійця може робитися тільки в тому разі, коли він, виконуючи покладені на нього обов'язки, втрачає робочий день.

3. До складу Червоної гвардії можуть входити нічим неославлені,

³⁶ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 72.

³⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 845.

³⁸ Харківська Червона гвардія, стор. 142.

безперечно тверезі люди, не молодші за 18 років, які стоять на точці зору завоювань революції та підтримки Радянської влади.

4. У містечках, селах і посадах, де є партійні організації РСДРП(більшовиків) та лівих соціалістів-революціонерів, Червона гвардія вербується з членів цих партій, які виявили на те згоду..., й такі загоны перебувають під контролем місцевих самоуправ.

5. Загін кожного села обирає із свого середовища начальника загону, який перебуває в безпосередньому підпорядкуванні повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та його виконавчого органу або ж призначеного комісара Червоної гвардії, і у місцевій Раді депутатів».

Решта 7 пунктів Положення визначали обов'язки й права командирів і бійців Червоної гвардії. Від кожного бійця під час бойових дій вимагалось «беззаперечно виконувати накази начальника загону, якщо вони не суперечать революційній правосвідомості». В разі недостойної поведінки, червоногвардійця лишали його звання й виключали із загону за рішенням членів загону³⁹.

В Червону гвардію дедалі рішучіше йшла найпередовіша частина селянства, що твердо стала під прапор більшовицької партії, на бік Радянської влади. У таких селах, як Куп'єваха, Сінне та інших Богодухівського повіту, у ряді сіл Лебединського повіту до Червоної гвардії йшло багато молоді⁴⁰. Активний учасник боротьби за владу Рад на Харківщині І. Жолдак згадує, що бідняцько-середняцька молодь ставала опорою більшовиків на селі: «Молодь брала активну участь у придушенні опору буржуазії й куркулів, створенні нового апарату влади, ліквідації різних пережитків кріпацтва»⁴¹.

Здебільшого нові селянські загоны Червоної гвардії потребували зброї. Ось чому нерідко вони зверталися до повітових Рад навіть до губернських центрів з настійним проханням виділити їм зброю та боеприпаси. Червоногвардійський загін с. Білий Колодязь Вовчанського повіту отримав з Харкова у грудні 1917 р. 250 гвинтівок і 4 кулемети⁴². Червоній гвардії Охтирського повіту з Харкова було надіслано 500 гвинтівок, 2 кулемети й 25 тис. патронів⁴³. Для червоногвардійців Зміївського повіту штаб Антонова-Овсієнка, що перебував у Харкові, виділив у середині січня 1918 р. 50 шинелей, 50 шароварів і 50 вовняних сорочок⁴⁴.

Все це переконливо спростовує наклепницькі твердження українських буржуазних націоналістів та інших фальсифікаторів історії соціалістичної революції на Україні, що нібито селянство республіки не підтримувало Жовтневу революцію, не брало участі в боротьбі за її перемогу на Україні.

³⁹ Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 73—74.

⁴⁰ Газ. «Селянин Харківщини», 3 листопада 1927 р.; газ. «Соціалістичне життя» (Лебедин), 27 березня 1957 р.

⁴¹ И. А. Жолдак. Борьба за установление Советской власти в деревне. Зб. Харьков в 1917 г., 1957, стор. 75.

⁴² Газ. «Вперед» (Вовчанськ), 26 квітня 1957 р.

⁴³ Краеведческие записки, вып. 2, вид. Охтирського краєзнавчого музею, 1961, стор. 5; ЦДАЖР УРСР, ф. 1042, оп. 1, спр. 2, 524.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1042, оп. 1, спр. 2, арк. 524.

П. І. ГАРЧЕВ

**ЗБРОЙНА ДОПОМОГА РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ
ТРУДЯЩИМ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ
ПРОТИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І КАЛЕДІНА
(грудень 1917 — січень 1918 рр.)**

Питання допомоги трудящих Радянської Росії українському народові у боротьбі за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні вже привертало увагу багатьох дослідників. У численних працях показано нерозривні зв'язки трудящих Росії і України в період Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль Комуністичної партії і В. І. Леніна в керівництві збройною боротьбою за владу Рад на Україні, наведено чимало фактів про підтримку, подану Радянською Росією українським робітникам і селянам у їх відсічі буржуазно-націоналістичній і білогвардійській контрреволюції наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Проте досі висвітлено лише окремі сторони або епізоди військової допомоги з боку російського народу, які не дають загального уявлення про її розміри. В цьому повідомленні на основі архівних даних і опублікованих матеріалів зроблено спробу визначити дійсний склад і чисельність російських збройних загонів, які взяли участь в боротьбі проти Каледіна і Центральної ради, а також приблизно обчислити кількість зброї та боеприпасів, що надійшли з арсеналів Радянської Росії для розгрому цих ворогів робітничо-селянської влади.

В перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, в розгромі на її території збройних сил контрреволюції вирішальну роль відіграли робітничо-селянська Червона гвардія України, революційні українські солдати та матроси. Найчисленніші червоногвардійські загони були створені в Донецько-Криворізькому басейні. Зокрема, понад 20 тис. донецьких шахтарів взяло участь у боях з Каледіним в Юзово-Микитівському районі. На шахтах і заводах проходив запис долав Червоної гвардії. Бажаючих було стільки, що командуючий революційними військами Донецького басейну Сіверс 3 січня 1918 р. видав наказ по Червоній гвардії Юзово-Микитівського району, в якому зобов'язав місцеві штаби дещо обмежити запис червоногвардійців і таким чином не допустити зупинки підприємств¹.

На початку січня 1918 р. для наступу проти військ буржуазно-націоналістичної Центральної ради лише у Катеринославі було сконцентровано 15 тис. червоногвардійців. В таких робітничих центрах, як Харків, Луганськ, Київ, Одеса, Миколаїв, їх налічувалося в цей час по 3—4 тис. Наприкінці 1917 і на початку 1918 рр. загони робітничо-селянської Червоної гвардії були створені також в багатьох повітах України і навіть волостях². Не збереглося зведених даних про кількість червоногвардійців на Україні в момент вирішальних боїв за владу Рад, наприкінці грудня 1917 р. і в січні 1918 р. але, як показав

¹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 2, арк. 11.

² Червона Гвардія на Україні. Документи, К., 1939, стор. 83; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов в трех томах, т. 3, К., 1957, стор. 211, 219—220, 243. (Далі — Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине).

хід боїв проти Каледіна і Центральної ради, мова може йти про десятки тисяч озброєних робітників і селян.

Боротьбу пролетаріату й найбіднішого селянства активно підтримала й значна кількість солдатів тилових гарнізонів, Південно-Західного і Румунського фронтів, а також матроси Чорноморського флоту. Здебільшого вони були жителями України, бо в грудні буржуазно-націоналістична Центральна рада увільнила від військової служби солдатів-вихідців з неукраїнських губерній, надавши їм відпустки додому або роззброївши їх, як це трапилося в Києві, Полтаві та ряді інших міст. Як свідчать документи, в збройних виступах за владу Рад брали участь і солдати так званих українізованих формувань, на які розраховувала Центральна рада. Наприклад, це мало місце в Одесі та Миколаєві³. Повстання київського пролетаріату проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції в січні 1918 р. підтримали понтонний батальйон, 3-й авіапарк, полки ім. Шевченка та ім. Сагайдачного⁴. В розгромі ворогів революції у Катеринославі наприкінці грудня взяли участь солдати 271-го ніхотного запасного полку, Сердюцького полку та інших частин гарнізону⁵. Аналогічні факти мали місце в інших місцевостях.

(Важливу роль у боротьбі за владу Рад на Україні відіграли солдати Південно-Західного і Румунського фронтів. В листопаді—грудні 1917 р. більшовицькі військово-революційні комітети і штаби взяли керівництво фронтами, арміями і корпусами в свої руки і добилися встановлення Радянської влади в багатьох районах Волині, Київщини, Поділля, Бессарабії і півдня України.) Як ударна сила проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради виступили частини VII, VIII, XI і Особливої армій⁶. 20 грудня другий фронтовий з'їзд Рад, що відбувся в Одесі, ухвалив передати всю владу і командування Румунським фронтом Центральному Виконавчому комітету Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчероду). Слід підкреслити, що на цьому ж засіданні всі українці — делегати з'їзду одностайно ухвалили резолюцію протесту проти контрреволюційної діяльності Центральної ради, яка зв'язала себе з реакціонерами, монархістами Корніловим, Каледінін, Родзянко та іншими ворогами революції. В цій резолюції говорилось: «Хай живе Радянська влада на Україні з селян, робітників, солдатів і матросів»⁷. Фронтний відділ Румчероду 2 січня 1918 р. повідомляв з Кишинєва Раду Народних Комісарів, що він «взяв на себе всю повноту влади на фронті й в прифронтовій смузі» і керує збройною боротьбою проти білогвардійської та буржуазно-націоналістичної контрреволюції⁸.

В ході боїв проти Центральної ради зародилося Червоне козацтво, ряди якого поповнювались за рахунок українських робітників і селян. Завдяки тому, що трудящі маси України виступили проти антинародної політики буржуазно-націоналістичних діячів, контрреволюційні війська були розгромлені протягом двох місяців — грудня 1917 і січня

³ В борьбе за Октябрь (март 1917 — январь 1918 гг.). Сборник документов и материалов об участии трудящихся Одессы в борьбе за установление Советской власти, Одесса, 1957; Борьба за великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 — март 1918 гг.). Сборник документов и материалов, Николаев, 1957.

⁴ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1957.

⁵ Газ. «Голос солдата» (орган Ради солдатських депутатів м. Катеринослава), 31 грудня 1917 р.

⁶ П. Голуб. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов, К., 1958, стор. 241—246.

⁷ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов», 21 грудня 1917 р.

⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 159, арк. 15—17.

1918 рр. Твердження українських буржуазних націоналістів про те, що нібито Радянська влада на Україні була встановлена загонами, які прийшли з Росії, мали на меті приховати факт знищення буржуазно-поміщицьких порядків на Україні зусиллями широких трудящих мас українського народу.

Війська українських буржуазних націоналістів і Каледіна становили головну збройну силу, з якою зіткнулися червоногвардійці, революційні солдати і матроси України в кінці 1917 — на початку 1918 рр. В розпорядженні Центральної ради були не лише сформовані нею гайдамацькі полки і загони контрреволюційного «вільного козацтва», але також розташовані на Україні юнкерські училища, ударні батальйони тилових гарнізонів Південно-Західного, Румунського фронтів і Чорноморського флоту).

Поряд з цим було встановлено контакт з командуванням розташованих на Україні козачих дивізій і забезпечено підтримку з його боку. Так, на початку грудня комісар козачих військ при Центральній раді телеграфував начальникам Оренбурзької і Забайкальської козачих дивізій про негайний перехід їх під начальство отамана «вільного козацтва», колишнього царського генерала Скоропадського для боротьби з «більшовиками»⁹, тобто з революційними робітниками і селянами України. В розпорядження отамана Центральної Ради Капкана було передано полк текінців, який до кінця грудня перебував у районі Новгород-Сіверська. Разом з гайдамаками і текінцями в цьому районі розташувались окремі загони уральських козаків¹⁰. Отаман війська Донського генерал Каледін також мав великі сили. В листопаді на Дону і в Донецькому басейні перебувало 19 полків кавалерії, 10 тис. піхоти, кілька шкіл прапорщиків, 9 артилерійських батарей і близько 20 кулеметних команд¹¹. Сили каледінців зростали за рахунок контрреволюційних козачих полків і офіцерства, що прибували з фронту. В листопаді 1917 р. війська Центральної ради та Каледіна, спираючись на підтримку міжнародного імперіалізму, розпочали збройну боротьбу проти Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні і, зокрема в Донбасі, роззброювали червоногвардійців і революційні військові частини, громили робітничі організації. Одночасно верховоди Центральної ради і Каледін не приховували своїх спільних ворожих намірів щодо Радянської Росії.

Отже, в боротьбі за перемогу соціалістичної революції робітничому класові і найбіднішому селянству України довелось долати опір не лише місцевих буржуазно-націоналістичних сил, але й російських білогвардійців та міжнародного імперіалізму. За таких обставин допомога братнього російського народу трудящим України значно полегшила й прискорила розгром внутрішньої і міжнародної контрреволюції. Трудящі маси України під проводом більшовицьких організацій піднялися проти знахабнілих ворогів. Перший з'їзд Рад України, що відбувся 11—12 грудня в Харкові, проголосив утворення Української Радянської Республіки і доручив обраному на з'їзді Центральному Виконавчому Комітетові встановити нерозривні зв'язки з урядом Радянської Росії і єдність дій для захисту робітничо-селянської влади.

У відповідь на рішення Першого Всеукраїнського з'їзду Рад і радіотелеграму ЦВК Рад України від 14 грудня про встановлення тісних зв'язків та об'єднання всіх сил української і великоруської демократії в боротьбі проти контрреволюції, уряд Радянської Росії у ві-

⁹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 5, арк. 129—131.

¹⁰ Там же, арк. 27, 31—32, 520.

¹¹ Газ. «Пролетарская мысль», 29 листопада 1917 р.

тальній телеграмі Радянському уряду України висловив готовність подати йому «повну і всебічну підтримку...»¹². Таким чином, змови українських буржуазних націоналістів з каледінськими білогвардійцями і західними імперіалістами робітники та селяни України протиставили свій братерський союз з трудовим народом і урядом Радянської Росії.

Підготовка збройних сил для придушення заколоту Каледіна розпочалася в Радянській Росії у листопаді. Створений за розпорядженням Раднаркому і В. І. Леніна Мінський революційний загін під командуванням Берзіна в другій половині листопада прибув до Гомеля з завданням просуватись на Дон, проти Каледіна. Таке ж завдання мали гарнізони Брянська, Курська, Воронежа та інших міст. Головного удару каледінцям було вирішено завдати через Донбас. Але союзник Каледіна — Центральна рада заявила, що не пропустить через територію України радянські війська, і почала концентрувати контрреволюційні гайдамацькі полки і козачі частини в Чернігові, Бахмачі, Конотопі, Новгород-Сіверську, Стародубі та інших містах і вузлових залізничних станціях. Одночасно вона допомагала Каледіну спішно стягувати з фронту на Дон білокозачі частини, дозволивши їм пройти через територію України.

25 листопада 1917 р. Раднарком звернувся з відозвою «До всього населення», підписаною В. І. Леніним. В ній повідомлялось про заколот білогвардійських генералів, вказувалось, що Каледін «збирає сили, загрожуючи Катеринославу, Харкову і Москві», що буржуазно-націоналістична Центральна рада «допомагає каледіним стягувати війська на Дон, заважає Радянській владі направити необхідні збройні сили по землі братнього українського народу для придушення каледінського заколоту»¹³. Оскільки Центральна рада продовжувала підтримувати білогвардійців, роззброювала революційні гарнізони Києва, Полтави та деяких інших міст і підтягувала свої війська до кордонів Радянської Росії, Раднарком 3 грудня звернувся з Маніфестом до українського народу і пред'явив Раді ультиматум¹⁴. Але остання відхилила мирні пропозиції Радянської Росії і не припиняла своїх ворожих дій проти неї.

За таких умов Раднарком і В. І. Ленін змушені були виділити частину радянських військ, що формувались для боротьби з Каледіним, і направити їх проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції. 18 грудня командуючий Мінським революційним загonom Берзін одержав з Ставки Верховного головнокомандування телеграфне розпорядження, згідно з яким перед гомельською групою військ ставилось нове завдання — готуватись до воєнних дій проти Центральної ради. Тут же, в оперативній директиві Ставка пропонувала обмежуватись поки що «обороною і розвідкою»¹⁵.

В грудні до гомельської групи військ входили зведений загін балтійських моряків (322 чоловіки), 12-й Туркестанський, 60-й Сибірський, 151-й П'ятигорський, 268-й Пошехонський піхотні полки неповного складу. Всього в піхотних частинах цієї групи налічувалось понад 3 тис. солдатів і матросів¹⁶. В розпорядженні її була 1-а зведена артилерійська батарея і дві кінні батареї 27-ї артилерійської бригади (четверта і шоста), в яких налічувалось приблизно по 200 солдатів. До неї входив також зведений бронезагін 1-го автомобільного бронедивізіону

¹² Декрети Советской власти, т. I, М., 1957, стор. 245—246.

¹³ Там же, стор. 154—155.

¹⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 319.

¹⁵ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 5, арк. 216.

¹⁶ Там же, арк. 23, 93, 150, 432—434.

і бліндажований поїзд. Його екіпаж нараховував 72 чоловіки і мав на озброєнні дві 37-міліметрові гармати, 16 кулеметів, автомобіль, мотоцикл та моторну дрезину¹⁷. Отже, в складі гомельської групи (Мінського революційного загону) було приблизно 4 тис. бійців. В операціях проти військ Центральної ради взяли також участь Калінковичський загін (до 1000 солдатів) і Північна революційна колона, виділена з гарнізону м. Брянська (понад 1000 солдатів, 2 гармати і 10 кулеметів) та Новозибківський загін, до якого входили два полки неповного складу: 436-й Новоладозький і 534-й Новокиївський¹⁸.

В ході боїв у січні 1918 р. радянські війська на півночі України одержали нові підкріплення. В район ст. Ворожба прибув 1-й Московський червоногвардійський загін особливого призначення, а з Курська сюди вирушив загін броневиків з артилерією¹⁹. Гомельська група військ, яка вела наступ на Чернігів — Крути, була поповнена петроградськими червоногвардійцями. В боях з військами Центральної ради взяли також участь кілька загонів московської і петроградської Червоної гвардії чисельністю до 2 тис. чоловік, які були сконцентровані у Харкові. Вони допомогли українським червоногвардійцям роззброїти контрреволюційні частини в Харкові і в другій половині грудня спільно громили гайдамаків у Лозовій, Павлограді, Синельниково і Катеринославі. В січні 1918 р. з'єднання російських червоногвардійців та солдатів разом з харківськими бійцями взяли участь у наступі проти буржуазних націоналістів²⁰.

За нашими підрахунками, загальна чисельність боєвих загонів, надісланих Радянською Росією для подання допомоги українським трудящим у збройній боротьбі проти військ Центральної ради, становила близько 12 тис. чоловік.

Значно більшу частину своїх збройних сил Радянська Росія направила для боротьби з каледінцями на Дону і в Донбасі. Головним опорним пунктом радянських військ, що наступали в цьому напрямі, став Харків. На початку грудня сюди прибули: 1-й Петроградський зведений загін матросів під командуванням Н. Ховріна і А. Железнякова, Північний загін революційних військ під командуванням Сіверса (понад 1,5 тис. чоловік)²¹, а 17 грудня — 1-й загін червоногвардійців Москви під командуванням О. І. Єгорова в складі 600 бійців. В ці дні на фронт боротьби з Каледіним були послані з Радянської Росії 2-й Московський революційний загін Червоної гвардії, під командуванням Візнева, зведені загони добровольців-солдатів, і червоногвардійців з Старої Руси, Твері, Костроми, Ярославля, 1-й і 2-й Петроградські зведені загони Червоної гвардії — всього близько 3 тис. чоловік²². Крім того, у цьому ж місяці до них приєдналися чотири піхотні полки: 4-й Несвізький, 18-й Карський, 55-й запасний і 513-й Холмогорський, а також 2-й кулеметний полк, штурмовий батальйон 35-ї дивізії і 4-й запасний артилерійський дивізіон (8 тридюймових польових гармат)²³ — приблизно ще 4 тис. солдатів-добровольців.

За нашими підрахунками, на допомогу робітникам Донбасу для придушення заколоту Каледіна Радянська Росія в грудні 1917 р. на-

¹⁷ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 5, арк. 23, 24, 75, 142, 172, 434.

¹⁸ Там же, арк. 432, 520.

¹⁹ Там же, спр. 1, арк. 111.

²⁰ М. К. Колісник. Розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради на Україні. Праці історичного факультету Харківського державного університету, т. 6, Харків, 1957, стор. 117, 119.

²¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 271.

²² ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 47, арк. 11—15, 29—30, 36, 41, 71—75, 76; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 272.

²³ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 47, арк. 71—77; спр. 17, арк. 100.

діслала не менше 9 тис. червоногвардійців, матросів і солдатів — кращих своїх синів, беззавітно відданих справі революції.

У зв'язку із запеклим опором ворога і великими втратами, яких зазнали радянські війська в боях з каледінцями, в січні 1918 р. на фронт прибули нові підкріплення: 3-й Московський зведений загін Червоної гвардії (300 чоловік), Московський телеграфно-телефонний загін, Московський революційний авіазагін (дві ескадрильї), 3-й Курземський латиський і 18-й Сибірський стрілецькі полки, 1-а мортирна (4 польових мортири) і 3-я Фінляндська революційні батареї, 5-а і 6-а батареї 4-ї Сибірської стрілецько-артилерійської бригади²⁴ — всього до 4 тис. бійців. Одночасно проти Каледіна виступила Воронежська колона радянських військ (3 тис. бійців, 40 кулеметів і 12 гармат), а зі сходу — Царицинська колона в складі кількох революційних козачих полків і загону червоногвардійців Царицина²⁵. Отже, згідно з наведеними даними, в боях з каледінцями взяло участь приблизно 20 тис. червоногвардійців, матросів і солдатів Радянської Росії.

За вказівкою В. І. Леніна, був створений Штаб по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії, очолюваний видатним військовим працівником, народним комісаром В. А. Антоновим-Овсієнком. В грудні 1917 р. цей Штаб розташувався в Харкові і здійснював оперативне керівництво збройною боротьбою проти каледінських військ у Донбасі і на Дону, забезпечував радянські загопи боеприпасами, військовим спорядженням і т. д. Крім того, він допомагав Радам робітничих і солдатських депутатів на Україні організовувати Червону гвардію, зокрема озброювати її.

Проблема озброєння Червоної гвардії, революційних солдатів і матросів України в ході боротьби з військами Центральної ради і Каледіна також мала першорядне значення. Більшовицькі організації України ще під час підготовки соціалістичної революції вжили ряд заходів для озброєння трудящих і революційних військ. Згідно з анкетними даними делегатів II Всеросійського з'їзду Рад, напередодні Жовтня були забезпечені гвинтівками і револьверами в Одесі до 2 тис. червоногвардійців, в Миколаєві — 1000, Луганську — 800, в Києві — 300 червоногвардійців²⁶. Але бойове оснащення всієї Червоної гвардії і революційних солдатів та матросів на Україні було здійснене лише після Жовтневого повстання в Петрограді, в ході збройної боротьби за владу Рад. Багато зброї захопили в арсеналах робітники і солдати Києва й Вінниці. Робітники Миколаєва на початку грудня здобули арсенал і вивезли звідти велику кількість зброї та боеприпасів. Червоногвардійці Одеси напередодні січневого повстання захопили в артилерійському складі 2 тис. гвинтівок²⁷. Можна навести інші аналогічні приклади, які свідчать про те, що Червона гвардія України ще до встановлення Радянської влади дістала чимало спорядження з військових складів.

Одним з джерел забезпечення зброєю революційних робітників, селян і солдатів на Україні було роззброєння каледінців та військових частин Центральної ради. У грудні 1917 — січні 1918 рр. червоногвардійці України роззброїли багато козачих частин, які з фрон-

²⁴ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 5—15-а, 100.

²⁵ А. М. Федоров. Разгром контрреволюционных очагов Красной гвардией (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.), М., 1940, стор. 42—44.

²⁶ Второй Всероссийский съезд Советов. Документы, М., 1957, стор. 280, 291, 313, 318.

²⁷ Газ. «Киевская мысль», 30 жовтня, 9 грудня 1917 р.; О. Сивцов. Киевская Красная гвардия в борьбе за власть Советов, К., 1927, стор. 40; Протоколи Одеської Ради робітничих депутатів, журн. «Літопис революції», 1931, № 3, стор. 161.

ту направлялись на Дон. Лише з 2 по 6 січня 1918 р. на вузловій станції в Олександрівську (Запоріжжя) було вилучено боєприпаси в 20 козачих ешелонах.

Величезну роль у постачанні революційних військ України відіграв Луганський патронний завод, який відразу після Жовтневої революції перейшов до рук робітників. З 31 жовтня 1917 по 25 січня 1918 рр. завком цього підприємства видав червоногвардійським загонам і ревкомам України 26 772 600 патронів²⁸. Разом з тим робітники Харкова, Катеринослава, Донбасу та багатьох інших центрів України неодноразово зверталися до Раднаркому і особисто до В. І. Леніна з проханням виділити їм бойове спорядження для боротьби проти Центральної ради і каледінців²⁹.

З утворенням Української Радянської республіки, з посиленням наступу проти Каледіна і його союзника Центральної ради, постачання зброї радянським військам на Україні з братньої Росії стало більш планомірним і інтенсивним. Воно здійснювалось, в основному, також через Штаб наркому по боротьбі з контрреволюцією на півдні Росії, очолюваний Антоновим-Овсієнком. На основі звітних документів є можливість встановити, що з Радянської Росії в грудні 1917 — січні 1918 рр. було надіслано 71 960 гвинтівок, 2 750 кулеметів різних систем, 1 741 револьвер, 16 гармат різних калібрів, понад 23 млн. патронів, 6 845 кулеметних стрічок, 8,5 тис. ручних гранат, 41 720 снарядів³⁰. Все це розподілялось, насамперед, між загонами, які вирушали на боротьбу з каледінцями і петлюрівцями, або вже вели бої з ними. Значну частину цих ресурсів одержали міські й сільські Ради і Ревкоми України, переважно Донецько-Криворізького басейну, для озброєння робітників та селян, зокрема для організації Червоної гвардії в повітах Харківської і Катеринославської губерній³¹.

Головну роль у відсічі буржуазно-націоналістичній і білогвардійській контрреволюції на Україні відіграли збройні сили українського пролетаріату і найбільшого селянства — Червона гвардія, революційні солдати й матроси. Разом з тим, значна збройна допомога Українській Радянській Республіці, що її подав уряд Радянської Росії, значно прискорила розгром ворогів революції на Україні, і, особливо, в Донбасі.

Спільна боротьба трудящих Росії і України проти українських буржуазних націоналістів і білогвардійців у кінці 1917 — на початку 1918 рр. ще більше зміцнила братерський союз російського і українського народів.

²⁸ Червона гвардія на Україні. Документи, К., 1939, стор. 102—103, 114.

²⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, спр. 279, арк. 16.

³⁰ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 93—95, 100.

³¹ Там же, арк. 5—15, 76—77.

Защитки

ВСЕНАРОДНА ДОПОМОГА У ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Протягом майже двох років хазяйнували на Донеччині німецько-фашистські загарбники. Вони завдали серйозної шкоди народному господарству Донецького басейну. На окупованій території гітлерівці встановили режим найжорстокішої експлуатації, безправ'я і сваволі. Вони по-варварському руйнували міста і села, промислові об'єкти басейну — шахти, заводи, електростанції, залізниці. Загальна сума збитків, завданих фашистськими окупантами народному господарству Донбасу, становила майже 50 мільярдів карбованців¹.

Після розгрому німецько-фашистських військ на Волзі розпочалося масове вигнання окупантів з Радянської землі. На початок осені 1943 р. Червона Армія повністю визволила Донбас і всю Лівобережну Україну. В міру визволення території України розгорталась творча робота по відбудові зруйнованого окупантами народного господарства.

У складних умовах війни ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР приділяли величезну увагу відбудові народного господарства в районах, визволених від окупантів. 21 серпня 1943 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», в якій було намічено широку програму першочергових завдань по відбудові промисловості, транспорту, сільського господарства та ін. Опублікування цієї постанови знаменувало початок організованого, планомірного відродження визволених районів. Особливу увагу партія і уряд приділяли відродженню Донецького басейну. «Вугілля, метал і машини Донбасу.— писала «Правда»,— покликані допомогти відродженню всього господарства на території, підданій окупації»².

Практично підготовка до відбудови промисловості Донецького басейну почалась у жовтні 1941 р., коли в м. Перм'ї було створено Бюро Генерального плану по відродженню Донбасу. Під час визволення території Донецького краю від гітлерівських полчищ, до роботи приступила спеціальна урядова комісія на чолі з наркомом вугільної промисловості В. В. Вахрушевим³. Комісія визначила розміри зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства Донеччини, розробила практичні заходи по відбудові шахт, заводів, електростанцій. Партійно-урядові комісії працювали у всіх промислових центрах Півдня країни на металургійних, машинобудівних, хімічних, коксо-хімічних та інших заводах.

Державним Комітетом оборони (ДКО) 26 жовтня 1943 р. була прийнята спеціальна постанова «Про першочергові заходи по відновленню вугільної промисловості Донецького басейну», в якій передба-

¹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 19.

² Газ. «Правда», 8 вересня 1945 р.

³ Г. А. Бакулев. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна, М., 1955, стор. 360.

чалось відбудова 120 основних шахт Донбасу, забезпечення їх електроенергією, основним гірничо-шахтним устаткуванням, будівельними матеріалами, укомплектування шахт і заводів робітниками і інженерно-технічними кадрами та інші питання матеріально-побутового забезпечення⁴. Цією постановою було покладено початок відродженню всієї вугільної промисловості Донецького басейну. 16 листопада 1943 р. ДКО ухвалив нове рішення «Про невідкладні заходи по відбудові системи водопостачання Донбасводтресту і підприємств Наркомчормету в Донбасі», яким відповідні відомства зобов'язувались ввести в експлуатацію протягом листопада — грудня 1943 р. і I кварталу 1944 р. 22 водосховища, насосні станції з магістральними водопроводами. Постановою передбачалась часткова відбудова електростанцій, коксохімічних заводів, підприємств чорної металургії⁵.

У відбудові Донецького вугільного басейну брали участь усі братні республіки. З усіх кінців країни у Донецький край йшли ешелони з заводським устаткуванням, будівельними матеріалами, сільськогосподарськими машинами, промисловими товарами, продовольством. Тисячі і десятки тисяч радянських патріотів з усіх кінців країни їхали на відбудову Всесоюзної кочегарки.

Першою шефство над Донбасом взяла Кемеровська область. Трудящі Іжморського району зібрали кошти для надання допомоги колгоспам Луганщини, а робітники м. Тайги виготовили для луганчан промислове устаткування. Наприкінці вересня 1943 р. тайгінці відправили ешелон з подарунками для сімей шахтарів і устаткування для відбудови шахт. Ешелон доставили машиністи-орденоносці Микола Корягін і Раїса Кулагіна, а паровоз, відремонтований в позаручний час, вони передали залізничникам станції Ясиновата⁶.

Весь український народ був вдячний тайгінцям за їх безкорисливу дружню допомогу. «Ваша допомога,— говорилося в телеграмі Уряду Радянської України трудящим м. Тайги,— є яскравим виявом великої дружби і братерської допомоги трудящих всього Кузбасу в справі відбудови соціалістичного Донбасу»⁷.

Патріотична ініціатива трудящих Кемеровської області була схвалена бюро обласного комітету ВКП(б) 10 вересня 1943 р., а Пленум Кемеровського ОК ВКП(б) 22 вересня 1943 р. прийняв рішення про шефство Кемеровської області над Донецькою обдастю⁸. Тільки протягом перших трьох місяців трудящі Кузбасу послали в Донбас 232 різних верстати, 294 електромотори та генератори, близько 10 тис. штук різних інструментів, 18 тис. предметів різного електроустаткування, 749 тонн чорного і 18 тонн кольорового металу, 2000 метрів кабелю та іншого промислового устаткування. Колгоспами і особисто колгоспниками відправлено 580 коней, 4900 голів великої рогатої худоби, 12 тис. голів овець, 5700 свиней, 4,5 тис. центнерів зерна різних культур, 5 тис. тонн картоплі і овочів, 1800 одиниць сільськогосподарського реманенту. Трудящі області з своїх заощаджень внесли в фонд допомоги Донецькій області близько 10 мільйонів карбованців⁹.

Над Луганською областю взяла шефство Башкирська АРСР. Був створений комітет по керівництву шефською роботою. Трудящі Баш-

⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, М., 1957, т. 2, 802—815.

⁵ Там же, стор. 816.

⁶ Н. А. Буцко. Назв. праця, стор. 41.

⁷ Газ. «Правда», 19 лютого 1944 р.

⁸ Донбасс—Кузбасс. Сборник, Донецк, 1964, стор. 55—59.

⁹ Там же, стор. 73—74.

кирії протягом короткого часу зібрали 17 тис. одиниць інструменту, понад 70 тис. різних запасних частин до машин¹⁰ та ін.

Велику допомогу подали Донбасу трудівники Ярославля, Омська та інших міст країни. Особливого розмаху набуло шефство споріднених промислових підприємств. Колективи Кузнецького і Магнітогорського металургійних комбінатів зобов'язалися допомогти у відбудові металургійних заводів Півдня країни. Кузнецький металургійний комбінат взяв шефство над Єнакіївським металургійним і коксохімічними заводами, а Магнітогорський — над макіївськими заводами. За їх почином Челябінський металургійний комбінат взяв шефство над Донецьким металургійним і коксохімічними заводами. Шефи надали дійову допомогу донецьким підприємствам. Металурги Кузнецька відібрали устаткування і матеріали для енакіївських металургів¹¹.

Допомога Донбасу з кожним днем набувала все ширшого розмаху. Яскравим свідченням патріотизму радянських людей у відбудові Донецького басейну є інформаційні повідомлення періодичної преси того періоду. Ось деякі з них: підприємства м. Кемерово зібрали і відправили для Донбасу, — пише газета «Социалистический Донбасс», 24 липня 1944 р., — ешелон з верстатами, устаткуванням, будівельними матеріалами, готується другий ешелон з устаткуванням. Виїзна редакція газети «Правда» в Донбасі 8 січня 1944 р. повідомляла: з Ярославля направлена в Донбас пересувна електростанція, потужністю 1400 кіловатт. З Пензи в Макіївку прибули верстати, електромотори, мідь, бабіт, інструменти та будівельні матеріали¹². Для шахт тресту «Орджонікідзевугілля» трудящі Кіровської області направили на 700 тис. карбованців устаткування¹³, шахтарі Кизильського району — ешелон з обладнанням: 120 моторів, 80 трансформаторів, підйомні лебідки, насоси, вентилятори та інше гірниче обладнання. Челябінська електроцентраль — динамомашину, три блоки і лебідку, а трудящі Челябінської області для Всесоюзної кочегарки направили 35 вагонів кріпильного лісу і пиломатеріалів, 15 вагонів з устаткуванням і електромоторами¹⁴. Заводи вугільного машинобудування країни лише в четвертому кварталі 1943 р. доставили донецьким вугільним комбінатам і трестам 9 підйомних машин, 143 лебідки, 41 врубову машину, 1100 відбійних молотків, 30 тис. газових ламп, 6500 акумуляторних ламп, 390 електросверл та інше устаткування. Анжерський завод виготовив понад план для донецьких шахт 32 конвейерних приводи. Уральський артемівський завод виконав своє зобов'язання по забезпеченню донецьких шахт вентиляторами¹⁵.

Значний вклад у відбудову Донецького басейну внесли трудящі Москви і Московської області. Ленінградська промисловість в 1946 р. відправила шахтам Всесоюзної кочегарки устаткування, механізмів, апаратури і матеріалів на 105 мільйонів карбованців. Так, завод «Светлана» відправив гірникам 600 тис. рудничних ламп, завод «Пневматика» — понад 3 тис. відбійних молотків, завод ім. Казіцького — 40 радіотрансляційних установок, верстатобудівний завод виготовив близько 80 різних верстатів. Понад 400 км кабеля направили в Донбас трудівники заводу «Севкабель»¹⁶.

¹⁰ Газ. «Ворошиловградская правда», 2 листопада 1943 р.

¹¹ Н. А. Буцко. Назв. праця, стор. 50.

¹² Газ. «Правда» в Донбасі, 5 січня 1944 р.

¹³ Газ. «Правда», 2 липня 1945 р.

¹⁴ Газ. «Правда» в Донбасі, 9 грудня, 1943 р.

¹⁵ Газ. «Комсомольская правда» в Донбасі, 11 січня 1944 р.

¹⁶ Газ. «Правда», 13 січня 1947 р.

Велику допомогу визволеному Донбасу надавали трудящі Радянської України. Ініціатива колгоспників артілі «Заповіт Леніна» Ново-Санжарівського району Полтавської області, які звернулися до трудящих республіки з закликом взяти «над шахтами ділове шефство і перш за все забезпечити їх необхідною робочою силою, дати їм сільськогосподарські продукти»¹⁷ знайшла широкий відгук серед трудящих республіки. ЦК КП(б)У і РНК УРСР 31 травня 1944 р. прийняли постанову «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу».

Партійні організації Донецької і Луганської областей і обласні виконкоми Рад депутатів трудящих визначили шахти, трести і комбінати, над якими брали шефство трудящі республіки. Над шахтами комбінату «Луганськвугілля» взяли шефство 7 областей республіки: Луганська, Житомирська, Запорізька, Кам'янець-Подільська (нині Хмельницька), Полтавська, Сумська і Херсонська області¹⁸. Колгоспники Чернівецької області взяли шефство над шахтами тресту «Чистяківантрацит»¹⁹.

Десятки тисяч трудівників соціалістичних ланів Чернігівської, Сумської, Запорізької, Херсонської, Кам'янець-Подільської та інших областей поїхали на відбудову Донецького басейну. Вони оволодівали гірничими спеціальностями, працювали на відроджених шахтах, піднімали з попелу і руїн заводи, електростанції. Лише на шахти «Донецьквугілля» приїхало 25 тис. чоловік з Чернігівської і 12 тис. з Запорізької областей²⁰.

Цінну ініціативу проявили колгоспниці Александровського району Донецької області Марія і Надія Клименко, Ольга і Галина Копейка, Катерина Щербак. Вони звернулися до всіх колгоспників і колгоспниць, які приїхали на роботу у вугільну промисловість, з закликом залишитися на постійній роботі в шахтах. Бюро Донецького обкому КП(б)У схвалило патріотичний почин колгоспниць і зобов'язало секретарів міськомів і райкомів партії, керуючих вугільними трестами, парторгів і начальників шахт, райкоми і шахткоми вугільників розгорнути масову роботу по закріпленню нового поповнення робітників на шахтах комбінату «Донецьквугілля»²¹. З ініціативи Донецького металургійного заводу і колгоспів Слав'янського району Донеччини, які взяли шефство над шахтами тресту Донецького басейну, в Донбасі розпочався рух серед колективів промислових підприємств по наданню допомоги у відбудові вугільної промисловості.

Колектив Донецького металургійного заводу зобов'язався в 1944 р. виготовити для шахт тресту «Куйбишеввугілля» № 17 «Ливенна», № 14—15 «Пески» і № 2 «Каменка» три металевих копра, два скипа для шахти № 13 Нікополь-Маріупольська, дати понад план для шахт 20 тонн чавунного литва, відремонтувати 5 великих електромоторів і 4 транспортера, виділити для шахтного будівництва 8 тонн листового і 16 тонн сортового заліза, 25 тонн коксу²².

Бюро Донецького ОК КП(б)У схвалило ініціативу донецьких металургів і колгоспників Слав'янського району, зобов'язало партійні, радянські, профспілкові організації підприємств, колгоспи обговорити звернення²³.

¹⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 11 червня 1944 р.

¹⁸ Партархів Луганського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, од. зб. 439, арк. 36.

¹⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 8 липня 1944 р.

²⁰ Там же, 11 червня 1944 р.

²¹ Газ. «Правда» в Донбассе, 15 квітня 1944 р.

²² Там же, 27 квітня 1944 р.

²³ Там же, 4 травня 1944 р.

Металургійні, машинобудівні, хімічні, коксохімічні заводи Донбасу взяли шефство над шахтами, які відбудовувались. Так, над шахтою № 4—21 тресту «Донецьквугілля» шефство взяв Жданівський завод «Азовсталь», над шахтою № 6 «Красная звезда» тресту «Пролетарськвугілля» — Ждановський завод імені Ілліча, над шахтою «Софія» тресту «Макиїввугілля» — металургійний завод ім. С. М. Кірова, над шахтою «Кочегарка» тресту «Горловськвугілля» — Горлівський машинобудівний завод імені Кірова та ін. Всього над шахтами комбінатів «Донецьквугілля» і «Артемвугілля» шефствувало 41 підприємство Донецької області²⁴. В 1944 р. відновили свою роботу і почали випускати продукцію найбільші промислові підприємства Донбасу. Значних успіхів добився Горлівський машинобудівний завод імені С. М. Кірова. На початку 1944 р. горловчани налагодили серійне виробництво відбійних молотків, вентиляторів та ін. До кінця Вітчизняної війни було освоєно дві третини довоєнного виробництва. За цей період шахти одержали від заводу близько 600 врубових машин, понад 1100 насосів і насосних підвісних установок, відбудовано близько 60 вентиляторів і стільки ж виготовлено нових. Шахти одержали 22 копра, понад 25 компресорів. Колективу підприємства п'ять разів за період війни вручали перехідний Червоний Прапор ДКО. 2 червня 1945 р. у зв'язку з 50-річчям за видатні досягнення в справі розвитку шахтного машинобудування Горлівський машинобудівний завод імені С. М. Кірова був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора²⁵.

Відновили роботу завод ім. 15-річчя ЛКСМУ в Донецьку, Краматорські машинобудівні заводи ім. В. І. Леніна і С. Орджонікідзе.

Значну допомогу Донецькому басейну подавали колгоспники України. Вони відправили шахтарям 1700 тонн різних зернових культур, близько 100 тонн борошна, понад 5 тис. тонн овочів, 6 тис. тонн жирів та інших продовольчих продуктів. Промислові райони республіки направили в шахтарський край 1700 кубометрів будівельного і кріпильного лісу, 1000 метрів сталевого дроту, 352 тонни металевих виробів, багато інструментів, верстатів, скла та ін.²⁶

Значний вклад у відбудову Донецького басейну внесла наша славна молодь, Ленінський комсомол. За рішенням ЦК ВЛКСМ над кожним вугільним трестом взяли шефство обласні комсомольські організації країни. У 1943 р. з ініціативи московських комсомольців, які взяли шефство над шахтами тресту «Донецьквугілля», в країні розгорнулось соціалістичне змагання за дострокове виготовлення замовлень Донецького басейну²⁷. На 112 підприємствах в 29 областях і краях молодь стала на вахту за дострокове виконання замовлень. Комсомольці Пермської обласної організації у листопаді 1943 р. відправили для дітей шахтарів 400 тис. карбованців²⁸, у грудні молодь столиці відправила гірникам тресту «Донецьквугілля» ешелон з устаткуванням, виготовленим в позаурочний час. З метою швидкого просування вантажів, які направлялися в Донбас, на залізничних станціях були організовані контрольно-комсомольські пости і вантажно-розвантажувальні бригади²⁹.

²⁴ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 473. арк. 3—6, 31—32, 42—44.

²⁵ Газ. «Социалистический Донбасс», 2 червня 1945 р.

²⁶ Там же, 11 червня 1944 р.

²⁷ Там же, 26 січня 1944 р.

²⁸ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, од. зб. 66. арк. 11—12.

²⁹ Возродим Донбас, М., 1944, стор. 86—90.

Молодь південноуральського Копейського вугільного басейну для горлівських гірників у листопаді 1943 р. відправила 20 вагонів різного устаткування в адресу своїх шефів³⁰.

Юнаки і дівчата м. Сизрані відправили в Донецьку область 80 тонн будівельних матеріалів, 120 тонн устаткування для шахт, 3,5 тис. різних предметів. За активну допомогу Донбасові міська комсомольська організація була нагороджена Почесною Грамотою ЦК ВЛКСМ³¹.

25 листопада 1943 р. ЦК ЛКСМУ прийняв постанову «Про участь комсомольських організацій України у відбудові вугільної промисловості Донбасу», а 16 грудня 1943 р. «Про участь комсомольських організацій у відбудові системи водопостачання «Донбасводтресту» і підприємств Наркомчормету в Донбасі». На заклик ЦК комсомолу України комсомольські організації Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Сумської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської і Запорізької областей на 1 травня 1944 р. направили на роботу в шахтарський край 43582 чоловіка, з них 11598 комсомольців³².

Активну участь у виконанні рішень Комуністичної партії і Радянського уряду по відновленню промисловості Всесоюзної кочегарки брали професійні спілки. 19 листопада 1943 р. Секретаріат ВЦРПС прийняв постанову «Про надання допомоги профспілковим організаціям Донбасу».

В результаті самовідданої і напруженої роботи трудящих України, діяльності партійної організації республіки, допомоги ЦК ВКП(б), Союзного уряду і трудящих всіх братніх республік за два роки було відбудовано і введено в експлуатацію в Донецькій області 69 основних шахт, в Луганській — 55. Лише комбінати «Донецьквугілля» і «Артемвугілля» давали щодоби 50 тис. тонн вугілля.

Значних успіхів добилися металурги і будівельники. Вони за ці роки відбудували в Донецькій області 9 доменних і 33 мартенівських печі, два бесемерівських конвертора, 24 прокатних стана і дали країні понад 1200 тис. тонн чавуну, 1400 тис. тонн сталі і 900 тис. тонн прокату. Було відбудовано 60 коксових батарей, 10 вогнетривких заводів та ін. Значних успіхів добилися машинобудівники. Було відбудовано 13 промислових електростанцій загальною потужністю 278 тис. кіловат, магістралі Південно-Донецької і Північно-Донецької залізниці та інші залізничні господарства³³.

Відбудова Донбасу була повністю завершена в роки першої післявоєнної п'ятирічки. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії переборов усі труднощі і поставив на службу комунізму відроджений Донецький край.

М. Ф. ХОРОШАЙЛОВ

³⁰ Газ. «Комсомольская правда», 25 листопада 1943 р.

³¹ Там же, 10 червня 1944 р.

³² Архів ЦК ЛКСМУ. Відділ робітничої молоді, спр. 4, 1944, арк. 15—16.

³³ Газ. «Социалистический Донбасс», 8 вересня 1945 р.

МАТРОС З КРОНШТАДТА — БІЛЬШОВИЦЬКИЙ АГІТАТОР НА ВОЛИНІ

З старого кольорового фотопортрета, що висить на стіні в Любарському краєзнавчому музеї, на нас дивиться людина з мужнім, вольовим обличчям у матроській формі. На безкозирці напис «Африка». Це Созон Ілліч Жук, 1888 р. народження, син селянина-бідняка, активний учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни.

Протягом 1910—1918 рр. він служив матросом у Кронштадті на учбовому судні «Африка». У вересні 1911 р. був засуджений військово-морським судом Кронштадтського порту за невиконання наказу боцмана Носова й поручика Платакіса і направлений на три роки в Архангельський дисциплінарний батальйон. Звідти намагався втекти, але невдало.

З штрафного батальйону С. І. Жук знов повернувся на «Африку». Старий більшовик Н. І. Точоний, згадує, як у 1915 р. вони разом із Созоном Іллічем та матросами В. І. Гайдамакою й М. Ф. Ізмайловим створили на крейсері 2-го рангу «Африка» підпільний революційний гурток¹. С. І. Жук розповсюджував серед матросів революційну нелегальну літературу, листівки.

Під час Лютневої революції, в ніч з 28 лютого на 1 березня, революційний комітет підняв повстання матросів на крейсері. Созон Ілліч з групою виділених йому матросів обеззброїв вартових і весь караул «Африки», внаслідок чого 25 революційних матросів корабля одержали зброю². Ось як Н. І. Точоний змальовує кульмінаційний момент повстання на «Африці»: «За кілька хвилин у нашому розпорядженні було 8 револьверів і 21 гвинтівка. Я забрав у вахтового на верхній палубі дудку і почав свистати: «Всі нагору!» Люди зстрибували з парусинових койок й, похапцем одягнувшись, вибігали на палубу, шикувались у дві шеренги. Мороз досягав 30-ти градусів. Щоб матроси зігрілися, було подано команду: «На місці кроком руш!» Сила звички така велика, що під впливом дудки вишикувались на своєму звичайному місці — на правому фланзі — боцмани й унтер-офіцери. Потім прибіг боцман Носов і закричав: «Хто викликав команду нагору?»

— Іменем революції команду «Африки» викликав революційний комітет, — відповів я.

— Унтер-офіцери, до зброї! — істерично заверещав боцман і завалився на палубу, вбитий пострілом більшовика Жука³. Такої ж долі зазнали від куль Созона Ілліча прибічники царизму командир корабля Івкін та фельдфебель Гоменюк, які намагались заарештувати членів ревкому і тим самим зупинити повстання на судні. Цієї ж ночі С. І. Жук та М. Ф. Ізмайлов, який згодом став одним з керівників Центробалту, з загonom матросів визволили з Кронштадтської тюрми політв'язнів і штурмом захопили арсенал. Це дало можливість озброїти повсталих робітників, матросів і солдатів, знищити прихильників царизму й встановити владу Рад у Кронштадті, на кораблях і в фортеці⁴. Коли повстання перемогло, матроси обрали Созона Ілліча членом корабельного комітету «Африки».

¹ Путь славных. Воспоминания ветеранов борьбы за Советскую власть, К., 1957, стор. 252.

² Н. Ф. Измайлов. Балтийский флот в Октябрьские дни, М., 1957, стор. 3; Н. Ф. Измайлов и А. С. Пухов. Центробалт, М., 1963, стор. 18.

³ Путь славных, стор. 254.

⁴ Там же, стор. 256.

Згодом більшовицьке українське земляцтво відрядило його на Волинь для ведення агітації серед селян проти Тимчасового уряду. 25 березня 1917 р. матрос прибув у рідний Любар. На містечковій площі, у панських маєтках Созон Ілліч, його брат Андрій Ілліч разом з солдатами, які повернулися з фронту, з активною участю сільської та містечкової бідноти проводили мітинги, розповідаючи трудящим про В. І. Леніна, революційні події у Кронштадті та Петрограді, закликаючи забирати поміщицьку, церковну й монастирську землі та майно. Як свідчать очевидці тих подій*, одразу ж після мітингів селяни і солдати організовано розподіляли поміщицькі й церковні землі та майно.

Кронштадтський моряк виступав з революційними промовами на мітингах у волосних містечках Новій Чорторії, Рогачеві. З червня (за старим стилем) у повітовому місті Новоград-Волинську відбулась демонстрація піхотних полків та мешканців міста. Офіцери закликали демонстрантів підтримати Тимчасовий уряд. Раптом з балкона двоповерхового будинку до учасників демонстрації звернувся С. І. Жук. Він тільки встиг вигукнути: «Геть Тимчасовий уряд! Хай живе Ленін і більшовицька партія!», як до нього підбігли солдати й офіцери, притиснули до стіни багнетами, роззброїли і почали бити. Знявся гамір, дехто вимагав розстріляти його, але якийсь офіцер допоміг матросу втекти з Новограда-Волинського у Любар.

Чутка про балтійця, прихильника Леніна, дійшла до властей. Щоб його заарештувати, в Любар з Житомира приїхали поліцаї Тимчасового уряду. Коли С. І. Жука викликали у поліцію і пред'явили ордер на арешт, він вийняв з кишені гранату й сказав поліцаю: «Бачиш, дядьку, цю штуку? Мить — і твій та мій мозок буде на дереві!». І поїхали поліцаї ні з чим, взявши тільки від матроса пояснювальну записку, що він добровільно не здається.

...У Росії назрівала революція. Партія більшовиків готувалася до повалення влади поміщиків і капіталістів. Созон Ілліч виїхав до Кронштадта для участі в цих подіях. Балтійському моряку С. І. Жуку пощастило бути серед тих, хто у грізні Жовтневі дні штурмував Зимовий палац. Вся команда крейсера «Африка», — згадує колишній голова Центробалту М. Ф. Ізмайлов, — під керівництвом С. І. Жука й Н. І. Точоного на заклик партії більшовиків і революційного Центробалту брала активну участь у Жовтневій революції, поваленні Тимчасового уряду, придушенні юнкерів у Петрограді і в розгромі контрреволюційного заклоту військ Керенського — Краснова під Пулковим, Царським Селом і І атчиною.

Після Жовтневого збройного повстання С. І. Жук знов на Україні, знов агітує в рідних краях, на Волині. І в Житомирський повітовий комітет на початку 1918 р. летять телеграми від волосного інструктора: «Селяни громлять маєтки поміщика Маньковського. Повідомте, куди звернутися за допомогою»⁵. Для захисту своїх володінь поміщики створили місцеві легіони й дали їм завдання — спіймати більшовика. Випадково легіонери зустріли на вулиці Созона Ілліча, який повертався з чергового мітингу. На запитання: «Де хата Жука?» він послав їх до клуні на далекій вулиці, а сам одразу ж виїхав з Любара у Кронштадт. Обдурені легіонери, щоб помститися матросу, катували його матір, застрелили одного брата, поранили другого.

* С. М. Грицик, П. О. Величко, Х. І. Киянець, Н. Н. Кришталь, Ф. Д. Мельничук, Г. П. Олійник, П. А. Романенко. Ці підтвердження одержані у 1960 р.

⁵ Наукові праці Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 4, 1957, стор. 19.

У 1919 р. С. І. Жук разом з Кронштадтською водолазною школою їде у Саратов для очищення Волги від затоплених денікінцями вантажів. Тільки в лютому 1922 р. школа повернулася у Петроград.

У червні 1922 р. Созона Ілліча демобілізували, і він прибув у Любар. Трудящі обирали його головою сільської Ради у Старому Любарі, в Мотовилівці. Знов С. І. Жук на передньому краї боротьби за Радянську владу. Перед Великою Вітчизняною війною він працював завгоспом у шляхово-експлуатаційній дільниці. Під час тимчасової окупації області німецько-фашистськими загарбниками був членом Любарського районного підпільного комітету, створеного політрукком Червоної Армії В. С. Марушком. У 1965 р. за мужність і відвагу, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. його нагороджено медаллю «За відвагу»⁶.

Нині С. І. Жук — персональний пенсіонер, скромна, роботяща людина, він і тепер працює на посту заступника директора Старолюбарської середньої школи по господарській частині. Созон Ілліч любить бувати на піонерських зборах, вечорах молоді, часто діти відвідують його вдома, щоб послухати захоплюючі розповіді про славні роки боротьби за Радянську владу, про подвиги Балтійського флоту у бурхливі роки революції.

С. А. ЛИПКО

⁶ Газ. «Радянська Житомирщина», 27 жовтня 1965 р.

УНІВЕРСАЛИ НІЖИНУ

У Ніжинському краєзнавчому музеї зберігаються 10 оригінальних документів-універсалів, виданих Ніжину гетьманами Іваном Скоропадським (1708—1722) і Данилом Апостолом (1727—1734 рр.).

Цінність цих документів полягає в тому, що вони проливають світло на останній період гетьманської влади на Україні, дають можливість простежити, як відбувався процес збагачення козацької старшини та міської верхівки і поступового закабалення трудових низів. Ці універсали є свідченням повної залежності гетьманської влади від царизму.

Стародубський полковник Іван Скоропадський після зради Мазепи прийняв сторону Росії, поїхав у Глухів до Петра I, де й був обраний гетьманом України. У своїх універсалах Скоропадський закликав населення України боротися поруч з російськими військами проти шведських загарбників. За його гетьманства царський уряд ввів посаду представника, який контролював дії гетьмана і козацької старшини. А в 1722 р. було утворено малоросійську колегію на чолі з бригадиром Вельяминовим. Всна здійснювала контроль над діями генеральної старшини і гетьмана. Було збільшено землеволодіння козацької старшини, зросли феодално-кріпосницькі повинності селян. А траплялося й так, що селяни на території полку (територія України ділилася на полки) змушені були відробляти панщину з наказу полковника на користь міського магістрату.

Про закріпачення селян, що мешкали в межах Ніжинського полку, красномовно говорить універсал гетьмана Скоропадського, виданий у лютому 1717 р. Цей універсал забороняв начальству Ніжинського полку брати селян з Прохорської сотні, які проживали в селах Крути, Ка-

гарлики (тепер с. Галиця), Хороше Озеро і Печі, на заготівлю і перевозку сіна та відбування інших повинностей на користь полку. Це пояснювалось тим, що селяни згаданих сіл належали Ніжинському магістрату і фактично відбували панщину та інші повинності на його користь. В універсалі Ів. Скоропадського, даному в Гадячі у лютому 1717 р., читаємо: «Однак вы и теперь, якь нам от их же магистратових доноситься, не перестаете людей их за вожение сена грабити, в чем просим помянутіе респекту і заступленія. Про то через сеи наш універсаль пилко вамь приказываем: абысте впрод некогогда з сель их маистратових людей, которими они всякь ратушніе отбувають повинности, не на якіе потреби не зачепали, и грабежовь брати у них не дерзали под неопустнымь каранемь повторе приказываемь». З останніх рядків робимо висновок, що гетьман стояв на сторожі інтересів козацької старшини і магістратської верхівки, захищаючи позиції тих чи інших представників експлуататорського класу. В універсалі, датованому 5 червня 1713 р., Скоропадський ще раз нагадує своєму посланцю в Ніжинський полк про те, щоб селян Прохорської сотні, які відбувають повинності для Ніжинського магістрату, звільнити від сінокосу на користь полку.

В універсалі за 1715 р., даному на ім'я ніжинського полковника старшинам полковим і командирам армійських військ, чітко говориться про те, що навіть ремісники, які працювали на магістрат і ратушу, звільнялися від військового постою. Звільнялися від цієї повинності також службовці і керівники магістрату. Як бачимо, виділялась не лише військова старшина, а й міська знать, на яку працювали селяни і ремісники.

Універсал від 5 червня 1713 р., підтверджуючи привілеї міської верхівки, дозволяв представникам магістрату безмитно торгувати горілкою в селах, що їм належали. А козакам цих сіл за вироблення горілки наказано в універсалі платити на користь магістрату і війта особливий збір — мито на потреби та благоустрій міста. Один з останніх українських гетьманів Іван Скоропадський слухняно виконував волю царизму. Про це свідчить універсал, виданий ніжинському полковнику, полковій старшині і війту в лютому 1717 р., в якому йдеться про прибуття царського полковника Єргольського, за указом царя, для повернення втікачів з Росії їх власникам. В Ніжині було чимало збіглих купців-росіян, що обзавелися сім'ями і мали свої будинки. Ніжинський війт і магістрат просили гетьмана видати універсал, який би визнав купців-втікачів повноправними городянами, бо вони сприяли розвитку найбільшого торгового центра Лівобережжя — Ніжина. Але гетьман зазначив, що для цього потрібна згода царського представника — полковника Єргольського: «...если господин полковник Ергольский по указу царского пресветлого величества рассмотрением своим оставит их жити свободно, некуда болшь только до ратуша тамошного прислушала, а всякіе в общенародних повинностях заровно з иными обывателямы посполитыми чинили городове помоществование».

На підставі універсалу, виданого Скоропадським 3 лютого 1711 р., в Ніжині засновувалася пошта у віданні магістрату і війта.

Знайдений один з універсалів останнього українського гетьмана Данила Апостола, виданий ніжинському війту в жовтні 1727 р. у м. Глухові. Він підтверджував універсали Скоропадського, видані Ніжину.

І. Д. БИСЬКО, В. П. ШУСТ

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Н. К. КРУПЬСКА ПРО ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ

Н. К. Крупська високо цінувала історію як предмет шкільного викладання й особливо підкреслювала її актуальне значення: «Історію потрібно знати добре, історія має величезне значення для розуміння навколишнього життя»¹. Минуле потрібно знати для того, щоб «відітінити, усвідомити сучасне»². Вона розглядала історію як засіб для більш глибокого розуміння дійсності³. Надія Костянтинівна конкретизувала цю важливу думку таким яскравим прикладом: «...Той, хто хоче розуміти поточні події, повинен вивчити капіталістичний лад, усю його структуру, зв'язок капіталістичної економіки з капіталістичною ідеологією, як ті сили, ворожі капіталізмові, що зароджуються й розвиваються в його надрах. У цьому лежить ключ до розуміння поточних подій»⁴.

Підкреслюючи значення історії для розуміння сучасності, Н. К. Крупська в 1923 р. різко виступила проти намагань подавати історію тільки як ілюстрацію до матеріалу сучасності. Вона переконливо критикувала С. Дзюбинського, який пропонував брати історичні факти тільки для ілюстрації класової боротьби. Надія Костянтинівна писала: «Марксист не може так ставитися до історії. Він кожне суспільне явище бере в його розвитку». Далі вона пояснювала, що, тільки знаючи, як зростало, змінювалося те чи інше суспільне явище, можна зрозуміти тенденції його розвитку й усвідомити, як воно розвиватиметься в майбутньому. Якщо ми хочемо зрозуміти, куди йде суспільний розвиток, хочемо зрозуміти комунізм і його неминучість, ми мусимо вивчити процес історичного розвитку⁵. Ці положення Н. К. Крупської перегукуються з засудженням В. І. Леніном вихоплення фактиків,— з його словами про те, що «вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків... Фактики, коли вони беруться поза цілим, поза зв'язком. коли вони уривчасті і довільні, є саме тільки іграшкою або чимсь ще гіршим»⁶. Володимир Ілліч закликав «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»⁷. Н. К. Крупська пропонує застосовувати цю настанову в шкільному навчанні.

Видатний педагог нагадувала про те, що та історія, що викладалась у дореволюційній школі, не могла показати учням правильної тенденції розвитку суспільства. «Стара шкільна історія нікуди не годилася, це була історія царів»⁸— відзначала Н. К. Крупська,— «...розповідали в ній лише про військові подвиги, намагалися з допомогою історії розвинути в дітях почуття ненависті до інших народів, прищеплювати їм дух мілітаризму»⁹.

Надія Костянтинівна підкреслювала, що тільки нова марксистська історія може вірно усвідомлювати сучасність, допомагати учням краще розуміти сучасність і виховувати борця й будівника нового суспільства. Вона висловила цікаве спостереження: протягом перших років після Великого Жовтня яскрава дійсність ніби заступала мінуле, яке до того ж потребувало переоцінки¹⁰. На цьому ґрунті набув розвитку невірний погляд на історію як на «побіжний, пояснювальний матеріал».

Оволодіння знаннями з історії — необхідна передумова для глибокого й міцного засвоєння марксистсько-ленінської теорії — так вважала Надія Костянтинівна і з приводу цього писала: «Без знання історії розвитку людського суспільства засвоєння

¹ Н. К. Крупская. Педагогические сочинения (далі — ПС), т. 5, стор. 614.

² Там же, т. 2, стор. 139.

³ Н. К. Крупская. Избранные педагогические произведения (далі — ИПП), 1957, стор. 473.

⁴ Н. К. Крупская. О коммунистическом воспитании, М., 1955, стор. 86.

⁵ Н. К. Крупская. ПС, т. 10, стор. 159, 743.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 252.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 421.

⁸ Н. К. Крупская, ИПП, стор. 473.

⁹ Н. К. Крупская, ПС, т. 2, стор. 107.

¹⁰ Там же, т. 10, стор. 501—502.

основ марксизму-ленінізму буде дуже поверховим»¹¹. На доступному учням конкретному матеріалі слід підводити їх до розуміння важливих теоретичних питань, суспільних зв'язків: «...Ми повинні дітям на простих прикладах дати розуміння, наприклад, залежності між природою й господарським життям, між господарським життям і суспільним життям, між різними сторонами суспільного життя, дати розуміння цього зв'язку»¹².

Н. К. Крупська формулювала основні вимоги до шкільного підручника з історії, вважала його «великою підмогою» в заняттях, що «відкриває можливості для самостійної роботи учнів»¹³. Вона підкреслювала, що добрий підручник повинен мати науковий зміст, який допоможе учневі орієнтуватися в навколишній дійсності, розвивати його кругозір і світогляд. Матеріал має бути правильно дібраний «з психологічної точки зору», доступний за змістом, достатньо конкретний і образний, ясно викладений. Він мусить також впливати на почуття учнів, викликати емоціональні переживання. Надія Костянтинівна надавала великого значення логічності викладу, вимагала відділяти те, що потрібно запам'ятати, від того, що треба просто прочитати для кращого розуміння основної думки. Вона пропонувала включити до підручника ряд запитань, відповіді на які вимагають самостійної роботи думки щодо застосування сприйнятого на практиці — саме «такі запитання-завдання повинен містити кожний підручник»¹⁴.

У 20-х роках школи першого ступеня користувалися підручником історії Є. Замисловської, куди входили невеликі оповідання з історії Росії від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. На конкретному прикладі висвітлення матеріалу про Новгородське віче Н. К. Крупська показала недолік цього підручника — недостатню яскравість та емоційність викладу — і порекомендувала в даній темі описати збори віча — «дати картину», формувати конкретні наочні уявлення молодих читачів, а потім розібрати картину, зробити висновки, сформувати поняття про віче.

Надія Костянтинівна неодноразово поверталася до питання про вимоги до шкільного підручника історії. У написаному в квітні 1933 р. відзиві на рукопис А. І. Гуковського «Епоха феодалізму. Підручник з історії для середньої школи» вона відзначає, що в цій книзі матеріалістичне розуміння історії досягається рясністю цитат, а домагатися його слід продумуванням матеріалу з матеріалістичної точки зору¹⁵. Цим самим видатний педагог виступає проти догматичного засвоєння матеріалу, підкреслюючи, що в основі історичного розвитку «лежить виробництво», але важливо брати це виробництво не саме по собі, а показувати, як воно впливає на весь уклад...¹⁶ Підручник з історії для середньої школи має бути дуже конкретним, а книга А. І. Гуковського не дає картин минулого в суто конкретній формі, для неї характерний абстрактний схематизм, що вихолощує конкретний специфічний зміст кожної окремої історичної формації.

Надія Костянтинівна справедливо зауважувала: «В учня виникає уявлення, ніби Римська імперія — це шось на зразок сучасної держави, тільки у нас робітники, а там були раби». Щоб подолати схематизм, Н. К. Крупська пропонує так організувати навчання історії, «щоб учень схопив специфіку суспільного укладу, те, чим цей уклад відрізняється від інших укладів, які були рушійні сили цього укладу»¹⁷.

У відзиві на рукопис Б. Левітан та М. Овсянкової «Суспільствознавство. Підручник для IV групи» Н. К. Крупська у 1933 р. вказувала на необхідність послідовного й систематичного викладу, «щоб спираючись на пройдене, давались нові, більш поглиблені поняття, що допомагають краще, глибше зрозуміти пройдене»¹⁸. Така система викладу сприяє розвиткові мислення учнів, розумінню причинно-послідовних зв'язків та чіткому засвоєнню понять.

Конкретність викладу, вивчення явищ у їх розвитку та визначення характерних особливостей кожного явища — ось ті основні вимоги, що їх Надія Костянтинівна ставить до підручників.

Аналіз висловлювань Н. К. Крупської про підручники історії та суспільствознавства багато дає для розуміння її поглядів на викладання історії в радянській школі. Вона розкрила основні недоліки, що виявились під час заміни історії суспільствознавством: схематизм, відсутність системи й послідовності у викладі історичного матеріалу. Надія Костянтинівна звернула увагу на недопустимість порушення хронологічної послідовності. «Адже події відбуваються за певної обстановки, за певного суспільного укладу, за певного культурного рівня, за тієї чи іншої форми державної

¹¹ Н. К. Крупская, ИПП, стор. 544.

¹² Н. К. Крупская. О коммунистическом воспитании, стор. 156.

¹³ Н. К. Крупская. ПС, т. 10, стор. 179—182.

¹⁴ Там же, стор. 182.

¹⁵ Там же, стор. 532.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, стор. 542.

влади, все це потрібно знати, і якщо людина плутає, в якому столітті яка подія відбувалася, вона не знає самих основ історії»¹⁹.

У своїх «Методичних замітках» (1932 р.) визначний педагог поставила питання про вивчення громадянської історії. «Потрібно вивчення всіх сторін життя: економіки, політики, культури,— зазначала вона.— Потрібно показати взаємозв'язок між цими сторонами життя— інакше не вийде матеріалістичного розуміння історії»²⁰. Вона вважала за необхідне дати школярам систематичний курс історії від найдавніших часів, критикувала проект навчальної програми (1930 р.) з суспільствознавства за те, що історичний матеріал планувався, приблизно, з XVIII ст. «Неправильно в семиріччі не давати уявлення про минуле людства загалом... Потрібно показати шлях розвитку людства від дикого стану до сучасності»²¹.

Великого значення надавала Надія Костянтинівна методам навчання історії. Вона рекомендувала використовувати екскурсії, вивчати минуле району, заводу, фабрики. «Адже в кожному районі,— зазначала вона,— є цікаві історичні моменти, на яких можна виховувати історичне розуміння»²². Визначний педагог також звернула увагу на доцільність використання документів у вивченні історії: «Вивчення історії за першоджерелами будить думку, спонукає розуміти історичні факти в усій їх конкретності»²³. Методи вивчення, на її думку, повинні активізувати розумові сили учнів. Вона рекомендувала активні методи навчання історії, що сприяють більшій конкретизації, кращому засвоєнню навчального матеріалу та формуванню чітких уявлень і понять про події та явища, що вивчаються, однак рішуче виступала проти методичного прожектерства. У листі до С. Т. Шацького (1930 р.) вона писала: «Мене лякає та безсистемність, що виникає із застосуванням методу проєктів, ...втрачається будь-який стрижень, будь-яка послідовність»²⁴. Вона найрішучіше засуджувала суспільствознавчі проєкти, що зривають систематичність навчання²⁵.

Н. К. Крупська звертала увагу педагогів на необхідність враховувати вікові особливості учнів: «...Якщо ми не знатимемо вікових особливостей дітей і того, що цікавить звичайно дітей у тому чи іншому віці, як вони сприймають оточуюче, то не зможемо домогтися успіху в роботі»²⁶.

Якщо вчитель виявляє безтурботність щодо цього, бувають прикрі наслідки— учні повторюють слова, терміни, заучують їх формально, «зовнішньо», механічно запам'ятовують, але їх не розуміють.

Надія Костянтинівна переконливо показала, що не можна судити про засвоєні школярами поняття лише по тому, що вони їх жваво повторюють. Діти часто вкладають у певне поняття зовсім інший зміст, що не відповідає смислові даного поняття. Так, якщо семирічний школяр не володіє поняттям «скинення царя», а йому говорять про те, що «скинули царя», він наївно запитують: «Куди скинули?»

Враховувати вікові особливості молодших школярів, їх образне мислення, дбати про те, щоб викладений навчальний матеріал був для них доступний і дохідливий,— ось до чого закликала вчителів Надія Костянтинівна. Учні старших класів уже спроможні краще засвоїти деякі історичні поняття, але й вони іноді ще своєрідно сприймають заучені поняття. Потрібно знайти корні помилкового чи спрощеного сприймання учнями смислу окремих понять.

У 1932 р. Н. К. Крупська писала: «Для дітей дванадцяти-тринадцяти років не можна давати історії у вигляді ряду узагальнених положень... Діти ж це, а не вузівці...» Вона підкреслює, що слід конкретизувати навчальний матеріал, виступаючи водночас і проти голого фактографізму. Вона обстоює «необхідність пояснення подій, а не простий перелік їх»²⁷.

Отже Н. К. Крупська приділяла чимало уваги питанням шкільного викладання історії. Друг і соратник великого Леніна, видатний теоретик марксистсько-ленінської педагогіки Надія Костянтинівна вела невпинну боротьбу за підвищення навчального та ідейно-виховного рівня історичної освіти радянських школярів. Вона накреслила важливі методологічні й методичні вимоги до викладання історії в середній школі, спрямовані на розвиток в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду, історичної перспективи й історичного мислення та на прищеплення умінь правильно розбиратися в питаннях нашої сучасності; спрямовані на розкриття закономірності перемоги комунізму.

М. І. КРУГЛЯК

¹⁹ Там же, т. 50, стор. 614.

²⁰ Н. К. Крупская. ИПП, стор. 572.

²¹ Н. К. Крупская. ПС, т. 10, стор. 329.

²² Н. К. Крупская. ИПП, стор. 654.

²³ Н. К. Крупская. ПС, т. 2, стор. 680.

²⁴ Там же, т. 10, стор. 331.

²⁵ Там же, стор. 311.

²⁶ Н. К. Крупская. ПС, т. 5, стор. 590.

²⁷ Там же, т. 10, стор. 454.

До історії міст і сіл Радянської України

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ БУЗЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

Останнім часом виявлено архівні документи, а також друковані джерела, які свідчать, що вся історія Бузького козацького війська розвивалась у безперервній класовій боротьбі і була насичена гострими соціальними конфліктами.

Бузьке козацьке військо, сформоване у 1785—1786 рр. на зразок Донського козацького війська («на повному своєму утриманні»¹) характеризувалось майновою нерівністю, що зумовлювалося земельною політикою царського самодержавства: новоприбулим козакам і арнаутам на Південному Бугу у 1775 р. було відведено 37 тис. 407 дес. землі, а невеличка купка їх старшин і офіцерів одержала 72 тис. дес.² Восени 1787 р. за наказом Потьомкіна бузькі полки переселили в район Красносілля, а потім повернули в їхнє поселення на Буг³.

Тяжких бідунів зазнало рядове козацтво у війну 1787—1791 рр., коли «многие из бугцев были побиты и ранами изувечены, а вдовы и сироты их оставлены без довлеющего призрения»⁴.

Важким тягарем на плечі рядових козаків і нижчих чинів лягала і систематична недоплата їм за продовольство та фураж. За роки війни, незважаючи на неодноразові скарги й депутації козаків, військова колегія не виплатила козакам 63 тис. 600 крб.⁵ 44 тис. 231 крб. з суми, що їй повинні були одержати козаки (58 тис. 487 крб.), привласнили командири й старшина⁶. У 1793 р. майор Позднеев привласнив 1720 крб., що належали козакам за продовольство і фураж. І лише втручання О. В. Суворова за скаргою козаків примусило Позднеева роздати козакам ті гроші⁷.

Не отримав Бузький козацький полк фуражних грошей від військової колегії і в наступні роки. Після ліквідації* полку цим скористався його отаман Орлов. За фальшивими документами він таємно одержав 63 тис. крб., що належали полку⁸. Це стало відомо в 1803 р. і викликало значні хвилювання у щойно відновленому Бузькому козацькому війську.

Рядове козацтво повсюдно виступило проти призначеного отамана Краснова та старшин. Протест і обурення козаків зростали з кожним днем. На початку жовтня 1803 р. хвилювання стали настільки загрозливі, що Краснов звернувся до влади за військовою допомогою. 7 жовт-

¹ ЦДІАЛ, ф. 1286, оп. 1, спр. 219, арк. 41.

² Е. И. Дружинина. Северное Причерноморье. 1775—1800 гг., М., 1959, стор. 68.

³ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 388; Сборник военно-исторических материалов, вып. VI, Спб., 1893, стор. 222—223.

⁴ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 385.

⁵ Там же, ч. 5, арк. 215—216.

⁶ Там же, ч. 10, арк. 13 і зв.

⁷ Там же, арк. 111.

* У 1797 р. Бузьке козацьке військо було ліквідовано. Незважаючи на протести козаків, їх перетворили на державних селян. В зв'язку з необхідністю посилити військові сили царської Росії 1803 р. Бузьке козацьке військо відновлюється в складі 3-х полків по 500 козаків.

⁸ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 5, арк. 217.

ня у станиці Новогригорієвська, Визиряни (Арнаутівка) та Вознесенська було введено роту Сибірського гренадерського полку під командуванням капітана Реттера «для усмирення казаків и понужденія пристойным образом к повиновению его, Краснова предписаниям»⁹.

Десять днів точилася боротьба. Погано озброєні козаки змушені були припинити опір¹⁰.

Хвилювання бузьких козаків 1803 р. носили класовий, антифеодальний характер.

До хвилювань призводили утиски властей, про що свідчать скарги козаків станиць Матвіївської, Баловнево, Костянтинівської, Гурьївської, Себиної, Новопетрівської, Касперовської¹¹ та ін. Козаки станиці Арнаутівської писали: «Станичные атаманы взиманием нас для употребления в дамашние их работы крайне обижают и разоряют, чем сурово и жестокосердно с нами поступаая, ругают и бьют... И так, мы смело о себе сказать можем да и утвердить присягою, что ни живем на воле, равно как в каторге, но хотя на руках и на ногах наших оков не видим, но душею и сердцем в тяжкой скорби и печали и точно как тяжелыми цепями окованными находимся, не получая ни от кого отрады и милости»¹².

Після придушення хвилювань сваволя й насильства старшин над козаками не припинились. Так, чиновник військової канцелярії Ізмайлов за те, що козак станиці Троїцької Разорян не дав йому коня для поїздки в сусідню станицю, «повелел резервному казаку сесть ему (Разоряну.— І. Х.) на шею, который вынужден был возить его по улице на плечах... Через что казак и лишился здравого смысла»¹³. Старшина Кременецький забрав у козака Давида Свекли доброго верхового коня, а натомість віддав зовсім непридатного. У відповідь на заперечення Свекли, Кременецький наказав бити його дрючками. Коли козак упав на землю, старшина наказав тримати Свеклу і «начал бить собственноручно плетью где попало». Незабаром після цього знущання Давид Свекла помер¹⁴. Урядник Федір Коврига, доведений переслідуваннями командира полку Елчанінова до психічного захворювання, «бросился в Днестр с лошадыю во всей амуниции и утонул»¹⁵.

Слідством у справі Хмельницького*, яке затягнулося на багато років, були виявлені великі зловживання з боку Краснова та деяких членів військової канцелярії. Так ними було привласнено 24 тис. крб., знайдених у Хмельницького під час його арешту, 15 тис. крб. рекрутських, які повернула війську казна, значні кошти, які надходили у військову канцелярію відвинного відкупу та інших військових прибутків¹⁶.

З відновленням Бузького козацького війська рядове козацтво внаслідок зловживань властей опинилося ще в більш скрутному становищі. «Службы хотя мы и желали,— писали козаки в скарзі на Краснова,— но не уповали, что через оную попадем в крайнее для нас бедствие и жесточайшее разорение да при оной еще надежду полагали, получив из казны заслуженные нами в бывшем бугском полку фуражные и

⁹ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 4, арк. 538 і зв.

¹⁰ Там же, ф. 26, оп. 1/152, спр. 198, арк. 626.

¹¹ Там же, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 4.

¹² Там же, арк. 257 зв.

¹³ Там же, арк. 427.

¹⁴ Там же, ч. 4, арк. 419.

¹⁵ Там же, арк. 228.

* В. Хмельницький був делегований до Петербурга бузькими козаками для відшування полкових грошей. Влаштуваючи свої особисті справи, він розтратив козацькі гроші. Докладно див. ЦДІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 5, арк. 50, 51, 148.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 7, арк. 116, 123, 201—211.

провиантские деньги удобно исправитъ себя на службу, но напротив того, не получив ни оных, ни всемилостивейше возвращенных из казны взысканных с нас за пять нижеписанные 1798, 1799, 1800, 1801, 1802 годы подушных, поземельных, оброчных и накладных, а также за 1802 г. рекрутских, складочных денег, кои удержаны его превосходительством генерал-майором Красновым, через что в большое пришли истощение и исправляя по принуждению из последних своих избытков на службу казаков, вовсе себя разорили»¹⁷.

Опинившись перед фактом виявлених злочинів і масового хвилювання козаків, Е. Рішельє — херсонський військовий губернатор — 11 жовтня 1806 р. усунув наказного отамана Краснова, призначивши на його місце полковника князя М. Кантакузена¹⁸.

З приводу цього призначення О. Ф. Ланжерон, який у 1815 р. змінив Е. Рішельє на посаді херсонського військового губернатора, в своїх спогадах писав: «Кантакузен в продолжении всей кампании (мається на увазі російсько-турецька війна 1806—1812 рр.— I. X.) оставался в Кишиневе под предлогом сушки сухарей для армии, оставляя казаков и волонтеров сражаться вдаль от себя... В 1788 году Кантакузен делал вид, что он служит на войне, в этой же войне он даже и этого не делал. Он очень дурно экипировал своих волонтеров, зато увеличил свой конский завод и стада своих имений»¹⁹. Ці слова надзвичайно точно, хоч і неповно, характеризують особу нового отамана Бузького війська. Уже в 1807 р. козаки скаржилися головнокомандуючому Молдавської армією на утиски й сваволю військового отамана²⁰, а в 1808 р. виникло судове слідство з приводу зловживань Кантакузена²¹.

Казнокрадство, хабарництво, сваволя і підлоги у чинопризначенні старшини та нижчих чинів, утиски козаків, пограбування населення й інші злочини, у яких обвинувачувався Кантакузен, вимагали негайної передачі його військовому суду. У зв'язку з цим командир 13 дивізії 30 березня 1810 р. писав військовому міністру Барклаю де Толлі: «Следуя указу государственной Военной коллегии к покойному генерал-фельдмаршалу князю Прозоровскому надлежало бы полковника князя Кантакузена судить военным судом, но как полки Бугского казачьего войска не состоят теперь в армии молдавской и главнокомандующий ее над ними начальства не имеет..., то следственное дело с извлеченною из него выпискою осмеливаюсь к Вашему сиятельству представить на благорассмотрение»²². Користуючись підтримкою Е. Рішельє й інших сановників, це «благорассмотрение» справи Кантакузена затягнулося на кілька років, а у 1814 р. й зовсім було припинено*. Кантакузену вдалося зберегти за собою посаду отамана Бузького козацького війська.

Майже одночасно із справою Кантакузена виникло «Следствие 2-го Бугского казачьего полка о командире майоре Балееве»²³. Матеріали слідства свідчать, що Балеєв шляхом всіляких хитрувань привласнював собі великі суми грошей, що належали козакам 2-го бузького полку; разом з деякими старшинами забирав у козаків і ниж-

¹⁷ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 4, ч. 7, арк. 257, 258.

¹⁸ ЦДВІА, ф. 26, оп. 1/152, спр. 328, арк. 399.

¹⁹ Записки графа Ланжерона. Война с Турцией. 1806—1807 гг., журн. «Русская старина», 1907, № 6, стор. 600—601.

²⁰ ЦДВІА, ф. Молдавської армії, оп. 165, спр. 80.

²¹ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 83/33, спр. 156.

²² Там же, арк. 4.

* Справу Кантакузена було підведено під царський маніфест від 30 серпня 1814 р.

²³ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 37.

чих чинів «четвертую часть на издержки от суммы, которая причиталась от казны»; привласнював значну частину жалування всіх урядників і козаків за борги, «коих они на себе не имели».

Матеріали слідства свідчать про знущання старшини полку над козаками й нижчими чинами. Так, урядник Мацков показував слідству, що «казак Василий Лысенко по приказанию Балеева хорунжим Дервянкиным наказан был лежа на земле нагой палками, которому дано не менее ста ударов, а вины же за ним никакой не видно». Козак Порфирій Середа й урядник Зелений присягалися, що «казак Иван Биевец, не быв уличен в краже у священника плугового железа, наказан в одной рубахе плетью, так что, когда Биевец напоследок не мог сам стоять на ногах, был придерживаем»²⁴.

Злочини Кантакузена, Балеєва та інших старшин викликали масове обурення й протест рядового козацтва. Назрівання гострого конфлікту примусило царську адміністрацію вжити термінових заходів. За наказом військового міністра Балеєва було усунуто від командування полком і передано військовому суду, а потім, за вимогою козаків, виселено за межі Бузького козацького полку²⁵.

Безперервні утиски й сваволя щодо бузьких козаків завершилися рішенням уряду в 1817 р. про ліквідацію війська й перетворення козаків на військових поселенців. Рядове козацтво, якому перетворення у військових поселенців несло лише кріпосницьке гноблення, відповіло на це відкритим збройним повстанням.

21 липня 1817 р. генерал Вітт, маючи доручення влаштувати військові поселення, доносив, що мешканці бузьких станиць «привыкшие с давних времен к вольности и неустройству, и видя, что новое их образование должно теперь ограничиться другими правилами и вести новый порядок, открыли дерзость свою неповиновением и ослушанием до такой степени, что все предпринимаемые меры отвратить их от столь безрассудного стремления... остались безуспешными»²⁶.

Поштовхом до повстання стали чутки про те, що у відставного старшини капітана Філарета Барвинського є документ, за яким «бузьке військо не може бути перетворене». Чутки ці поширювали козаки Вознесенської станиці Бабиченко та Гетманченко. Вони роз'їжджали по станицях і закликали козаків до збройного опору²⁷.

16 липня п'ятисотенний загін повстанців на чолі з Бабиченком і Гетманченком увірвався до Вознесенська²⁸. Козаки викликали отамана Кантакузена «и закричали все в один голос, что не соглашаются к назначенным переменам, и хотя он их уговаривал, но сие не помогло, они бросились на него и начали бить»²⁹. Тоді проти козаків було кинуте ескадрон українського уланського полку. Та хоч керівники повстання Бабиченко і Гетманченко були заарештовані в першій же сутичці з урядовими військами³⁰, хвиля повстання продовжувала зростати. Козаки повсюдно протидіяли перепису їх родин, заявляючи, «что прочтенного им приказа, содержащего в себе высочайшую волю, исполнять не желают», і що вони «не оставят прежних знамен, пока живы»³¹.

²⁴ ЦДВІА, ф. 9 л., оп. 77/18, спр. 37, арк. 294, зв., 339 зв.

²⁵ Там же, арк. 2, 14, 17.

²⁶ ЦДВІА, ф. 35, оп. 3/244, спр. 503, арк. 9.

²⁷ О. Д. Татарінова-Багаліївна. Нариси з історії військових поселень на Україні, Ювілейний збірник на пошану Багалія, К., 1927, стор. 855.

²⁸ С. М. Ковбасюк. Бузьких козаків повстання 1817 р., УРЕ, т. 2, стор. 138.

²⁹ А. Федоров. Борьба крестьян России против военных поселений, журн. «Вопросы истории», 1952, № 11, стор. 118.

³⁰ Граф Аракчеев и военные поселения. 1809—1831, Спб., 1871, стор. 240.

³¹ Там же, стор. 239.

Рух бузьких козаків набрав масового характеру. Для його придушення царський уряд надіслав чотири полки, на озброєнні яких були навіть гармати³².

Близько трьох місяців палахкотіло полум'я боротьби в станицях Бузького козацького війська. Лише в середині вересня уряду вдалося придушити повстання. Розправа була жорстокою. Один з сучасників і свідків цих подій О. С. Пищевич розповідав, що багато козаків «были переколоты, потоплены в Буге, сечены кнутом, отсланы в Сибирь и гнаны сквозь строй. В некоторых местах женщины, видя уланов, атакующих их мужей, бросались всадникам навстречу с младенцами в руках, мня заставит собою гибель, приготовленную их мужьям, но сие немало им не помогло...»³³

Новоявлених військових поселенців приводили до присяги під жерлами артилерійських гармат; «несчастные, видя заженными фитили, видя весь губительный снаряд, готовым грянуть в них, присягнули»³⁴.

До військового суду було притягнуто 93 чоловіки, 64 з яких засуджено до страти. Пізніше вирок було пом'якшено. Козаків Бабиченка й Гетманченка, «кои возбудили прочих открыть сопротивление», було заслано «на службу рядовыми в Сибирский отдельный корпус, с тем, чтобы не были никогда уволены ни в отставку, ни в домовой отпуск»³⁵.

Повстання бузьких козаків 1817 р., як і хвилювання 1803 р., були жорстоко придушені царським самодержавством. Проте бузьке козацтво відіграло помітну роль у боротьбі селянства півдня України проти феодально-кріпосницького гніту.

І. О. ХІОНІ

³² І. О. Гуржій. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту, К., 1958, стор. 99.

³³ А. С. Пищевич. Бугские казаки и украинские уланы, журн. «Киевская старина», 1880, № 2, стор. 389.

³⁴ Там же.

³⁵ Граф Аракчеев и военные поселения. 1809—1831, стор. 239—240.

Документальні розповіді

В. М. ЗАВАЛІШИНА, М. О. СМЕШНОВ

ПОДВІЙНА ПАСТКА

Рік 1944-й... Гітлерівські війська під нищівними ударами Червоної Армії відкочуються все далі на Захід. Але фашисти не здаються. Начальник відділу «Іноземні армії Сходу» генерального штабу сухопутних сил вермахту генерал Гелен разом з начальником VI (іноземного) управління імперського відомства безпеки бригаденфюрером СС Шеленбергом розробляє план розвідувально-диверсійної операції «Цепелін». Для здійснення одного з пунктів її на територію Польщі, в Люблін направляється уповноважений Гелена — оберлейтенант Штенк. Йому доручається створити декілька шпигунських груп для засилки в тил Червоної Армії.

Органам державної безпеки УРСР вдається своєчасно взнати про нову ворожу тактику ведення таємної війни — тотальний шпіонаж.

В район Любліна вилітають два чекісти. Вони повинні встановити місцезнаходження фашистської шпигунської школи і знешкодити її агентуру. Завдяки мужності, вмільм діям і допомозі польських патріотів, радянським розвідникам вдалося виконати завдання і частково зірвати здійснення операції «Цепелін».

Про ці події розповідається в новій повісті журналістів В. Завалішиної і М. Смешнова «Подвійна пастка», яка вийде в світ у Державному видавництві політичної літератури України.

Нижче друкуємо уривки з цієї книги.

Глава I

ТОТАЛЬНИЙ УДАР

Розділ I

Начальник абверу — контррозвідки 24-ї дивізії гауптман Файльгенгауер і шеф люблінського гестапо штурмбанфюрер СС Акардт прибули на один з секретних польових аеродромів 8-го авіаційного корпусу 4-го повітряного флоту майже одночасно. Абверовець більше для проформи, ніж з поваги до старшого офіцера, підніс руку до козирка кашкета.

— Хайль Гітлер! — відповів на звичайне армійське привітання шеф гестапо і невдоволеним поглядом змів з голови до ніг високу, струнку, широкоплечу фігуру гауптмана.

Файльгенгауер відразу повеселішав, побачивши, що його вільність зіпсувала настрий цій старій гімлерівській бестії і, посміхаючись, запитав:

— Чого це вам не спиться, пан штурмбанфюрер? В такий ранній час і раптом притягтися на аеродром!?

— Не дивно, коли в моєму віці люди страждають безсонницею. А який біс вас підняв з постелі чергової коханки? — відказав Акардт.

По виразу обличчя начальника контррозвідки важко було взнати, як він сприйняв цей натяк. Бажаючи згладити початок неприємної розмови, він примирливо завважив:

— О! Я бачу, від вас, працівників гестапо, жодної слабості не приховаєш!

— І не старайтесь, — сердито буркнув штурмбанфюрер і, тоном начальника, запитав: — Так з якого приводу ви тут?

— Повинен зустріти літак, який прибуває в п'ять годин десять хвилин спеціальним рейсом...

Акардту сподобалося, що він з цього вискочки, якому протегував через широкі родинні зв'язки в промислових колах сам адмірал Канаріс, все ж зумів видавити мету його приїзду на аеродром.

«Але дивно, — подумав шеф гестапо, — адже мені теж треба зустріти цей літак. Добре... Спочатку побачимо, що за пташка до начальника абверу прилітає!»

— Не будемо марно витрачати час. Пішли, гауптмане!

Залишивши машини біля невеликого фанерного будинку, де розмістився командний пункт авіаційного полку, вони розшукали чергового по аеродрому і в супроводі

Його направилися до посадочної полоси, на яку з хвилини на хвилину мав приземлитися літак, що прибував з Берліна. Файльгенгауер, не звертаючи уваги на калюжі, йшов навпростець по полю, яке було перетворене в суцільне мисиво колесами літаків, і намагався збагнути, що чекає його після зустрічі з представником розвідувального відділу верховного командування вермахту, про приїзд якого гауптмана було попереджено шифровою з Берліна. Він навіть не міг припустити, що і штурмбанфюрер Акардт може мати яке-небудь відношення до посланця з Центру і заради цікавості вирішив ще раз обережно пожартувати з шефом гестапо, а може викликати його на відверту розмову:

— Не думав ніколи, що ваша фрау Ельза, бажаючи одержати чергові трофейні подарунки, вирішила на цей раз надати зверхність повітряному транспорту!..

Акардт пропустив повз увагу колючу фразу, зупинився, витяг з кишені золотий портсигар-запальничку, надавив кнопку.

— Давайте краще закуримо, гауптман. Ви вже давно впевнилися, що я старий вовк і мене на полові не проведеш. Скажіть прямо — вас непокоїть моя присутність і ви хочете знати, з якою метою я тут.

— У кожного з нас свої службові обов'язки, але всі ми служимо нашому фюрерові, — урочисто виголосив Файльгенгауер.

— О, ви не помилилися! — на обличчі гестапівця з'явилось щось схоже на посмішку. — Саме по волі фюрера мені повинні доставити зараз нові вказівки з військового управління Головного управління імперської безпеки, а трофеї дружині я вже відправив зі своїм ад'ютантом. Так вважаю безпечніше... Чого посміхається, гауптмане?..

— Мені стало смішно, що кожного разу ми спочатку граємо один з одним в хованки, а потім, виявляється, вирішуємо одні й ті ж питання.

Файльгенгауер дружньо поклав руку на плече шефа гестапо і показав на західний сектор аеродрому:

— А ось, здається, наш красень прибуває!

Двомоторний бомбардувальник Ю-87 плавно розвернувся, увійшов в район посадочної полоси, наче прошитої з боків десятками ліхтарів, і повільно став наближатися до неї. Черговий по аеродрому попросив офіцерів залишитися на місці, а сам пішов зустрічати літак. Незабаром він повернувся з високим оберлейтенантом, вдягнутим у сірий елегантний плащ, і звернувся до Акардта:

— Пан штурмбанфюрер! Оберлейтенант, що прибув спеціальним рейсом з Берліна, просив мене доставити його вам.

— Дякую. Ви вільні. Накажіть, щоб наші машини вийшли назустріч.

— Яволь! Слухаю!

Новоприбулий підійшов до офіцерів, витягнувся, клацнув підборами і, різко скинувши руку, викрикнув:

— Хайль Гітлер!

Акардт і Файльгенгауер застигли у нацистському привітанні, відповіли в один голос:

— Хайль!

Гість з видимою байдужістю подав по черзі кожному руку і, начебто знехотя відповідаючи на потиск, відрекомендувався:

— Рудольф Штенк — уповноважений відділу «Іноземні армії Сходу» генерального штабу сухопутних сил. — І відразу, наче попереджаючи будь-які запитання, додав: — Панове, я втомився в дорозі. Всі службові справи відкладемо на другу половину дня. До цього часу познайомтесь з новими інструкціями, які я привіз особисто кожному з вас. — Він вручив Акардту і Файльгенгауеру по пакету, скріпленому п'ятьма сургучними печатками з чітким відбитком розкидавшого крила орла із свастикою, затиснутою в кігтях лап.

Шеф гестапо, намагаючись догодити гостю, запропонував:

— Надіюсь, пане оберлейтенанте, ви зупинитеся у нас?

Штенк поглянув на нього скося і невдоволено процідив крізь зуби:

— Вважаю за краще мати окремий номер в готелі.

Начальник контррозвідки ледве стримав посмішку. Йому сподобалося, що Акардт одержав щигля по носі. «А що чекає мене?..» — подумав він і запобіжливо замітив:

— О, не турбуйтеся! Служба абверу вже приготувала його.

— Дякую, гауптман. Я був у цьому впевнений.

Розділ 2

Рудольф Штенк зручно вмовився в машині начальника контррозвідки і наказав шоферові їхати попереду. Йому хотілося залишитися насамоті і ще раз продумати все, що належало зробити в цьому польському місті.

За останні два роки служби Рудольфу доводилося виконувати безліч різних доручень свого шефа — генерала Гелена. Більшість завдань були пов'язані з перевіркою

підготовки агентури, яка навчалася в розвідувальних школах абверу у безпосередній близькості до лінії фронту. Уже в перші місяці війни він побував у Полтаві й Харкові, в Києві й на острові Хортиця, Запорізькій області, у Вінниці й Житомирі, Львові й Ужгороді, а також у інших українських містах, назви яких майже стерлися в пам'яті. Це був час успішного просування, здавалося, непереможних солдатів фюрера на схід. Період бліцкригу.

Правда, війська третього рейху після сталінградської трагедії з такою ж швидкістю, як на початку війни наступали, тепер відступають, але Штенк був упевнений що скоро становище докорінно зміниться і з якимось фанатизмом намагався до кінця віддати всі сили і знання таємній боротьбі з ворогом, на яку покладав великі надії. Він не сумнівався, що хоч війна й затягується, боєздатність Червоної Армії все ж можна буде підірвати масовою засилкою в її тил добре вивчених і озброєних шпигунів-диверсантів. І тоді з комуністами буде покінчено назавжди.

Тепер уповноважений відділу «Іноземні армії Сходу», як і його шеф, мріяв не про сотні, як на початку війни, а про тисячі диверсантів і терористів, перекинутих за лінію фронту з одним лише завданням — знищувати все, що зустрінеться на їх шляху. Йому було приємно усвідомлювати, що нові директиви, в розробці яких і він брав безпосередню участь, втілюють частину його думок. І ось у Любліні він повинен допомогти створити розвідувальну школу нового типу, школу шпигунів-смертників, готових у будь-яку хвилину віддати життя в ім'я перемоги над більшовизмом.

Рудольф знав, що десятки таких шкіл в інших містах і державах до весняного наступу військ вермахту у вирішальному 1944 році, повинні навчити і закинути в найуразливіші тили Червоної Армії цілу армаду до зубів озброєних стерв'ятників. Диверсанти проникнуть у найважливіші промислові міста відроджуваної України і тоді там від воєнних підприємств не залишиться й сліду.

Раптом машина різко загальмувала і зупинилася на одному з поворотів лісової просіки. Штенк, у напівсні, не встиг утриматися і вдарився головою об вітрове скло.

— Вас іст льос!?. Що трапилося!?.— вигукнув він, не розуміючи причин зупинки.— Фор! Вперед! — скомандував надсадно.

— Партизанен!— злякано відповів шофер і кивком показав управо.

Штенк повернувся і неподалік побачив догораючий грузовий фургон з емблемою «Люфтваффе» — аеродромного обслуговування. Обличчя оберлейтенанта перекошилося від жаху. Шрам, що розсікав ліве надбрів'я, налився кров'ю. Перехопило подих. Він ніяк не міг подолати жах і позбутися думки, що ось зараз з-за кущів полинуть автоматні черги і його життя так безславно обірветься на цій нікому невідомій польській дорозі.

Шофер швидко розвернув машину і на ще більшій швидкості помчався в об'їзд лісового масиву.

Акардт і Файльгенгауер теж помітили зірваний грузовик. Вони перезирнулися і, не зупиняючись, попрямували за машиною оберлейтенанта. Коли від місця події від'їхали кілометра два-три і жах перед небезпечною улігся, начальник контррозвідки, наче між іншим, замітив:

— На цей раз нам повезло...

— Так! З'явися ми тут на півгодини раніше, бог знає, чим все це скінчилося б.

— Мені здається, гер штурмбанфюрер, ви зовсім не бережете себе.

— Як це зрозуміти, гауптман?..

— Коли ви й надалі будете дивитися крізь пальці на дії польських бандитів, то... ваша мила Ельза може передчасно залишитися вдовою.

Акардт самовпевнено заявив:

— Не турбуйтеся! З партизанами в нашому районі скоро буде покінчено! Я для них вже приготував декілька «сюрпризів». Але і вам доведеться потрудитися.— І, милостиво посміхаючись, запитав:— Надіюсь, ви не з боягузів?..

Файльгенгауер розстібнув плащ, витяг з кишені свіжу носову хустку, підніс її до грудей і ретельно став протирати залізний хрест, який він недавно одержав за хоробрість.

Лісовий масив залишився позаду і тепер машини мчали не по ґрунтовій, а по буличній дорозі, наближаючись до західної околиці Любліна. Акардт наказав шоферові тричі просигналізувати — подати знак зупинки. Їх чорний «Опель-капітан» об'їхав сирій «Мерседес» і зупинився попереду.

Шеф гестапо вийшов і довідався у Штенка:

— Як самопочуття, пане оберлейтенанте?

— Дякую!— коротко кинув той і спитав єхидно:— Що... Знову партизани?..

— Не турбуйтеся. Поблизу міста вони не з'являються. Зараз буде контрольно-пропускний пост. Наша машина поїде першою. Ви в цих краях людина нова і можете зазнати лишніх неприємностей перевірки. А так.. все буде гаразд. Тільки не відставайте.

— Гут! Добре!..

Черговий по контрольно-пропускному посту помітив легкові машини, що наближалися з великою швидкістю і уважно став дивитися в їх бік. «Що за чортівня,—

подумав він,— адже вони й не збираються зупинитися?..» Вартовий насторожився, поправив автомат і поклав праву руку на спусковий гачок. Але в цю мить до нього долинуло виття сирени. Цей роздираючий душу сигнал всі знали добре. Шеф гестапо користувався ним завжди, коли проносився повз контрольні пости, не бажаючи ні на секунду втрачати час. Патрульний швидко підняв червоно-білий шлагбаум і виструнчився зі скинутою вгору рукою. Машини промчали, не збавляючи швидкості.

Оберлейтенанту Штенку сподобалося, що шефа гестапо знають не тільки в обличчя всі чергові офіцери контрольно-пропускних постів, а їх по дорозі було ще декілька, але й те, що навіть по одному сигналу сирени його машини всі чітко звільняють шлях і якість урочисто вітають штурмбанфюрера.

«Цікаво, а чим відзначатиметься начальник абверу?» — промайнула думка у берлінського представника.

Як тільки під'їхали до готелю, Файльгенгауер швидко вистрибнув з машини, на ходу прийняв рапорт від одного з своїх помічників і широко розкрив перед Штенком парадні двері.

— Добро пожалувати! Ваш номер дванадцятий на третьому поверсі.

Акардт і Файльгенгауер провели уповноваженого генерала Гелена в його номер і, попрощавшись, зібралися було вже йти, але той зупинив їх і попередив:

— Панове, чекаю вас у себе о тринадцятій ноль-ноль!

— Яволь! — в один голос відповіли обидва.

Розділ 3

Шеф люблінського гестапо і начальник контррозвідки 24-ї дивізії відчували, що їм доведеться мати ґрунтовну бесіду із Штенком. А для цього треба було все заздалегідь обговорити, разом накреслити єдину лінію поведінки. І коли Акардт запропонував Файльгенгауеру поїхати до нього і за сніданком поміркувати, гауптман з охотою погодився. Крім того, він добре виголюдався і наперед відчував, з яким апетитом розправиться з безліччю страв. Файльгенгауер знав, що старий любить смачно поїсти і добре випити.

Поки накривали на стіл, офіцери, розсівшись по різних кутках кімнати у м'яких кріслах, уважно знайомилися з інструкціями з Берліна.

— Майн шеф! Сніданок подано! — перервав їх роздуми рудуватий велетень — один з охоронців Акардта.

— Зер гут! Дуже добре! Ідіть, Густав, і потурбуйтеся, щоб ніхто не заважав нам.

— Яволь, гер штурмбанфюрер!

Коли охоронець вийшов, Акардт, як гостинний хазяїн, ввічливо запросив Файльгенгауера:

— Прошу до столу, шановний колего. Вважаю за краще вести ділову бесіду на ситий шлунок, як слід просочений добрим коньяком і натуральним рейнським вином. Сподіваюсь, не відмовитесь? — Шеф гестапо кивком голови показав на повний стіл. — Коли щось не сподобається — накажіть, і вам принесуть за смаком.

— Дякую. Адже я не дуже примхливий і буду задоволений всім, чим ви мене пригощатимете.

— І це при вашому родоводі?.. — з іронією замітив Акардт.

— Війна примусила мене відмовитися від багатьох аристократичних звичок. Але це тільки до перемоги!

— О! Не сумніваюся! Після нашої перемоги ви безперечно надолужите все, гауптман!

Шеф гестапо підняв чарку, чокнувся з начальником контррозвідки і доброзичливо подивився на нього.

— Прозит! Ваше здоров'я!

Вони випили раз, другий, але до бесіди приступати не спішили. Файльгенгауер чекав, коли почне Акардт, а той, видно, вирішив раніше закінчити сніданок. Начальник контррозвідки нервово постукував лезом ножа по краю тарілки, не витримав довгої мовчанки і звернувся до шефа гестапо:

— Пан штурмбанфюрер, надіюсь ви зрозуміли з останніх директив, що всім розбіжностям, які існували між нашими службами, тепер покладено край? Непогано буде, якщо і ми з вами станемо друзями.

— Я радий, що ви правильно зорієнтувалися, Вальтер. Ви дозволите мені так вас називати?

— Безумовно!

— Данке шен! Дякую щиро! А тепер скажіть мені, шановний, як все-таки ви уявляєте наше співробітництво?

Файльгенгауер, не поспішаючи, обсмоктав кісточку курячої ноги, зазирнув у тарілку, але там вже нічого не було. Він акуратно витер ерзац-серветкою губи і подумав: «А шкода, до біса шкода, ось так ділити з управлінням імперського відомства безпеки нам, абверовцям, такий ласий кусочок — пріоритет на роботу з агентурою, яку

ми направляємо в тил до комуністів». І відразу ж простодушно, навіть по-дружньому, подивився на шефа гестапо і, злегка посміхнувшись, відповів:

— Дорогий друже! Мені здається, лише тепер перед нами відкриваються нові, раніше ще невикористані можливості, які, безумовно, повинні докорінно змінити хід війни. Треба мати розум фіурера, щоб у переддень рішачючих битв об'єднати дві могутні сили таємної війни — розвідувально-підривний апарат ОКВ — «Абвер (закордон)» з Головним управлінням імперської безпеки і направити їх сумісні удари по найвідчутніших місцях більшовиків. Я пишаюся, що разом з нами зараз буде і весь розвідувальний апарат, очолюваний рейхсфіурером СС Гімmlером!

Акардт невдоволено засовався на стільці і, не стримавши раптово налетівшого на нього обурення від думки, що цей молокосос посміє сказати «...разом з нами і рейхсфіурер СС Гімmlер», сердито буркнув:

— Ну, це ви, милий, дуже перехватили! Запам'ятайте раз і назавжди, — голос штурмбанфіурера звучав так, наче він віддавав наказ одному з своїх підлеглих, — ми — працівники Головного управління імперської безпеки ніколи ні з ким не були! Всі завжди були разом з нами! І згадаєте мене, рано чи пізно ми підпорядкуємо собі всю розвідку і контррозвідку абверу, а від вашого полковника Ганзена, заступника Канаріса на посту начальника військової розвідки, як і від самого адмірала, залишиться ось це — ріжки та ніжки. — Акардт схопив з тарілки обсмоктану курячу кістку, покрутив її перед носом Файльгенгауера, очманілого від несподіваної зухвалості, і жбурнув недоїдок з неприхованою злістю до дверей.

Уже наливаючи келих рейнського, він вирішив було поприкнути себе, що з хмільної голови базікнув лише. Але потім навіть зрадив від однієї думки, що від його слів начальника контррозвідки ледве не розбив параліч.

«Слунтйяй, білоручка!.. — вилаявся Акардт про себе. — Ні, такий у гестапо не дослужився б до гауптштурмфіурера... У нас метеликів не ловлять! Ми людей тисячами знищуємо... А це куди складніше роботи абверу!»

— Пийте, Вальтер, сухе вино завжди заспокоювало нерви і освіжало голови! Скоро вже й зустріч, а до неї, здається, ми ще не зовсім підготовлені...

— Ваш несподіваний відступ, пане штурмбанфіурер...

— Не будемо повертатися до нього, гауптман. Прийміть тільки до уваги. Можливо, це вам згодиться. Ми ж друзі! Я слухаю ваші дальші міркування...

Файльгенгауер повільно відпив ковток вина, роздумуючи, як би сприйняв Канаріс і Ганзен таку зухвалу заяву шефа люблінського гестапо. Ніяк не міг простити собі, що на цей раз залишився з Акардтом віч-на-віч, без свідків і навіть без портативного записуючого апарату. Ось коли б він згодився! Треба було тільки передати в абвер плітку — від старого гестапівського мерина не залишилося б мокрого місця. «Це неповторний промах! Та нічого... Я ще подумаю, як із зустрічі для себе відкусити добрий шматок!»

— У нашій співдружності, — спокійно продовжував Вальтер, — я бачу дві важливі обставини. По-перше, підготовка людей, яких можна буде використати для роботи в тилу ворога, по-друге, матеріально-технічне їх забезпечення і переправка. Перша частина — це справа ваша. Другу — беру на себе.

— От і добре! — вигукнув зраділо Акардт. — Таким чином ми з вами про все домовились. А тепер давайте годинку відпочинемо перед побаченням з уповноваженим. Бог знає, який у нього буде настрій і яку роботу придумав нам сьогодні! Влаштувайтесь на дивані, Вальтер, а я по старій звичці — в кріслі.

— Та ні, дякую, — швидко підводчавсь, відказав Файльгенгауер. — Не смію зловживати вашою гостинністю! Зустрінемося в готелі у рівно призначений час.

Шеф гестапо, провісивши начальника контррозвідки, підійшов до внутрішнього телефону, зняв трубку і наказав:

— Переведіть всі мої телефони на заступника до 12.30. Не забудьте подзвонити мені в цей час!..

Розділ 4

Оберлейтенант Штенк прокинувся від відчуття голоду. Подивився на годинника:

— Та вже мальцайт! — обідній час! А я все ще в постелі. «Пора, Рудольф, пора вставати!» — Так підбадьорюючи себе словами матері, яка частенько в дитинстві переривала йому солодкі ранкові сні, непокоячись, щоб син не запізнився в школу, він швидко зіскочив з ліжка, замовив по телефону обід у номер і пішов приймати душ.

Настрій був відмінний. Мугикаючи під ніс мотив однієї з модних естрадних пісенок, оберлейтенант старанно побирався, зробив масаж обличчя, щедро полив одколоном чорні кучері, розчесав їх і акуратно виклав хвилями.

— Здається все... — подумав уголос.

Надів китель і ще раз уважно обдивився себе у дзеркало. Затримав погляд на лівому надбрів'ї, розсіченому шрамом. Сьогодні він чомусь особливо виділявся. Штенк умокнув палець у пудру і почав зарунтовувати червоний рубець. Відразу вираз обличчя змінився. Тепер замість привітної посмішки на ньому була невгамовна злість.

Так було завжди — тільки він торкався шраму, відразу згадував усе, що було з ним пов'язано...

Близько двох років тому двадцятисемирічному лейтенантові відділу «Іноземні армії Сходу» доручили зробити перевірку декількох агентів у тилу росіян. Вибір випав на Штенка зовсім не випадково. Він добре володів російською мовою і останнім часом проявив себе не тільки як контррозвідник, але і як розвідник.

Нове завдання було складним, але здійсненним. Особливо, якщо врахувати, що Рудольфу у помічники виділяли досвідченого радиста, добродушного українського хлопця, добре знайомого з місцевістю і тими умовами, в яких їм доведеться діяти.

З перших же днів знайомства Штенк зумів привернути його до себе і навіть подружитися з ним. Вони швидко закінчили підготовку і в одну з осінніх ночей 1942 року опинилися за лінією фронту. Переходити її прийшлося з великим ризиком для життя. Чи то противник тримав цю дільницю під неослабною увагою, чи то виявили себе чимось армійські розвідники, але вже в перші хвилини з двох боків піднялася шалена стрілянина з автоматів, кулеметів і мінометів. Довелося залагти у невеликому вибалку на нейтральній полосі. Штенк вирішив було вже повертати назад, але побачив, що його радист став по-пластунськи пробиратися до узлісся, яке чорніло за кілометр від вибалка. Лейтенант рушив за ним.

Декілька днів просувалися вони глухими лісовими хащами, все далі й далі заглиблюючись на південний схід. По розрахунках Рудольфа до місця зустрічі з одним агентом залишалося всього кілометрів двадцять п'ять-тридцять. Штенк вирішив за-базуватися і послати у розвідку свого помічника, але той категорично відмовився.

— Якщо йти, так разом.. А сам і кроку не зроблю. Досить... Находився!

— Це як розуміти?.. — погрозово перепитав Штенк, розстібаючи кобуру пістолета.

Радист, що раніше здавався таким покірливим, несперечливим, наче дика кішка кинувся на Рудольфа і з неймовірною силою наніс йому удар рукояткою пістолета по обличчю. Штенк втратив свідомість. Це і врятувало його від загибелі. Радист, поспішаючи, прийняв лейтенанта за мертвого, забрав зброю, гроші, продукти і, кинувши бездиханне тіло свого супутника в неглибоку канаву, зник.

Штенк не знав, скільки він пролежав непритомний у лісі. Прийшов до пам'яті від страшної болі в голові і не відразу зміг зрозуміти все, що відбулося з ним. А коли збагнув, від жаху поповз, не знаючи куди. Ним керувало єдине бажання, якомога далі втекти від того злочасного місця, врятуватися що б то не стало. Орієнтуєчись по компасу, йшов тепер вже не на схід, а на захід, намагаючись швидше дістатися до лінії фронту. Жах переслідував його невідступно і, наче бич, все підганяв і підганяв в потилицю. Рудольф розумів, що, може, йде назустріч вірній смерті, але зупинитися не міг. Не міг собі уявити, що попадись він — фашистський шпигун — до рук росіян, ті погодяться дарувати йому життя. Сумні думки не давали спокою...

Крах кар'єри здавався неминучим. Адже не жарт, так провалити спеціальне завдання начальника відділу генерала Гелена! За це не помилують! Якщо і дістанеться до своїх — військового трибуналу не минути! Однак лейтенант вирішив боротися за спасіння власної шкури до кінця.

Перебравшись на диво благополучно, через фронт, у розташування своїх військ, він вміло підтасував факти, доповів не про свою невдачу, а про провал групи агентів, роботу яких йому треба було перевіряти. А щоб звести над собою ще більший ореол героя, попередив шефа, на свій страх і ризик, про начебто запланований великий наступ росіян. Генерал віднісся до цього повідомлення із сумнівом, але дав вказівку військовій розвідці перевірити дані. На диво і щастя Штенка, майже на другий день піхота росіян під прикриттям сильного артилерійського вогню, танків і авіації ринулася в атаку на тій самій ділянці. Удар був настільки несподіваним і рушійним, що гітлерівцям довелося відійти на нові оборонні рубежі. Саме ці обставини і врятували Рудольфа. Йому повірили.

За мужність, виявлену в тилу росіян, а про це тепер безсумнівно говорило і поранення, цінну інформацію про задуми ворога, Штенку присвоїли звання оберлейтенанта і нагородили залізним хрестом. Загибель декількох відборних полків віднесли за рахунок неоперативності армійської розвідки і командування фронту. Абвер вийшов сухим з води. Адже їх працівник завчасно попередив усіх про задуми противника!

Оберлейтенант Рудольф Штенк святкував перемогу! Всі тепер думали, що він з честю виконав свій обов'язок перед абвером, фюрером і фатерляндом. А як було насправді, про це він намагався ніколи не згадувати. І ось сьогодні не витримали нерви! У мозку пронеслися кошмарні картини безславного минулого. Рудольфу здавалося, що перед дзеркалом стоїть не він, розлючений до краю, а його колишній радист і, як раніше, добродушно посміхається, підморгує задержувато, мовляв «Мене не проведеш! Я все знаю... Знаю і мовчу до пори, до часу».

Штенк швидко відвернувся від привида, поправив пістолет, наче бажавши впевнитися, що він з ним, і прошипів кризь зуби:

— Попадись мені! З великим задоволенням випущу в твою ненависну фізіономію всю обойму. Доннер веттер!.. Чорт візьмі!..

У двері номера постукали. Це вивело оберлейтенанта із заціпеніння. Реальність буття знову повернулася до нього. Штенк підійшов до дверей, ривком відчинив її. На порозі стояла з підносом у руках миловидна блондиночка і привітно посміхалася:

— Ви замовляли обід у номер?.. Я принесла. Дозвольте накрити на стіл?..

— Бітте, бітте! Будь ласка!..

Офіціантка впевнено і швидко розставила тарілки, побажала приємного апетиту і від дверей попросила:

— Коли закінчите, пан оберлейтенант, подзвоніть, щоб я своєчасно змогла при-
брати посуд. А зараз я вас залишаю!— Вона кокетливо посміхнулася і швидко ви-
йшла з кімнати.

«Нічого собою» — подумав Рудольф і з задоволенням взявся за їжу...

Розділ 5

Штурмбанфюрер Акардт і гауптман Файльгенгауер рівно о тринадцятій ноль-ноль прибули в готель і пройшли в номер до уповноваженого. Оберлейтенант Штенк чекав їх, сидючи на дивані з останнім номером газети «Фелькішер беобахтер» в руках. Він відклав її на журнальний столик і запропонував:

— Сідайте, панове, до мене ближче і почнемо нашу розмову.

Рудольф вважав себе зразковим працівником. І як кожен зразковий служача дав-
но засвоїв всі правила взаємовідносин між співробітниками відділу, старшими і мо-
лодшими офіцерами, а також тактику поведінки з тими, до кого доводиться йому
приїздити представником вищестоящего органу.

Він готовий був беззастережно виконувати будь-яке малозначуще прохання стар-
шого офіцера штабу верховного командування вермахту і з усією суворістю карав
молодших за званням за найменшу провину. Коли ж він знаходився у відрядженнях
із спеціальним завданням відділу, вважав себе вищим по посаді і відносився до всіх
з поблажливістю і зневагою: «Хіба можуть вони знати і впливати на щось більше
за мене — уповноваженого генерала Гелена!?» Не зрадив собі Штенк і цього разу.

— Надіюсь ви ознайомилися з інструкціями?..

— Яволь!

— У вас є які-небудь запитання до мене?..

Шеф гестапо повів плечима і невпевнено сказав:

— Так, у загальних рисах все ясно.

Оберлейтенант хмикнув собі під ніс і поблажливим тоном замітив:

— Шкода, що тільки в загальних рисах. Ясність повинна бути в усьому до
останньої дрібниці. Лише тоді можна розраховувати на успіх справи.

— Ви абсолютно праві,— підтримав його начальник контррозвідки,— і тому я
попросив би більш детально роз'яснити нові вказівки, розтлумачити нам, що криеть-
ся за їх лаконічними рядками.

— Я згоден. Надіюсь, це допоможе у майбутній вашій роботі. Так от, що найго-
ловніше передбачається зараз на новому, кінцевому етапі боротьби з більшовизмом?..
Зосередження всіх сил для знищення російських армій на кожній ділянці фронту. Од-
на з вирішальних ролей відводиться нам — розвідникам і новій тактиці таємної вій-
ни — тотальному шпіонажу.

Начальник VI (іноземного) управління імперського відомства безпеки бригаден-
фюрер СС Шелленберг і його новий помічник штурмбанфюрер СС Скорцені розроби-
ли разом з моїм шефом план нової розвідувально-диверсійної операції «Цепелін». Він
уже затверджений фюрером.

Створюється другий, невидимий фронт боротьби з комунізмом безпосередньо в
їх тилу. Тисячі наших агентів-диверсантів, проникнувши до росіян по суші і повітря,
воді і під водою, будуть знищувати шосейні дороги, залізниці, висаджувати мости,
фабрики, заводи, тероризувати населення звільнених районів, розповсюджувати всі-
лякі провокаційні чутки, убивати представників радянських і партійних властей.

Немає сумніву, що коли ми зуміємо перетворити в життя цей грандіозний стра-
тегічний план, то перемога, безумовно, буде нам забезпечена і навіть у цьому році!

Штенк налив у фужер мінеральної води, випив декілька ковтків і ще раз само-
впевнено підкреслив:

— Так! Ми розіб'ємо російську армію, бо до кінця підірвемо її тил!

— Видно по всьому,— обережно почав Акардт,— нові завдання потребують доко-
рінно змінити підготовку нашої агентури.

— Цілком правильно! — похвально вигукнув Рудольф,— все треба змінювати і як
можна швидше. Тепер нам потрібні агенти іншої закваски. На одному із засідань
рейхсфюрер СС Гімmlер прямо сказав: «Кожен, хто зараз вступить у таємну бороть-
бу з більшовизмом, повинен бути готовим, не шкодуючи життя, виконувати поставлені
перед ним завдання. Ми повинні бути впевнені, що ніякі обставини не перешкодять
нам у досягненні великої мети!».

І дозвольте мені замітити, гер штурмбанфюрер, що якраз на службу безпеки і гестапо в першу чергу покладаються обов'язки всіма доступними нам способами примусити російських військовополонених і східних робітників дати відомості, необхідні для планомірних підривних актів і підібрати з цього контингенту осіб, підходящих для використання в ролі диверсантів. Хто як не ви — начальник гестапо — знаєте краще місцеве населення, хто як не ви можете поставити будь-яку людину в такі умови, що вона дасть згоду вступити в розвідувальну школу і виконувати все, що буде їй наказано.

— Дуже вдячний вам, пан уповноважений, за такий доброзичливий відгук про мене!— Акардт підвівся, скоса глянув на Файльгенгауера і міцно потиснув руку Штенкові.

Оберлейтенант перехопив цей недобрий погляд шефа гестапо і подумав: «А вони, видно, все ще гризуться між собою. Як би це не завадило справі. Доведеться підказати начальникові контррозвідки, що сам адмірал Канаріс вже примирився, може тільки зовнішньо, зі своєю новою роллю і посадою уповноваженого по веденню економічної війни».

— Не менші надії покладаються,— продовжував Рудольф,— і на начальників контррозвідок військових з'єднань вермахту. Якщо працівникам гестапо більше доводиться мати справу з цивільними, то вам — абверовцям — з військовополоненими, людьми, які мають певну підготовку. Досі ми їх використовували, а зараз ще більше використовуватимемо для нашої роботи. Звичайно, після ретельного відбору, але зате із значно коротшим періодом підготовки в розвідшколах.

Як ви вже знаєте з інструкції, вся технічна сторона забезпечення здійснюватиметься з вашою допомогою. Це одна з найважливіших обставин. Ми можемо мати добре вивчених агентів, але якщо в них не буде з чого стріляти, чим висаджувати в повітря, якщо вони опиняться без зв'язку, то кожний диверсант не буде вартий ламаного гроша. Їх більшовики переловлять і передешать так само вміло, як це кішка робить з мишами.

Панове, мені відомо, що у вас тут є розвідувальна школа, начебто місцевого значення. Чи не могли б ви проінформувати мене детальніше про її роботу?

— Мені здається, що це краще може зробити гер штурмбанфюрер,— поспішив сказати Файльгенгауер.— Тут вже нічого не вдієш! Мушу відверто признатися...

— Прошу вас, пане Акардт.

— Дозвольте закурити?..— попросив шеф гестапо, бажаючи відтягнути час і зібратися з думками.

— Будь ласка, куріть. Як бачите, я утримуюсь від цього, але не завжди.— Штенк відкрив свіжу пачку сигарет і пригостив своїх колег.

Акардт глибоко затягнувся. Не поспішаючи випустив декілька кілець диму, а потім раптом запропонував:

— А що як ми поїдемо прямо в школу і там на місці я познайомлю вас з її роботою?

— Не заперечую,— задоволено відповів уповноважений.

— Тоді дозвольте попередити по телефону начальника школи.

— Бітте! Будь ласка!

(Далі буде)

Огляд джерел та літератури

«ПРИКУБАНСКИЕ СТЕПИ» В ДОНБАСІ (1915—1917 рр.)

В надзвичайно важких умовах воєнного часу доводилося працювати більшовицьким організаціям України напередодні Жовтневої революції. З допомогою провокаторів поліцейський апарат царизму головний удар спрямував на більшовиків, заарештовуючи і засилаючи їх у далекі місця країни. Але, переборюючи труднощі, більшовики налагоджували роботу, організаційно зміцнювали свої ряди, наполегливо виховували революційну армію пролетаріату для соціалістичної революції. Значну роль у цій титанічній роботі партії відіграла більшовицька преса — колективний організатор і пропагандист.

Поряд з газетами широкою популярністю користувалися журнали. Напередодні Лютневої революції в Донецькому басейні розповсюджувався журнал «Прикубанские степи»* — легальний орган нелегальної кубанської більшовицької організації. Юзовка, Макіївка, Горлівка, Єнакієве, Микитівка, Чистякове, Костянтинівка, Олександрівка, Ясинувата, Катеринослав, Маріуполь — ось далеко неповний перелік місць, де читали цей журнал, на сторінках якого друкувались листи, кореспонденції, статті та вірші трудивників шахтарського краю. Активна участь шахтарів Донбасу в роботі більшовицького журналу є яскравим доказом того, що робітники бачили в ньому захисника своїх інтересів.

Популярність «Прикубанских степей» викликала занепокоєння поліції та жандармерії. Так, пристав Товариства південної російської кам'яно-вугільної промисловості Чунов з селища Горлівка у секретному рапорті бахмутському повітовому справнику від 27 серпня 1916 р. писав: «Останнім часом серед робітників посилено розповсюджується щотижневий журнал «Прикубанские степи», що видається у Катеринодарі на кошти самих же робітників. Журнал цей соціал-демократичного напрямку, в ньому вільно, без обмежень у висловах критикуються дії... інженерів, штейгерів, десятників, а також чинів поліції, тому він серед робітників користується популярністю і з захоплюючим інтересом читається ними...»¹ Далі пристав застерігає, що підвищений інтерес робітників до цього видання з боку робітників може привести їх до ворожих виступів проти начальства, тому він просить заборонити розповсюдження цього журналу. До рапорту справник додав список робітників шахти № 5 і 8, які виписували «Прикубанские степи», й повідомляв, що за шахтарями встановлено нагляд.

Журнал «Прикубанские степи» видавав і редагував коваль за професією, літератор-самоук Митрофан Карпович Седін. Перший номер журналу вийшов 15 листопада 1915 р., але він не відповідав вимогам і інтересам трудящих мас і підпільної більшовицької організації. За пропозицією більшовика О. Лиманського — голови більшовицької каси «Об'єднання» — журнал було перетворено в спеціальне робітниче видання. До роботи в ньому були залучені керівники кубанського підпілля, передові робітники.

До складу нової редколегії, крім М. К. Седіна, ввійшли колишній пітерський робітник І. Дорофеев і кубанський — П. Сидоров. В больничній касі відбулася нарада активу з питання пропаганди журналу серед трудящих робітничого журналу, а також збору коштів на нього. 20 січня 1916 р. вийшов другий номер «Прикубанские степи». Передова стаття визначала політичну лінію журналу: «Головним завданням журналу буде формування громадської думки робітничої демократії з усіх питань сучасності. Економічна роль робітничого класу в житті сучасного суспільства, настільки значна, а політичний вплив його настільки мізерний, що встановлення відповідності між обов'язками і правами робітничої демократії є настійною необхідністю. Ми в нашому журналі домагатимемося таких прав для робітничого класу, які відповідатимуть його соціально-економічному значенню в житті країни. З цією метою ми будемо підтримувати всі види робітничих організацій: політичні, економічні, страхові, кооперативні, куль-

* Неповні комплекти журналу «Прикубанские степи» зберігаються в бібліотеках: ім. Леніна у Москві, ім. Салтикова-Шедріна у Ленінграді, у краснодарській публічній бібліотеці ім. Пушкіна. В останній є найповніші комплекти журналу, включаючи номери, що вийшли у 1917 р.

¹ ЦДІА СРСР, ф. 102, спр. 1916, арк. 124—129. Справа департаменту поліції. Особий відділ. Легальна література соціал-демократичних організацій.

турно-освітні та ін... Ми будемо підтримувати ідею міжнародної солідарності робітників і створення органів об'єднання робітників усіх країн...» Незважаючи на всі труднощі, журнал «Прикубанские степи» став справжньою робітничою трибуною. До нього надходили матеріали з усіх промислових районів країни: Москва; Петрограда, Донбасу й Уралу, Ростова-на-Дону і Владикавказу та ін. Тираж зріс з кількох сотень примірників до кількох тисяч.

Випускати журнал було дуже важко. Хоч він вважався щотижневим, але через нестачу коштів виходив з запізненням. Журнал не мав обкладинки, ілюстрацій і нагадував зошит з 16 сторінок. Не було ні платного апарату, ні постійного приміщення. З метою економії коштів М. К. Седін перевів редакцію в свою квартиру, яка і без того була тісною для його великої сім'ї.

Серйозною перешкодою в роботі журналу була цензура, яка ретельно перевіряла всі матеріали і коли йшлося про безчинства на підприємствах з боку адміністрації чи викривалося царське самодержавство, цензори знімали матеріали. Так, у «Почтовому ящику» № 15 за 1916 р. повідомлялося, що стаття про конфлікт на Неліпівському руднику «не надрукована з причин незалежних від редакції». В № 16 повідомлялося автору з шахти № 8 Берестово-Богодухівського рудника, що його стаття не буде надрукована, оскільки знята цензором. Такі повідомлення робітничі кореспонденти читали в кожному номері.

А якщо редакція друкувала політично гострі матеріали, поліція накладала на редактора штраф або заарештовувала. Незважаючи на переслідування, журнал знаходив свого читача, дедалі більше завойовував на свій бік широкі робітничі маси.

Робітничий клас Донецького басейну надавав значну фінансову і моральну допомогу «Прикубанским степям». У кожному номері журналу друкувалися матеріали робітників і цілих колективів про збір коштів. Так, шахтарі Берестово-Богодухівського рудника в «Прикубанских степях» № 16 за 1916 р. писали: «Ми... шлемо свій палкий привіт нашому рідному журналу «Прикубанские степи» і надсилаємо йому... 15 крб. 50 коп. Нехай і нададі процвітає наш дорогий журнал, що проринк у темні підземні шахти і розбудив нас від вікової сплячки».

У першому номері за 1917 р. надруковано привітання горлівських робітників акціонерного товариства Векер. «Ми... вітаємо наш дорогий журнал «Прикубанские степи» і надсилаємо в його фонд посильний внесок з побажанням неухильно йти до заповідної і освітньої мети, пробуджуючи у робітників класову свідомість». Такі привітання з Донеччини друкувались майже в кожному номері журналу.

Активну участь у його роботі брали видатні діячі партії, серед них член партії з 1903 р. М. С. Ольмінський (псевдонім Мих. Степанов), член партії з 1906 р., правдист В. І. Зеленський (псевдонім Леонтій Котомка). За дорученням студентської більшовицької групи Зеленський виконував окремі завдання Г. І. Петровського — члена ІV Державної думи від донецького пролетаріату. На сторінках журналу виступали керівники більшовицького підпілля Донецького басейну: Р. Я. Терехов (псевдонім — Рабочий Яша), О. Б. Батов, член партії з 1905 р., член Макіївського підліального комітету. Він брав активну участь у роботі журналу і розповсюдженні нелегальної літератури. «В 1916 році, — писав О. Б. Батов, — у Макіївському та Горлівсько-Щербинівському районах більшовицькі групи виписували журнали «Вопросы страхования» та «Прикубанские степи». Останній журнал користувався широкою популярністю серед робітників, тому що в ньому друкувались кореспонденції і вірші робітників»². Серед численних матеріалів Батова, надісланих до редакції журналу, привертає увагу кореспонденція «Життя донецьких шахтарів», надрукована в № 12 за 1916 р. Кожний рядок цієї хвилюючої розповіді про життя шахтарів викриває всю гнилість самодержавного апарату, мобілізує читача до боротьби, до протесту проти жорстокого гніту й сваволі експлуаторів. «Немає, здається, нічого тяжчого від праці шахтаря... Безмежно грубе ставлення адміністрації, — пише автор, — штрафи, зниження розцінок, дедалі більш відрахунки з заробітку робітника з будь-якого приводу, часта пропажа у робітників місячної зарплати, примусовий вихід на роботу хворих... Ось перед вами зміна шахтарів, які плентаються в шахту на роботу. Згорблені спини, бліді обличчя і виснажений вигляд. Всю цю печатю наклали на них смертоносна, сира і похмура шахта, де шахтар, як і раніше, продовжує працювати по 12—14 годин, підтримуючи свою працю шматком хліба і пляшкою чаю або сирої води, часто у воді по коліна чи під густими краплями, що падають зверху, зігнувшись у дугу, ризикуючи бути убитим або скаліченим, увесь в пилюці з пораненими і закривавленими руками...» Далі автор розповідає про життя шахтаря після роботи там, де «китайські фанзи», «собачівки» — тісні землянки і бараки без свіжого повітря і світла. Розповівши про безпросвітну нужду, злидині та тяжку працю, автор закінчує кореспонденцію словами: «рано чи пізно донецький шахтар нарешті відкриє очі на все що відбувається в його гіркому житті й подбає про поліпшення свого становища. Цього він може добитися лише організацією своїх сил і відкриттям професійних товариств».

² А. Батов. В Донбассовском подполье. Журн. «Літопис революції», 1930 р., № 1(40), стор. 154.

Кореспонденції з шахт і рудників, сповнені гніву і болю за долю трудового люду, були відкритим протестом проти гніту і сваволі експлуататорів. Голос робітничих кореспондентів був заклик до боротьби за світлу долю.

Ось замітка з Неліпівського рудника, вміщена в № 26 «Прикубанских степей»: «Товариші-шахтарі! Доки ми терпімо десятника Гречишкіна, який здирає в робітників останні гроші?» І автор розповідає, як Гречишкін побив підлітка за те, що той не дав йому хабара. Всі ці десятники, начальники, штейгери, адміністратори — павуки, які тягнуть з робітника трудову копійку.

Важким тягарем для робітників були штрафи за найменшу провину. На шахті «Софія», розповідає кореспондент у № 18 «Прикубанских степей», щоденно штрафували близько 200 чоловік за те, що робітники не можуть відпрацювати дня, а ті, хто відпрацює, то наступного дня зовсім не здатний до роботи. В іншій замітці сповіщається, що на Неліпівському руднику десятник Альянов оштрафував кріпильника Федористова на два карбованці за те, що той не загнув цвях до кріпильної рами. На Пастуховському руднику штрафували на п'ятдесят копійок, а то й на карбованець за запізнення на п'ять хвилин, незважаючи ні на які причини. В № 12 журналу каменяр В. І. Смирнов з шахти № 8 рудника «Ветка» розповідає, як без будь-якої причини десятник Костюшкін побив його лампою. Пішов Смирнов поскаржитися керуючому шахтою, а той став погрожувати штрафом. Пішов робітник до поліцейського наглядача, а останній порадив написати заяву в суд. Не було грошей у Смирнова на судові витрати, та й знав він, що суд буде на боці хазяїв. І після довгих ходін за правдою робітник написав до журналу «Прикубанские степи». «Товаришу редакторе! Не знаю, куди далі йти і вирішив звернутися до Вас за допомогою». Редакція не тільки надрукувала цей лист, а через номер вмістила на нього фейлетон «Лихий наскок».

Не можна спокійно читати замітку робітника Берестово-Богодухівського рудника за підписом Безталанний (№ 19 за 1916 р.). Автор розповідає, що завідувачий шахтою № 15 Мельников запропонував робітникові В. працювати на конторській упряжці за 1 крб. 30 коп. Той відмовився, бо в артілі за цю роботу платили 3 крб. Розлюченою адміністратор став бити шахтаря по обличчю, а потім покликав десятника і наказав йому вигнати В. з рудника.

Передові робітники Донбасу виступали в журналі на захист дітей і жінок. В № 23 Р. Я. Терехов пише про дітей шахтарів, які з ранніх літ повинні гнути спину на капіталістів, не мають можливості вчитися. «Ми повинні,— пише автор,— питання про освіту наших дітей записати в наші повсякденні вимоги як хліб. повітря...» Він говорить про необхідність загального обов'язкового навчання дітей.

А. Батов у № 16 в кореспонденції «Донецький травень» розповів читачам про експлуатацію жінок на рудниках і заводах, про знущання над ними з боку десятників і штейгерів.

Про що б не писали донецькі шахтарі, їх кореспонденції закінчувалися заклик до об'єднання через робітничу пресу, до боротьби за краще життя. «Робітнича преса,— писав Ф. Свікул з Макіївки,— вкаже нам шлях до нового життя, об'єднає в єдине ціле наші пролетарські сили».

Інший кореспондент у замітці «Серед шахтарів», вміщеній у № 19, пише, що «необхідно з подвійною енергією віддатися захисту своїх кровних інтересів: побільше читати робітничої літератури і уважно стежити за розвитком громадського життя. Час, товариші, нас не чекає».

На сторінках журналу багато друкувалось віршів з Донецького краю. Особливо часто читачі зустрічалися з поезією кріпильника з Щербинівського рудника Івася Семенця, який підписувався псевдонімом «Донецький Бард». У вірші «До шахтаря» він пише:

Возьвь свой голос, стойкий, непритворный,
За жизнь и счастье свое постой:
Пусть знает свет, что ты в одежде черной —
Непобедимый исполин-герой!

Журнал «Прикубанские степи» був трибуном, який кликав, надихав пролетаріат на прийдешні бої за світле майбутнє. В одному з донесень начальника департаменту поліції від 23 січня 1917 р. повідомлялось, що «журнал цей є для робітничої маси надійною опорою в розумінні постійної підтримки серед робітників бадьорості духу, соціалістичних поглядів і опозиційних настроїв проти правлячого класу і капіталістів».

Над журналом нависла загроза закриття, але Лютнева революція перешкодила цьому. У травні 1917 р. більшовики Катеринодара на його базі створили щоденну газету «Прикубанская правда», редактором якої став М. К. Сєдін.

А. М. СЕДИНА

ЦІННІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ АФРИКИ *

Бурхливий розвиток національно-визвольного руху африканських народів, крах колоніальної системи і виникнення в Африці цілого ряду незалежних держав — все це привернуло увагу дослідників і до минулого народів африканського континенту. Довгі роки історія Африки серйозно не вивчалася, колонізатори намагалися впенвити світ і, насамперед самих африканців у тому, що вони не мали своєї історії, що вона починається з дня приходу білих «добродіїв»-колонізаторів. Поневолювачі та їх агенти від науки поширювали міфи про «неісторичність» африканських народів, про їх нібито передвчну відсталість. Нищівного удару по таких горе-теоріях завдала марксистська наука. К. Маркс був першим, хто поклав початок викриттю справжньої природи колоніалізму як перешкоди прогресові народів залежних країн¹.

Вивчення минулого африканського населення на південь від Сахари значною мірою гальмувалося через обмежену кількість рукописних пам'яток та історичних документів африканськими мовами, оскільки велика частина жителів континенту була неписьменною. Основними джерелами для дослідження історичного розвитку народів Африки до XVIII—XIX ст. служили археологічні і етнографічні матеріали та фольклор. Але це ніяк не означає, що рукописних джерел зовсім не було. Для вивчення історії Африки використовуються папіруси стародавнього Єгипту, свідчення античних, арабських та індійських середньовічних авторів, записки європейських місіонерів та мандрівників. На особливу увагу заслуговують географічні праці арабських вчених та мандрівників Ібн-Баттуті, аль-Омарі, аль-Бакрі, Лева Африканського та інших, а також ряд хронік місцевими мовами.

Останнім часом у багатьох країнах збільшилася кількість публікацій важливих матеріалів з історії Африки. Значним вкладом в африканістику є видання радянськими вченими двох збірників арабських джерел (тексти і російський переклад) з історії цього континенту на південь від Сахари («Арабские источники VII—X вв. по истории Африки южнее Сахары», «Арабские источники X—XII вв. по истории Африки южнее Сахары»). Радує те, що самі африканці беруться за публікацію важливих джерел. Активну роботу в цьому напрямку проводить Ібанданський університет у Нігерії, який уже видав каталог арабських рукописів своєї бібліотеки та текст і переклад з арабської мови хроніки «Тазі-ін аль-варакат» Абдуллаха Ібн-Мухаммеда про війни племен фулані в 1773—1813 рр. Слід відзначити і позитивну роль міжнародної організації ЮНЕСКО, яка робить добру справу по взаємному ознайомленню народів світу на різних континентах з їх духовними надбаннями.

У 1964 р. під егідою цієї організації в африканській серії «Зібрання репрезентативних творів ЮНЕСКО» було випущено в світ два цінні джерела з історії народів, що жили в басейні середньої течії ріки Нігер, Західній Сахарі та, частково, в Марокко це — Таріх ес-Судан («Історія Судану»), Абдеррахмана бен Абдаллаха бен Імрана бен Аміра ес-Са'аді і «Таріх ель-Фетташ» («Хроніка дослідника з історії міст, армій і видатних людей») Махмуда Каті бен ель-Хадж ель-Мутаввакіль Каті. Автори цих книг — корінні африканці, хоч і писали вони арабською мовою, яка у середні віки була в мусульманських країнах мовою науки подібно до латини у середньовічній Європі. Те, що автори — місцеві люди, значно посилює важливість цих пам'яток.

«Таріх ес-Судан» вперше було видано в 1898—1900 рр., а «Таріх ель-Фетташ» — 1913—1914 рр. Школою живих східних мов у Парижі. Нинішнє видання здійснене фотоспособом. Обидві книги побудовані за одним принципом: вони складаються з невеликого вступу, де говориться про значення та історію знаходження і публікації джерел, а також про підготовку французького перекладу і самого арабського тексту. Зазначені книги мають чудові покажчики, де подано імена, географічні назви та згадувані твори. Їх видання здійснене на основі зіставлення трьох відомих рукописів.

* «Tarikh es-Soudan» par Abderrahman ben Abdallah ben Imran ben Amir es-Sa'di. Text arabe édité et traduit par O. Houdas avec la collaboration de Edm. Benoist, Adrien-Maisonneuve, Paris, 1964, XIX + 540 + 333 p.

Абдеррахман ес-Са'аді. Таріх ес-Судан. Арабський текст і французький переклад. Підготував проф. О. Худас у співпраці з Е. Бенуа, вид-во Адріен — Мезоннев, Париж, 1964, XIX + 540 + 333 с.

«Tarikh al-Fettach fi akhbâr el-bouldân oua-l-djouyouûch oua-akâbir en-nâs ou Chronique du chercheur pour servir a l'histoire des villes, des armées et des principaux personnages du Tekroun» par Mahmoud Kâti ben El-Hâdj El-Motaouakkel Kâti et l'un de ses petits-fils. Text arabe, traduction française par O. Houdas et M. Delafosse, Adrien-Maisonneuve, Paris, 1964, XX + 368 + 186 p.

Махмуд Каті. Таріх ель-Фетташ. Арабський текст і французький переклад. Підготували проф. О. Худас і М. Деляфосс, вид-во Адріен — Мезоннев, Париж, 1964, XX + 368 + 186 с.

¹ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс. О колоніальній системі капіталізму, М., 1959.

«Таріх ель-Фетташ» написана в м. Тімбукту, відомому культурному центрі Африки, чи в його околиці суддею Махмудом Каті, який близько стояв до правителя держави Сонгаї — аскія ель-Хаджа Мухаммеда Туре (1493—1528). Проживши довге життя (1468—1593), Махмуд Каті був очевидцем багатьох подій. У своєму творі він виклав історію Сонгаї від часів правління аскії Мухаммеда Туре до марокканського завоювання (1591 р.). Згадуються в ньому і попередні події. Розповідь про все це закінчується 1599 роком, тобто через 6 років після смерті Махмуда Каті. Крім того, аналіз тексту показав, що останній запис до книги зроблено десь після 1665 р. Було встановлено, що дописував «Таріх ель-Фетташ» вже онук Махмуда Каті, але ім'я його залишилося невідомим. Деякі вчені вважають саме його упорядником книжки, складеної із записок, залишених дідом і батьком.

«Таріх ес-Судан» теж присвячена історії держави Сонгаї. Автор її — Абдеррахман ес-Са'аді (1596 — прибл. 1655) народився у шляхетній сім'ї і був спочатку нотаріусом, потім імамом в кількох місцях, а решту свого життя провів на державній службі. Через неухважність перших дослідників рукопису його праці певний час авторство її приписували вченому з Тімбукту Ахмедові Баба. Книга складається з двох частин. У першій наводяться загальні відомості про країну та її історію на основі письмових джерел і усних переказів, зібраних автором. Тут йдеться про часи правління династії Аскія до приходу марокканців у 1591 р., напад яких підірвав політичну і економічну могутність африканської держави Сонгаї. Цікаво відзначити, що загін перших завойовників складався з християн та новонавернених до ісламу ренегатів². Друга частина розповідає про життя в Судані після марокканського завоювання, доводячи виклад подій до 1655 р. Це, головним чином, особисті спогади автора — активного учасника політичного життя країни і свідка описуваних подій. В книзі наведено багато різноманітних фактів з історії того часу.

«Таріх ес-Судан» переконливо показує, що в XVI ст. у Сонгаї було розвинене феодалне суспільство з відповідною адміністративною і податковою системою, що до приходу білих колонізаторів тут процвітала своєрідна цивілізація. Наведені в книзі біографії царедворців, воєначальників і вчених дають багатий матеріал для пізнання історії країни і вивчення мусульмансько-негритянської культури Чорної Африки. Хоча обидві книги описують один і той же район Африки приблизно в однакових хронологічних рамках, але, як слушно зауважує французький вчений Р. Ле Турно, у цьому слід скоріше вбачати позитивне, аніж негативне: вони доповнюють, корегують та уточнюють одна одну, причому дублювання майже не зустрічається³.

Закінчуючи короткий огляд цих двох цінних джерел з історії Африки, ми хотіли б висловити побажання, щоб ЮНЕСКО і надалі продовжувала свою корисну роботу по виданню важливих історичних та літературних пам'яток з охопленням все більшого числа країн і народів.

Ю. М. КОЧУБЕИ

² Ш.-А н д р е Ж ю л ь е н. История Северной Африки, т. 2, ИЛ, 1961, стор. 254.

³ Журн. «Arabica», т. XII, 1 лютого 1965 р., стор. 104.

НАШ КАЛЕНДАР

ПОЧАТОК КНИГОДРУКУВАННЯ В КИЄВІ (До 350-річчя з часу заснування друкарні)

Книгодрукування на Україні виникло в другій половині XVI ст. Визначну роль в цьому відіграв прославлений культурний діяч, видатний просвітитель російського, українського і білоруського народів Іван Федоров. Після залишення Москви ним були засновані друкарні в Білорусії (Заблудівська — 1566 р.) і на Україні (Львівська — 1572 р. і Острозька — 1576 р.), досвід яких використали згодом ряд інших друкарень України, в тому числі й київська.

Київська друкарня була заснована 1616 р. архимандритом Печерського монастиря Єлисеєм Плетенецьким на базі Стратинської приватної друкарні. Для постачання її папером у 20-х роках XVII ст. у Радомишлі була створена «не бывалая в том краю» фабрика.

Навколо київської друкарні об'єдналися кращі культурні сили того часу. Серед них — видатні вчені і публіцисти Іов Борецький, Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, Зизаній Густановський, Іоанікій Галатовський, Інокентій Гизель, Олександр Мігура, Памва Беринда; визначні майстри друкарської справи Тарасій Земка, Степан Беринда, Філофей Кізаревич, Тимофій Вербицький, талановиті художники і графіки — Інокентій Щирський, Іван Мігура, Олександр і Леонтій Тарасевичі, перекладачі Йосиф Кирилович, Гаврило Дорофеевич та інші.

За характером книги київської друкарні були переважно богослужбові, канонічні, полемічно-публіцистичні, антикатолицькі й антиуніатські, спрямовані на захист патріотичних традицій, ідеї єдності трьох братніх народів — українського, російського і білоруського. Випускались історичні і художні твори. Першими друкowanими книгами були «Часослов» (1616 р.), «Везерунок цнот», присвячений Єлисею Плетенецькому (1618 р.), «Книга о вере» (1619 р.), збірник проповідей Кирила Транквіліона «Евангелие учительное» (1619 р.). Автор «Евангелия» різко засуджував феодалів-кріпосників, симпатії його були на стороні пригноблених українських селян і міщан. У 1620 р. був надрукований «Служебник», 1622 р. — твір «Вірши на жалосный погреб зацного рыцаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1624 р. — «Псалтир», 1625 р. — «Казанье на честном погребі Єлисея Плетенецького», виголошене Захарієм Копистенським, 1627 р. — «Часослов» і славнозвісний «Лексикон славеноросский и имен толкование» першого українського лексикографа Памви Беринди. Ця видатна праця разом з «Лексисом» Лаврентія Зизанія сприяли розмежуванню старослов'янської і української мов, підносили значення української мови, прокладаючи їй шлях до письменства.

У 1628 р. вийшли твори «Апология апологии», «Белоцерковская беседа» Лазаря Барановича та ряд інших.

Деякі видання, зокрема «Часовник» і «Псалтир», служили підручниками. Великою популярністю серед освічених людей того часу користувалася книга Інокентія Гизеля «Синописис». Протягом сторіччя вона перевидавалася 25 разів і до виходу в світ книги Михайла Ломоносова «Русская история» була єдиним підручником з історії. «Полінодія» Захарія Копистенського — одного з кращих полемістів того часу, обстоювала ідею об'єднання східнослов'янських народів й відзначалася розумінням спільної долі українського, російського і білоруського народів.

До 1633 р. київська друкарня видавала книги церковно-слов'янською і старослов'янською, близькою до народної, мовою. У 40-х роках Петро Могила забезпечив друкарню латинським шрифтом, і було налагоджено видання книг польською мовою. Цю подію панегіричний вірш, присвячений українському просвітителю, відзначив такими словами:

Есть добрый и польской друкарни початок,
Жебы книг был разных в Парнасе достаток.

Польською мовою друкувались відредагований Петром Могилою «Літос», «Патерикон», полемічні трактати Іоанікія Галатовського, вірші Лазаря Барановича тощо.

Технічний і художній рівень видань київської друкарні був досить високий. Книги прикрашались майстерно виконаними мініатюрами, заголовними літерами, заставками, художніми кінцівками та ін. Відзначались чітким, бездоганим набором і друком. Порівняно з іншими друкарнями, які існували тоді на Україні, київська дру-

карня мала переваги за кількістю й якістю видань. Так, у 1616—1624 рр. вона випустила 11 капітальних праць, тоді як львівська друкарня за 32 роки свого існування (1591—1623 рр.) — 13 книг, з них третину становили дрібні брошури, острозька за 32 роки (1580—1612 рр.) — 18, дерманська, луцька, почаївська, рахманівська випустили по 2—3 книги. У київській друкарні тільки протягом другої половини XVII ст. було надруковано понад 100 книг, більшість з них мала від 500 до 1000 сторінок.

Видання київської друкарні розповсюджувалися не тільки на Україні, в Росії, Білорусії, а й у зарубіжних слов'янських країнах. В одній з передмов Захарій Копистенський звертався до македонян, болгар, сербів, боснійців, чехів, хорватів, угровалахів з проханням прийняти, з радістю привітати книгу і володіти «нею як багатотінним скарбом».

28 вересня 1624 р. путивльські воеводи Головин і Єсіпов сповіщали московський уряд про приїзд до міста управителя київської друкарні Памви Беринди, відрядженого до Москви з «книгами печатними свого мастерства»¹.

У 70-х роках XVII ст. до Москви було надіслано 1 тис. примірників різних книг, з них — 20 назв російською і слов'янською мовами. У 1675 р. до російської столиці з київської друкарні надійшло книг на значну, як на той час, суму — 731 крб.

Надходили друковані видання з Києва й до Молдавії, зокрема постачався «Евангелием учительним» та іншими книгами Липавинський монастир. При допомозі київських друкарів була заснована перша молдавська друкарня в Кимполунзі, а потім у Говері, Тарговишті, Яссах. Керівником яської друкарні став колишній ректор Київської братської колегії Софроній Почацький. Коли молдавський господар звернувся до Петра Могили по допомогу, щоб налагодити в країні книгодрукування, той з великою охотою надіслав друкарню з усіма необхідними приналежностями.

Громадсько-політичне значення першої київської друкарні — одного з важливих центрів культурного і науково-освітнього життя країни полягало в тому, що у тяжкий для України час своєю друкованою продукцією вона сприяла вихованню у народу почуття національної свідомості, любові до своєї рідної мови, сприяла розвитку науки і культури.

М. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

¹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 489.

ПАМ'ЯТІ СУНЬ ЯТ-СЕНА (До 100-річчя з дня народження)

Видатний китайський революціонер-демократ, патріот, великий і щирий друг Радянського Союзу Сунь Ят-сен пройшов складний і тернистий шлях борця за свободу народу.

Народився Сунь Ят-сен (Сунь І-сянь, Сунь Вень) 12 листопада 1866 р. в бідній селянській сім'ї в провінції Гуандун на півдні Китаю. З малих років йому довелось дізнатись, що таке злидні й гострі матеріальні нестатки. В пошуках роботи малий Сунь в 1879 р. виїздить до старшого брата на Гавайські острови. Тут у Гонолулу він закінчує з відзнакою англійську місіонерську школу і в 1883 р. повертається на батьківщину. Здібний хлопець жадібно тягнеться до знань і одночасно з роботою в лікарні вивчає медицину в школі в Гуанчжоу (Кантон). В 1892 р. Сунь Ят-сен успішно закінчує медичний інститут в Сянгані.

На формування революційного світогляду Сунь Ят-сена впливали доведене до відчаю, жакливе становище китайських селян, а також ідеї могутнього тайпінського повстання 50—60-х років XIX ст. Ще в студентські роки він бере активну участь у гострих дискусіях про шляхи врятування Китаю від поглинення імперіалістичними державами. Свою працю лікаря в португальській колонії Аоминь (Макао), а потім в Гуанчжоу Сунь Ят-сен використовує для розгортання революційної діяльності. Але в цей час він ще плакає ілюзії, що нібито введення китайців до складу іноземного маньчжурського уряду в Пекіні, а також деякі ліберально-буржуазні реформи могли б змінити становище країни.

Тільки разуча неспроможність цінської династії організувати відсіч агресії Англії в 1894 р. та поразка Китаю у цій війні допомогли передовим людям країни виразно побачити всю гнилість існуючого режиму. Очоловані Сунь Ят-сеном революціонери усвідомлюють необхідність збройної боротьби, як єдиного засобу для його повалення.

Сунь Ят-сен вирушає на Гавайї для збору коштів на революційну роботу. Тут у листопаді 1894 р. він створює з китайських емігрантів-патріотів революційний «Союз відродження Китаю» («Сінчжун-хуей»). Повернувшись до Гуанчжоу, Сунь Ят-сен переносить сюди штаб-квартиру «Союзу» і очолює підготовку збройного повстання. Проте створена ним таємна організація з революційних буржуазних елементів носила пучистський, змовницький характер, не мала міцного зв'язку з масами, тому збройний виступ був заздалегідь приречений на провал. Про підготовку повстання стало відомо властям, почалися арешти, і Сунь Ят-сену довелося терміново емігрувати до Японії, а звідти до США і Англії. Під час перебування в Лондоні він вперше знайомиться з працями Карла Маркса.

В 1905 р. Сунь Ят-сен створює першу всекитайську революційну організацію — «Китайський об'єднаний революційний союз» («Чжунго гемін тунмен хуей»), програмою якого стали розроблені Сунь Ят-сеном «три народних принципи»: «націоналізм», під яким розумілось повалення іноземного маньчжурського панування і відновлення прав китайської (ханьської) нації; «народовладдя», тобто встановлення в Китаї демократичної республіки; і «народний добробут», під яким малась на увазі націоналізація землі. Втілення в життя цих принципів могло привести до побудови суспільства ідеального державного капіталізму. Висунута Сунь Ят-сеном програма, безсумнівно, мала прогресивний, демократичний характер. Недоліки її полягали у відсутності розгляду класових суперечностей у китайському суспільстві, невиразності антиімперіалістичних і антифеодалних завдань китайської революції, обмеженні всього кола суперечностей лише національним конфліктом між китайцями (ханьцями) і манчурами.

«Об'єднаний союз» мав значно ширшу соціальну базу, до його складу входили представники національної буржуазії, буржуазної інтелігенції та дрібної міської й сільської буржуазії. В 1906 р. він налічував понад 10 тис. членів, і його вплив поширювався на всі провінції Китаю. Все ще змушений перебувати в еміграції Сунь Ят-сен керує революційною діяльністю «Об'єднаного союзу», вивчає досвід російської революції 1905—1907 рр., організовує збройні виступи, які прискорили назрівання революційної кризи в країні.

10 жовтня 1911 р. в Учані спалахнуло повстання революційних солдатів і офіцерів, яке швидко охопило південні і східні провінції країни. Було проголошено Китайську Республіку, а її президентом 29 грудня 1911 р. обрано Сунь Ят-сена.

12 лютого 1912 р. невисна маньчжурська династія зреклася престолу, але її місце зайняв ставленик імперіалістів генерал Юань Ші-кай. Це означало поразку революції, що пояснювалось слабкістю демократичного крила національної буржуазії, очолюваного Сунь Ят-сеном. Під тиском імперіалістів і контрреволюціонерів він змушений був 1 квітня 1912 р. передати Юань Ші-каю свої президентські повноваження.

Російські більшовики на чолі з В. І. Леніном надавали величезного значення революційним подіям у Китаї. В липні 1912 р. В. І. Ленін пише велику статтю «Демократія і народництво в Китаї», де вказує, що Сунь Ят-сен — «революційний демократ, повний благородства і героїзму», що «бойовий, щирий демократизм проймає кожний рядок платформи Сунь Ят-сена... Перед нами,—писав В. І. Ленін,— дійсно велика ідеологія дійсно великого народу, який уміє не тільки оплакувати своє вікове рабство, не тільки мріяти про свободу і рівність, але й боротися з віковими гнобителями Китаю»¹.

Невтомний революціонер Сунь Ят-сен, перебуваючи в еміграції в Японії, продовжує згуртовувати революційні сили для збройного повалення диктатури Юань Ші-кай та відновлення демократичної конституції 1912 р. Після смерті диктатора Сунь Ят-сен кілька років проживає в Шанхаї, де завершує розробку «Програми будівництва країни» в трьох книгах.

Новий, вищий етап у революційній діяльності Сунь Ят-сена почався під впливом Жовтневої революції в Росії та її відгосом у Китаї — масовим антиімперіалістичним «рухом 4 травня» 1919 р. В жовтні 1919 р. в Шанхаї Сунь Ят-сен створює нову «Китайську національну партію» («Чжунго гоміндан»), яка ставила за мету зміцнення республіки й здійснення «трьох народних принципів».

7 квітня 1921 р. на надзвичайній сесії колишнього розігнаного диктаторами парламенту, члени якого зібралися в Гуанчжоу, Сунь Ят-сена знову було обрано президентом Китайської Республіки. Революційні сили намагались організувати похід на північ для ліквідації мілітаристської кліки в Пекіні та для об'єднання країни, але імперіалістичні держави перешкодили цьому, підготувавши в Гуанчжоу контрреволюційний заклад мілітариста Чень Цзюнь-міна, що якийсь час входив до уряду Сунь Ят-сена. З практики революційної боротьби Сунь Ят-сен робить висновок про хибність і ненадійність блокування з одними мілітаристами проти інших. Він глибоко вивчає досвід більшовицької партії, бачить в молодій Комуністичній партії Китаю надійну опору в антифеодалній та антиімперіалістичній боротьбі.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 137, 136.

У звільненій Радянській Росії Сунь Ят-сен вбачав вірного союзника китайської революції. Він гаряче вітав Жовтневу революцію і в телеграмі В. І. Леніну влітку 1918 р. висловлював надію, що «революційні партії Китаю і Росії згуртуються воєдино і вестимуть спільну боротьбу»². У листі-відповіді 1 серпня 1918 р. нарком закордонних справ Г. В. Чичерін від імені Раднаркому РРФСР вітав Сунь Ят-сена «як вождя Китайської революції і як людину, що з 1911 року в особливо важких умовах продовжує йти на чолі китайських трудящих мас проти поневолювачів — північно-китайської та іноземної буржуазії та імперіалістичних урядів»³.

Миролюбна зовнішня політика Радянського уряду, анулювання ним грабницьких таємних договорів царя і Тимчасового уряду, застосування принципу рівноправності і дружби щодо Китаю та інших колоніальних і залежних країн викликали захоплення і гаряче схвалення Сунь Ят-сена та його соратників. Сунь Ят-сен неодноразово називав В. І. Леніна своїм другом.

З великою радістю й безліччю запитань зустрів Сунь Ят-сен у 1920 р. посланця з Москви — представника Далекосхідного секретаріату ВККІ Г. Н. Войтинського. В 1922—1923 рр. Сунь Ят-сен налагоджує контакт з повпредом РРФСР у Пекіні А. А. Йоффе, а потім Л. М. Караханом. Міцніють і його зв'язки з керівниками КПК, насамперед з видатним китайським марксистом — професором Пекінського університету Лі Да-чжао.

На початку 1923 р. революційні війська вигнали мілітариста Чень Цзюнь-міна з Гуанчжоу, і 21 лютого Сунь Ят-сен знову очолив революційний уряд на півдні країни. Він приходить до твердого переконання, що запорукою успіху китайської революції може бути тільки тісне співробітництво гоміньдану з комуністами і союз з СРСР. Для вивчення досвіду російської революції Сунь Ят-сен направляє в Москву восени 1923 р. китайську делегацію. Одночасно запрошує в Південний Китай радників і спеціалістів з СРСР. Так, головним політичним радником ЦВК гоміньдану став відомий діяч російського й міжнародного комуністичного руху М. М. Бородин, в групу воєнспеців входили видатний радянський полководець В. К. Блюхер, герої громадянської війни — Бесчастнов, Єфремов, Степанов, Черепанов та інші. Сунь Ят-сен закликає ретельно вивчати й застосовувати в Китаї досвід революційної Росії. «Ми повинні, — підкреслював він, — учитися у Росії її методам, її організації, її підготовці членів партії, тільки тоді ми можемо сподіватися на перемогу»⁴.

На І з'їзді гоміньдану, що відкрився 20 січня 1924 р. в Гуанчжоу, було схвалено проведення реорганізації гоміньдану та лінію на співробітництво з КПК. Еволюція світогляду Сунь Ят-сена яскраво проявилася в його виступах на з'їзді, зокрема в його трактативі відомих «трьох народних принципів».

Тепер під «націоналізмом» розумілася боротьба за повалення гніту імперіалізму в Китаї та вимога повної рівноправності всіх національностей країни. Принцип «народовладдя» передбачав надання народу широких демократичних прав і свобод. «Народний добробут» означав розвиток Китаю по шляху державного капіталізму — наділення землею безземельних селян, обмеження капіталу, націоналізація банків і шляхів сполучення, надання державної допомоги безробітним тощо.

Сунь Ят-сен не був пролетарським революціонером. Як виразник інтересів національної буржуазії він продовжував вірити в можливість примирення державою антагоністичних класових суперечностей між селянами й поміщиками, між робітниками й капіталістами, але його розуміння життєвих інтересів китайського народу, бойову антиімперіалістичну й антифеодалну програму дедалі активніше підтримували широкі народні маси. Прийняття такої програми стало можливим завдяки створенню в тодішній партії гоміньдан революційного блоку китайських робітників, селян, дрібної міської буржуазії і національної буржуазії.

З'їзд гоміньдану повністю схвалив основні політичні настанови Сунь Ят-сена: союз з СРСР, союз з Компартією Китаю, підтримку боротьби селянських і робітничих мас Китаю. До складу нового ЦВК гоміньдану було обрано і керівних діячів КПК. Історична заслуга Сунь Ят-сена саме в тому, що він перший з буржуазних діячів Азії після довгих пошуків, помилок, невдач і поразок знайшов вірний шлях — тісне співробітництво з комуністами для мобілізації всіх національних сил країни на боротьбу проти імперіалізму й феодальної реакції. Сунь Ят-сен досяг високого рівня революційної свідомості, розуміючи, що національно-визвольний рух, зокрема боротьба китайського народу, є частиною світової революції, і він може завершитись перемогою тільки в разі підтримки міжнародного пролетаріату і єднання всіх колоніальних та поневолених народів під прапором визволення і соціалізму, що його гордо підняв Радянський Союз.

В дні роботи з'їзду гоміньдану в Китай надійшла сумна звістка про смерть В. І. Леніна. З цього приводу в Гуанчжоу було оголошено триденний траур. На

² М. С. Капица. Советско-китайские отношения, М., 1958, стор. 22.

³ Советско-китайские отношения, 1917—1957. Сборник документов, М., 1959, стор. 39.

⁴ Сунь Ят-сен. Избранные произведения, М., 1964, стор. 366.

цей же час перервалася робота з'їзду. З глибокою скорботою сприйняв Сунь Ят-сен звістку про смерть вождя російської революції. На траурному мітингу в Гуанчжоу він зворушливо заявив: «Протягом багатьох століть світової історії з'являлись тисячі вождів і вчених з гарними словами на устах, та ці слова ніколи не впроваджувалися в життя. Ти, Ленін,— виняток. Ти не тільки говорив і вчив, але й перетворював свої слова у дійсність. Ти створив нову країну. Ти вказав нам шлях спільної боротьби. Ти зустрічав на своєму шляху тисячі перешкод, що трапляються і на моєму шляху. Я хочу йти твоєю дорогою, і хоч мої вороги і проти цього, але мій народ буде мене вітати за це. Ти помер, небо не продовжило твоє життя, але в пам'яті пригноблених народів Ти будеш жити вічно, велика людино»⁵.

Країна Рад, яка сама щойно вирвалася з лабетів імперіалізму, подавала всю можливу допомогу революційному урядові Сунь Ят-сена, включаючи відправку морем вантажів у Гуанчжоу, підготовку революційних воєнних кадрів у школі Вампу тощо. Сунь Ят-сен закликав і далі зміцнювати радянсько-китайську дружбу, долаючи опір правих гомінданівців, незадоволених курсом на союз з СРСР і КПК. Характерно, що Сунь Ят-сен рішуче вимагав усунення з керівних постів у гоміндані тих, хто дотримувався антирадянських поглядів. Він вважав, що ці люди не заслуговують довір'я партії і народу.

В період розквіту таланту Сунь Ят-сена, як видатного мислителя, політичного і державного діяча, його спіткала тяжка хвороба. Він ще знаходить сили для поїздки на північ Китаю для переговорів про об'єднання країни. Відчуваючи наближення неминучого кінця, Сунь Ят-сен виявляє глибоку турботу про долю розпочатої ним революційної справи. Він диктує і підписує «Заповіт», яким закликає соратників довести до кінця справу національної революції, та лист до ЦВК СРСР. Вождь китайської революції звертається до Радянського Союзу як до єдиного широкого, надійного й безкорисливого друга Китаю. «Дорогі товариші, члени ЦВК СРСР! — пише він у цьому хвилюючому документі.— Мене здолала невилгойна хвороба. Думки мої звернуті зараз до вас, до моєї партії і майбутнього моєї країни. Ви очолюєте Союз вільних республік. Цей Союз вільних республік є тією справжньою спадщиною, яку безсмертний Ленін залишив світові пригноблених народів. Спираючись на цю спадщину, народи, що змагають під гнітом імперіалізму, відстоять свою свободу і доб'ються визволення від існуючого в світі ладу, здавна заснованого на рабстві, війнах і корисливості... Дорогі товариші! Прощаючись з вами, я хочу висловити мою палку надію на те, що скоро прийде світанок. Настане час, коли Радянський Союз як кращий друг і союзник буде вітати могутній і вільний Китай, коли у великій битві за визволення пригноблених народів світу обидві країни рука в руку підуть уперед і доб'ються перемоги»⁶.

Прогресивне людство віддає належне великому сину китайського народу, глибоко шануючи його світлу пам'ять. За рішенням Всесвітньої Ради Миру різні світові організації широко відзначають 100-річчя з дня народження Сунь Ят-сена.

Проте в самому Китаї в ході нинішньої так званої «великої пролетарської культурної революції» та шаленої антирадянської кампанії екстремісти посягають і на ім'я Сунь Ят-сена. За повідомленнями іноземних агентств 1 вересня ц. р. загін «червоних охоронців», що прибув з Пекіна в Гуанчжоу для керівництва «культурною революцією», намагався скинути з постаменту пам'ятник Сунь Ят-сену під тим приводом, що Сунь Ят-сен був «втіленням революційного капіталізму». На місці пам'ятника молодики мали намір поставити статую Мао Цзе-дуна. В Нанкіні «хунвейбінам» вдалося повалити бронзовий пам'ятник Сунь Ят-сену. Хулігани вчинили також наліт в Шанхаї на будинок 76-річної вдови Сунь Ят-сена заступника голови КНР Сун Цін-лін, звинувачуючи її, як «буржуазний елемент», у веденні «розкішного життя»⁷.

Розпалюючи антирадянські настрої і прагнучи внести розбрат між СРСР і Китаєм, нинішні керівники КПК і КНР відкрито нехтують вистражданою революційною спадщиною Сунь Ят-сена, забувають його заповіт. Але радянський народ певен, що свідомі трудящі народного Китаю ніколи не забудуть пророчих слів свого великого співвітчизника і зміцнюватимуть радянсько-китайську дружбу в інтересах миру і соціалізму в усьому світі.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

⁵ Советско-китайские отношения, стор. 79.

⁶ Сунь Ят-сен. Избранные произведения, стор. 556—557.

⁷ Журн. «За рубежом», № 37, 9—15 вересня 1966 р., стор. 7; № 39, 1966, стор. 10.

ЮЗЕФ СОБЕСЯК, РИШАРД ЄГОРОВ. ЗЕМЛЯ ГОРИТЬ.

Авторизований переклад з польської,
К., вид-во «Дніпро», 1965, 366 с.

Чим більший час віддаляє від нас трагічні події другої світової війни, чим глибше відходять в історію роки спільної боротьби народів Європи проти гітлерівського нашествия, тим повнішим і різноманітнішим стає літопис героїчного подвигу сотень і тисяч людей у жорстокій борні з фашизмом. І можна з цілковитою підставою сказати, що книга «Земля горить» займе гідне місце в ряду тих художньо-документальних творів, які правдиво і переконливо без будь-яких перебільшень розповідають про криваві злочини німецьких окупантів на тимчасово захопленій ними території Польщі, Білорусії, України, про нечуваній раніше за своїм розмахом і наполегливістю опір загарбникам.

У цьому русі Юзеф Собесяк пройшов справді тернистий і доблесний шлях. Війну він почав у 1939 р. рядовим солдатом роти зв'язку польської армії, а книгу написав у співавторстві з літератором Ришардом Єгоровим уже в наші дні, будучи генералом Збройних Сил Польської Народної Республіки. В книзі передано те, що йому довелося побачити, відчутти і пережити в роки війни (друга її частина має вийти згодом).

Коли озброєні до зубів гітлерівські полчища напали на панську Польщу, а її реакційні керівники, самі врятувавшись втечею за кордон, віддали їй армію, і народ на поталу фашистським загарбникам, Юзеф Собесяк з групою своїх однополчан, крізь поліські болота та волинські хащі пробрався на Схід. Володіючи професією слюсаря, він працював спочатку в Києві на металообробному заводі, а згодом — директором МТС у Ковелі Волинської області, брав активну участь у будівництві нового життя на західноукраїнських землях, визволених Червоною Армією з-під чужоземної неволі.

Коли німецько-фашистські окупанти вдерлися на територію Західної України, сталося так, що Юзеф Собесяк не зміг евакуюватися у радянський тил, переховувався у своїх друзів у Маневницькому районі, де працював деякий час перед початком Великої Вітчизняної війни. Переслідуваний німецькими жандармами і бандерівськими поліцаями, він влаштовується в маневницькій друкарні, де потай друкую антифашистські листівки. За підпільну діяльність його заарештовують, але по дорозі до тюрми Юзеф Собесяк тікає. Він блукає по лісах, голодний, поранений і знесиленний.

Вихований і загартований на кращих традиціях польських комуністів, опинившись в суворі дні німецько-фашистської окупації віч-на-віч з жорстоким і підступним ворогом, він і в найтяжчі хвилини не втрачає самовладання. Син польського селянина, робітник-комуніст Юзеф Собесяк зумів у неймовірно страхітливих умовах німецько-фашистського терору не тільки сам вийти переможцем, але й запалити на боротьбу сотні народних месників. «Та не тільки в партизанському загоні,— пише у передмові до українського видання автор книги,— а й по селах, хуторах, містечках і селищах—скрізь знаходив я друзів. Говорячи різними мовами, ми розуміли одне одного. Адже мета в нас була спільна» (стор. 7—8).

Саме ця спільність великої мети — прагнення до свободи і незалежності рідного краю і піднімала проти загарбників всі слов'янські народи, усі волелюбні народи Європи, що стогнали в кривавому фашистському ярмі, вселяла в них віру і надію у перемогу, незважаючи на суворі випробування в боротьбі з гітлерівськими окупантами.

Про цих мужніх, скромних, а іноді й непомітних борців з фашизмом і розповів наш польський друг Юзеф Собесяк. Перед читачем постають живі образи партизанів — польських жовнірів, радянських червоноармійців, робітників Волині, колгоспників західноукраїнських земель, лікарів, учителів, ремісників. «Героями цього твору,— писав у вступі до книги — «Слові про бойового друга» — відомий партизанський командир, колишній секретар Ровенського обкому партії В. Бегма,— і є партизани — поляки, українці, чехи, словаки, росіяни, білоруси, євреї, патріоти інших національностей, які піднялися на боротьбу з гітлерівським фашизмом. Книга «Земля горить» нагадує про те страшне зло, яке приніс народам німецький фашизм у минулій війні; вчить пильності і виховує братерські, інтернаціональні почуття до всіх волелюбних народів» (стор. 5).

Цінність спогадів Юзефа Собесяка і Ришарда Єгорова набагато підвищується тим, що вони показують утвердження дружби народів у тяжких умовах окупаційного режиму, зростаючий опір поневолених людей. Це їм важливіше, що автор не приховує величезних труднощів роботи радянських патріотів у глибокому ворожому тилу. Адже фашистські загарбники з допомогою бандерівсько-націоналістичної кривавої агентури з шкіри пнулися, щоб розколоти єдність народів, нацькувати поляків на українців, українців на росіян, ви-

нищували в захоплених ними районах єврейське населення, тисячами вбивали комуністів, радянських, колгоспних активістів, всіх тих, хто не хотів співробітничати з окупантами. Народним месникам з загону Юзефа Собеська доводилося виступати не тільки із зброєю в руках, але й з живим, правдивим словом, звернутим до обманутих, отруєних гітлерівською націоналістичною брехнею людей.

Наскільки правдиво і зрозуміло, дохідливо і сердечно велася ця пропаганда серед населення, можна судити з бесіди червоноармійця Василя Бутка. У гурті своїх слухачів він говорить: «Раз у раз я чую: поляк, українець, поляк... Хіба це дивно, що хтось поляк, а хтось українець?.. Коли кажуть про куркулів, то ясно. Куркуль ні-

коли не був другом бідняка! Але ділити людей на національності, та ще і тепер, коли треба бити фашистів, цього вже не зрозумію... У нас в Радянському Союзі ніхто ні до кого не має претензії, що він іншої національності. Всі однакові. Кожного цінять за його здібності й працю»... (стор. 216).

Книгу «Земля горить» закриваєш з почуттям глибокої схвильованості й зворушення, гордості за справжніх людей нашого часу, відданих великим ідеям волелюбності, щастя народів, соціалістичного патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, борців з темними силами реакції, за світлі ідеали соціалізму і комунізму.

Ш. Я. ВЯДРО

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ. КАРПАТСЬКЕ ОПРИШКІВСТВО.

(*Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст.*),
вид-во Львівського університету, 1966,
251 с.

В радянській історіографії про галицьке опришківство написано значно менше, ніж в буржуазній польській і українській. Проте лише радянські вчені поставили дослідження історії опришківства на науковий ґрунт. Вперше було доведено, що причини руху опришків слід шукати не в особливостях психічного складу, як це здебільшого робили буржуазні дослідники, а в цілком об'єктивних, матеріальних умовах життя прикарпатського населення. Приблизно з XVI ст. у надрах феодального суспільства України відбулися важливі соціально-економічні зміни. Їх природа ще не зовсім з'ясована і є предметом дискусії серед вчених. Але не підлягає сумніву, що саме з цими змінами зв'язане погіршення економічного й юридичного становища українських селян, в тому числі й галицьких.

У праці В. Грабовецького, відомого дослідника історії класової боротьби в Галичині за феодалізму, використана широка джерельна база, яка й дозволила автору глибоко і всебічно показати боротьбу галицьких селян XVI—XIX ст., найбільше вогнище якої було на Прикарпатті. У висвітленні Грабовецького опришківство вперше постає не як ряд епізодів, а як єдиний процес, що періодично то посилювався, то затихав. Рух цей мав однакові причини і ту ж мету, що й рухи селян в інших частинах України, хоч йому були властиві і свої специфічні риси.

Автор поділив всю історію опришківства на три періоди: перший — з XVI ст. до Визвольної війни 1648—1654 рр., до об'єднання повсталих в єдиному річчій селянської війни; другий — від Визвольної війни до загарбання Галичини Австро-Угорщи-

ною. За цей час рух поширився по всьому Прикарпаттю, Закарпаттю, Буковині та на частині Правобережної України. Були також встановлені зв'язки опришків з молдавськими, угорськими і польськими селянами. Третій — з моменту загарбання Галичини Австро-Угорщиною і до середини XIX ст., коли в умовах перемигшого капіталістичного способу виробництва опришківство втратило значення антифеодальної сили, частково занепало, а частково перетворилося на рух проти капіталістичної системи визиску. Можливо, ця періодизація має до певної міри формальний характер і викличе бажання дещо уточнити або доповнити в ній. Але в цілому вона корисна тим, що організує зібраний автором величезний матеріал.

В монографії дано яскраву і досить деталізовану картину соціально-економічного становища селянства, умов, які періодично породжували все нові й нові виступи проти існуючого ладу. На відміну від більшості дослідників селянського антифеодального руху В. Грабовецький намагався показати не лише безпосередні, внутрішні, але й загальноісторичні причини опришківства, пов'язані з розвитком капіталістичного способу виробництва в передових на той час країнах Західної Європи. Однак, якщо говорити про загальноісторичний аспект дослідження зазначеного питання, то автор, на наш погляд, дещо спростив картину. Він недостатньо приділив уваги першопричині особливого погіршення становища селян у Східній Європі, в тому числі на Україні з кінця XVI ст. Слід було б в зв'язку з цим підкреслити, що в країнах, де на початку буржуазної епохи феодалізм ще не був зжитий, феодальна знать намагалась шляхом посилення експлуатації і грабежу підлеглого селянства досягти рівня життя західноєвропейської буржуазії.

Як відомо, зв'язаний з цими обставинами процес покращення селянських мас відбувся не відразу. Опір останніх гальмував його, а іноді зводив майже нанівець. На-

віль наприкінці XVIII ст. залишалася частина селян, які сиділи на чинші і зовсім не виконували панщини. В цьому світлі твердження автора, ніби протягом XVI—XVII ст. селяни України «були остаточно закріпачені» (стор. 53) є неточне. Щоб переконатися в останньому, досить пригадати, що всі великі селянські повстання на Україні XVI—XVII ст. починали не кріпаки, а вільні селяни. Недарма народна приказка говорить, що віл, який все життя проходив в ярмі, менш відчуває його. Отож і найбільше обурення виникало завжди серед тієї частини населення, яка ще, так би мовити, не звикла до панської неволі. Покріпачене, більш несвідоме і темне селянство йшло за своїми передовими загонами козаків, опришків, гайдамак тощо. До того ж, міра покріпачення також не була всюди і завжди однаковою¹.

Цілком логічно з опису характеру й масштабу руху опришків випливає питання про їх ідеологію, рівень класової свідомості. Потрібно сказати, що питання селянської ідеології в феодальній Україні майже не досліджувалося до останнього часу. В монографії В. Грабовецького ми, звичайно, також не знаходимо його всебічного висвітлення. Проте тут є важливий матеріал, який дозволяє говорити про світлогляд пригнобленого селянства, а також про певні зрушення в його свідомості в процесі боротьби.

Щоправда, не можна перебільшувати прояв класової свідомості, але віддати належне — необхідно. В. Грабовецький цілком справедливо відзначає наївну віру повстанців в те, що пристрасний заклик до людяності може знайти відгук у серцях сильних світу цього. Віра в доброго пана до певної міри визначала ідеологію опришків. Але одночасно, слід думати, в масах визрівали і елементи революційної ідеології. Навіть сама по собі класова боротьба трудящих сприяє поступовому усвідомленню ними свого становища в суспільстві і розумінню необхідності єднання та організації пригноблених мас. До речі, це підтверджують і факти, наведені в рецензованій монографії, зокрема «агітація» серед галичан посланців Хмельницького, листи Олекси Довбуша до опришків, зв'язки між окремими групами повстанців, опришків з запорожцями, селянами сусідніх країн тощо (стор. 43, 76, 78 та ін.).

Як відомо, у формуванні ідеології повстанців за часів феодалізму важливе місце займала відповідна інтерпретація святого письма — Біблії. В. Грабовецький розповідає, як опришки карали ксьондзів за те, що вони не вчать панів дотримуватися святого письма, милосердя і справедливості. Цей, на перший погляд, незвичайний факт насправді є дуже важливим. Розуміння того, що між релігійним вченням і практи-

кою життя з вини панів і духовенства має місце велика розбіжність, всюди було початком критичного ставлення до існуючого ладу та його ідеологічної опори — церкви. Саме звідси почався відомий реформаторський рух у Східній Європі. Невивчення даного питання і його очевидна важливість змушують нас підкреслити особливу цінність зібраного автором фактичного матеріалу. Тут доводиться використовувати кожне зернятко відомостей, щоб відтворити психологію трудящих мас, їх настрої, шукання і прагнення. Адже йдеться про рушійну силу історії, творців її.

Рух опришків не був ні найбільш організованим, ні найбільш масовим серед селянських виступів на Україні XVI—XIX ст., але відіграв дуже важливу роль як складова частина провідного явища епохи — боротьби з феодалізмом в цілому. Монографія всім своїм змістом ставить питання про необхідність окремого, спеціального дослідження обставин, які стояли на перешкоді злиттю розрізаних антифеодальних рухів у селянську війну. Питання це досить складне. Відомо, що селянська війна, в якій бере участь більшість населення країни і яка охоплює більшу або принаймні значну територію, може виникнути не завжди. Для того щоб селяни могли об'єднатися для спільної боротьби, потрібна певна економічна єдність країни. Перш ніж запалали смолоскипи селянської війни 1648—1654 рр., населення країни уже було з'єднане торговельними і ремісничими зв'язками. Отже, необхідний для об'єднання дрібних виробників рівень розвитку продуктивних сил уже мав місце в той час. В цьому світлі зовсім незрозумілим здається факт відсутності селянської війни на Україні пізнього часу, невдалі спроби опришків згуртувати навіть свої сили у велику армію, адже опришків, як красномовно відзначав один з ватажків повстанців, було «стільки, скільки дубового листа в лісі» (стор. 106, 205).

В. Грабовецький не з'ясував даного питання, але його праця, значно збагачуючи наші знання з історії класової боротьби, безперечно, допоможе знайти правильну відповідь.

Автор монографії не обмежився сухим викладом подій, простежуючи історію боротьби опришків. Він намагався дати уявлення як про своєрідність вдачі цих людей, так і про те спільне, що зближувало їх з іншим пригнобленим населенням.

Заслугою автора є висвітлення спільних рис у характері опришків і запорізьких козаків. Як свідчать використані ним документи, це були люди однієї епохи — селянських війн на Сході Європи і буржуазних революцій на Заході, люди, для яких боротьба стала не лише життєвою необхідністю, але й вищою моральною нормою. Адже, щоб мати право називатися людиною, потрібно було боротися. Невипадково навіть представники панівного класу феодалів говорили про опришків, що вони

¹ Див. В. А. Маркина. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII ст., К., 1961.

волють вмерти, ніж жити в неволі, і не бояться вмирати, коли при цьому гине і ворог (стор. 231). В. Грабовецький показує їх побут, звичаї, взаємини, навіть одяг і їжу. Справедливі цілі боротьби, суворі умови життя сприяли формуванню рицарських в найкращому значенні цього слова рис характеру — мужності, безкорисливості, самовідданості. Все це в народному фольклорі породило образ благородного розбійника, що захищає бідних і мужньо бореться з багатіями. Любов і повага народу до опришків яскраво показана В. Грабовецьким на різних прикладах. Особливо запам'ятовується описаний ним звичай відходу на певний час парубків в опришки для випробування на зрілість. Після такого випробування вони вже вважалися гідними того, щоб сватати дівчину. Наречена, за звичаєм, питала при цьому батька, чи добре вміє наречений володіти топірцем і чи він вже побував в опришках. Отже, мав рачію відомий український письменник XIX ст. І. Вагилевич, коли писав, що опришківство було «стародавньою школою рицарської молоді». Ця характеристика нагадує нам аналогічну роль Запорізької Січі у вихованні молоді.

Хочеться відзначити вдале художнє оформлення книги В. Грабовецького.

Г. Г. МЕЗЕНЦЕВА. КАНІВСЬКЕ
ПОСЕЛЕННЯ ПОЛЯН,
вид-во Київського університету,
1965, 123 с.

Вивчення пам'яток Київщини й Канівщини — гаданої території літописних полян, що стала згодом ядром і центром Київської Русі, явно відставало від дослідження ранньослов'янських пам'яток інших областей. Тому великого значення набули розкопки однієї з найцікавіших пам'яток Канівщини — ранньослов'янського поселення, розташованого за 7 км південніше Канева поруч з відомою Княжою горою (літописний Родень). Протягом 1957—1962 рр. кафедра археології та музеєзнавства університету під керівництвом Г. Г. Мезенцевої провела планомірні розкопки. На площі 2100 кв. м було відкрито 24 житла, а також 17 будівель і 42 ями господарського призначення. Здобуто значну кількість археологічного матеріалу. Результати дослідження Г. Г. Мезенцева публікувала у виданнях Київського університету 1958—1962 рр.

У рецензованій праці археолог підвела підсумки вивченню пам'ятки, спробувавши змалювати життя на поселенні. Праця складається з короткого вступу, чотирьох розділів і висновків.

Розділ I — «Місцеположення і планування Канівського поселення» — дає уявлення про топографію поселення, його стратиграфію, розміри й розташування на ньому давніх будівель.

Монографія містить цікаві фрагменти оригінальних документів, карти поширення опришківського руху і окремих походів, зокрема спільних походів опришків та запорожців на Правобережну Україну в 1759 р. (стор. 171).

Високо оцінюючи працю В. Грабовецького, ми не вважаємо її бездоганною. Про деякі, найбільш суттєві недоліки вже говорилося вище. Текст монографії подекуди неуважно відредаговано. Зустрічаються повторення і непослідовність викладу. Не можна, на наш погляд, вважати вдалою назву третього розділу «Рух опришків у період розкладу феодально-кріпосницьких відносин (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)». Розклад феодально-кріпосницьких відносин мав місце на Прикарпатті задовго до кінця XVIII ст., отже, таке виділення згаданого періоду безпідставне. Очевидно, краще було б сказати про період кризи феодально-кріпосницького ладу. Не зовсім точна назва першого розділу, в якому період з XVI до першої половини XVII ст. визначається як час формування феодально-кріпосницьких відносин у Прикарпатті, хоч насправді вони тут почали встановлюватись значно раніше.

О. С. КОМПАН

У розділі II — «Житла та інші будови» — наводиться загальна характеристика жител за двома виділеними типами та опис більшості з них. Описано 2 землянки і 20 напівземлянок (із загальною кількістю 24 жител), хоч для повної картини розкритого поселення варто б змалювати всі житла, а також знайдену в них кераміку.

Безпосередньо біля жител розташовувались господарські будівлі, які відрізнялись від жител дещо меншими розмірами (2,5 × 2 м), відсутністю печей, а також нестійкою орієнтацією. Знайдений в них матеріал дозволяє в деяких випадках автору переконливо пояснити призначення будівель. Слід зазначити, що автор, на жаль, описує не всі господарські споруди, а лише деякі, найбільш характерні. Разом з тим у монографічному опису пам'ятки бажано відбити всі відкриті об'єкти.

У кінці розділу автор знову повертається до реконструкції загального вигляду поселення (рис. 31), висловлюючи думку, що розташування жител підкорялося певному плануванню — вони були витягнуті рядами вздовж берега Дніпра й складали разом із спорудами, що їх оточували, окремі господарські комплекси — двори. Висновок цей загалом, безперечно, правильний. Разом з тим Г. Г. Мезенцева, проявивши в даному питанні нерішучість, не проаналізувала матеріал до кінця, не окреслила межі кожного двору зокрема. Автору слід було б визначити комплекси будівель, що складали окремі двори, використовуючи для цього дані про відстань

між спорудами, співставляючи знайдений матеріал у хронологічному відношенні, тощо.

У розділі III — «Господарство і побут» — на підставі детального аналізу всього комплексу речових знахідок відбито господарську діяльність мешканців поселення — землеробство, скотарство, полювання, рибальство, ремесла. Звертає на себе увагу чисельність кісток диких тварин (близько 50%). Цей факт, на який, до речі, автор не звертає належної уваги, свідчить про значення полювання в економічному житті мешканців поселення.

Розглядаючи ремесла, автор найбільше зупиняється на гончарній справі, даючи докладну класифікацію глиняного посуду. Проте невисвітленим лишилися питання про співіснування окремих типів ліпного й кружалного посуду та еволюцію останнього. Автор вказує на спільні риси в кераміці Канівського поселення й інших ранньослов'янських пам'яток як на Середньому Подніпров'ї, так і на території західних слов'янських племен. Чи були якісь характерні особливості кераміки полян? Це питання автор навіть не піднімає. Наводячи аналогії канівському посуду, навряд чи слід було називати пражський тип посуду, поширений на землях Чехословаччини і Польщі, оскільки в формі обох видів кераміки є відмінності.

У підрозділі «Металобробка» зібрано й описано матеріал, пов'язаний з обробкою заліза та виробництвом прикрас. Тут дано докладний опис знайдених залізних виробів — зброя землеробства, промислів, ремесел, речей побуту, зброї та деяких прикрас із зазначенням їх розмірів, форми, відомих аналогій. Значна кількість залізних виробів, а також знахідки шлаків свідчать, на думку автора, про місцеву обробку заліза. Хоч існування кузні на Канівському поселенні й ймовірно, проте конкретних матеріалів, які б підтвердили це припущення, замало. Залізні вироби, знайдені на поселенні, могли бути виготовлені і в кузні, розміщеній на одному з сусідніх поселень. Слід також зазначити, що такі знаряддя, як шила, долота, характеризують не стільки ковальську справу, скільки обробку дерева й шкіри. Мабуть, правильніше було б у підрозділі «Інші види ремесел» говорити про ці знаряддя, пов'язуючи їх з ремеслами, у яких вони застосовувались.

Більш значний матеріал здобуто на поселенні для характеристики ювелірної справи. Це переважно прикраси (браслети, лунниця, кільце, пряжка) і, як уже згадувалося, майстерня, де вони виготовлялись. Тут знайдено фрагментовану глиняну формочку для відливання сережки на зразок кільця з дисковидним розширенням унизу. Підвіска до кільця мала вигляд «стовпчика», що складався з трьох вертикально розміщених кульок. Зазначимо при цьому, що значення цієї знахідки повністю не розкрито. Автор розглядає формочку лише

як пам'ятку ювелірної ремесла. Проте вона цікава ще у двох відношеннях. Сережки, що відливались у формочці, належать до VIII—IX ст. н. е. Вони можуть бути віднесені до датуючого матеріалу, який підтверджує запропоноване автором датування поселення. Крім того, формочка цікава й в іншому відношенні. Сережки цього типу були поширені на південному сході Європи, зокрема в салтівських пам'ятках та на Північному Кавказі. Знахідка подібної формочки на слов'янському поселенні свідчить про те, що слов'яни не тільки носили, але й виготовляли прикраси так званого східного типу.

Розділ IV — «Могили» — присвячений восьми похованням на південно-східній околиці поселення.

У другій половині I тисячоліття н. е. в ранньослов'янських поселеннях при перевазі обряду спалення іноді зустрічався обряд трупопокладення (наприклад, у Новотроїцькому). У зв'язку з іншими знахідками каневських поховань постає питання про біригуальність погребального обряду у східних слов'ян. Розуміючи велику відповідальність подібного висновку автору можна рекомендувати ще раз ретельно перевірити підстави для датування кожного з поховань. Необхідність перевірки диктується близькістю від поселення городища на Княжій горі, що не виключає існування на території поселення, в його культурному шарі, більш пізніх, древньоруських поховань.

Короткі авторські висновки не викликають заперечень. Поселення дало новий різноманітний матеріал для характеристики матеріальної культури східних слов'ян перед утворенням Київської Русі. Автор справедливо вбачає багато спільних рис поселення з матеріальною культурою інших слов'янських племен, відмічаючи особливу спільність з правобережними пам'ятками. Можна погодитись і з думкою про існування поряд із спільними рисами також і відмінностей правобережних ранньослов'янських пам'яток від лівобережних та про передчасність висновку І. І. Ляпушкіна щодо поширення роменсько-боршівського етапу на всі східнослов'янські землі.

Не викликає заперечень датування автором основного шару поселення другою половиною VII ст.— другою половиною IX ст. н. е., а також припущення про те, що поселення, яке зберегло сліди пожежі, було зруйноване печенігами.

Разом з тим слід відмітити, що Г. Г. Мезенцева недостатньо уваги приділила визначенню особливостей Канівського поселення як полянської пам'ятки. Чи є в матеріалі поселення характерні риси, що відрізняють його від пам'яток правобережних племен Полісся, Побужжя, Подністров'я? Це питання лишилось без відповіді. Неокресленою лишилась і територія полян. Очевидно, у зв'язку з цим зустрічається непослідовність у визначенні полянських пам'яток. Так, наприклад, поселення, відкри-

ті на р. Тясмин, Г. Г. Мезенцева слідом за іншими авторами відносить до пам'яток уличів, а Пастирське, розташоване на одному із притоків Тясмина,— до пам'яток полян.

Загалом праця Г. Г. Мезенцевої становить значний інтерес для археологів-славі-

стів як перша монографія, присвячена вивченню полянських поселень, які досі майже зовсім не вивчалися. В ній зібрано цінний матеріал для вивчення матеріальної культури літописних полян.

А. Т. СМІЛЕНКО

З. Ю. КОПЫССКИЙ. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ БЕЛОРУССИИ (XVI—XVII вв.),

Минск, 1966, 226 с.

Історія міст нашої батьківщини у феодальну добу досліджена настільки мало, що уявлення про феодальне суспільство, його структуру в Східній Європі ще й досі має одноклоковий характер. Це гальмує дослідження основних відносин цієї доби — аграрних, утруднює розробку питань про народні рухи, про розвиток суспільної думки, культури тощо. Саме тому праця З. Ю. Кописського привертає до себе увагу. Адже Білорусію і Україну об'єднує спільність історичної долі, не дивно, що їхні міста мали багато спільних рис.

У вступі автор коротко знайомить читача з історією питання. Доробок дворянсько-буржуазних істориків по темі дослідження дуже малий. Лише П. В. Клименко та О. С. Грушевський подали ґрунтовні праці, в яких показали розвиток міст Білорусії, розвиток у них ремесла й торгівлі (стор. 9—10).

Радянські історики спершу вивчали історію окремих великих міст (Брест, Могилів, Мінськ, Гродно та ін.), а потім з'явилось кілька узагальнюючих праць (С. А. Щербакова, А. П. Ігнатенка, А. Н. Грицкевича й ін.). Великий вклад внесли польські історики (Г. Ловмянський, Є. Охманський, С. Александрович та ін.). Все це підготувало основу для узагальнюючого історико-економічного дослідження З. Ю. Кописського.

У першому розділі автор поставив мету дати «загальну характеристику міст та їх населення». Він твердить, що в Білорусії в середині XVII ст. «було не менше 350 міст (разом з містечками), а міське населення становило 16% (стор. 34). В європейській частині Росії в XVII ст. нараховувалось лише 226 міст, а у Франції XVI ст. в містах проживало тільки 10% усього населення. Виходить, що Росія і Франція були відсталіші від Білорусії. Мабуть, у Речі Посполитій з фіскальних міркувань титул «міського» часто надавався поселенням сільського типу. Автору потрібно було б застерегти від цього читача, а не доводити, що містечка — це міста (стор. 28). Мимоволі напрошується порівняння з Україною, де міст було ще більше. Дослідник їх О. С. Компан далека від думки, що вся ця маса «міст і містечок становила результат поділу праці, відокремлення промислово-торговельної діяльно-

сті від землеробства». («Міста України в другій половині XVII ст.», К., 1963, стор. 73). Міста XVII ст. на Україні «мали більш аграрний характер, ніж це було в інших країнах» (там же) і серед них було немало «фіктивних і напівфіктивних міст». Подібної думки і польський дослідник Є. Горнова («Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590—1648», Opole, 1963).

Основним джерелом для автора у визначенні кількості міст є польські карти 1613 і 1665 рр. Середньовічні карти великих просторів за низьким рівнем картографічних знань і неповністю економічної інформації не можна вважати надійним джерелом. Автор не подає відомостей, за яких обставин і з якою метою складено карти, наскільки обізнаними були їх автори. На карті 1613 р. з 312 нанесених на ній пунктів 158 визначені точно: «село з панським двором» (стор. 22). Автора більше влаштовує карта 1665 р., де, на його думку, 320 назв мають умовні позначки міст і містечок.

Підрахувати населення в середні віки — справа складна, а одержані наслідки лише приблизні. Найточніше можна встановити кількість жителів королівських міст на підставі їх описів середини XVI ст. чи пізніше. Проте нерідко населення інших міст визначалось просто на око. Так, перепис 1650 р. по м. Гродно подає 500 садіб. Автор, зробивши два сумнівних припущення, без жодних підрахунків пише: «Таким чином, всього в місті було понад 1000 садіб», на яких жило 7—8 тис. чоловік (стор. 30). Він вважає, що на садібі був і будинок, а в ньому жила одна родина з 5 чоловік (стор. 29). Всього на підставі карти 1665 р. автор нарахував «щонайменше» 370 тис. міського населення, або 16% від загальної кількості населення країни (стор. 34). Припущення дуже велике.

Автор правильно визначає, що основним джерелом поповнення міського населення було селянство. Але в XVII ст., зважаючи на сильне покріпачення, воно не могло серйозно впливати на зростання кількості міських жителів. Жодне білоруське місто не мало права прийняти втікача, він перебував там на нелегальному становищі і міг бути повернутий паном назад.

У правовому плані автор розглядає юридики міст, наводить приклади їх розмірів, констатує факт їх росту й негативного впливу, побіжно зупиняється на національному складі населення. Він відкидає думку деяких буржуазних учених про єврейське обличчя міст (стор. 50). Взагалі пра-

вові й економічне положення євреїв конкретно не розглядається, хоча єврейські громади, як і юридики, відігравали велику роль у всіх сферах міського життя.

У II розділі автор вивчає характер і розмір сільськогосподарського виробництва в містах. «Міські ремісники повинні були, звичайно, уже з самого початку виробляти для обміну. Але й вони добували більшу частину потрібних для власного споживання предметів своєю особистою працею: вони мали городи й невеликі поля, пасли свою худобу в общинному лісі...» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20, с. 268). В свою чергу, в селах поряд з хліборобством займались промисловою діяльністю. По селах постійно чи тимчасово проживали і ремісники. Такий стан речей не міг не відбиватися на глибині та інтенсивності обміну між містом і селом. Щоб визначити, наскільки інтенсивно міщани займались сільським господарством, потрібно насамперед встановити забезпеченість їх землею. На підставі існуючої документації це легко зробити. Аграрна реформа XVI ст. захопила всі міста, не кажучи вже про містечка. Однак автор не говорить про це. Він просто припускає, що міщани всіх міст були забезпечені землею як у Бресті, тобто по 10 моргів (7 га) поля, городу і випасу. На думку автора, ці угіддя могли забезпечити продуктами харчування сім'ю берестейця лише на 2—2,5 місяці (стор. 60). Такі висновки є результатом применшення кількості збору зерна з гектара (19 пудів, замість 28—30) і перебільшення споживання на душу (19 пудів зерна на рік, у тому числі для дітей, при городині, м'ясі і молоці). 10 моргів — у XVII ст. досить типовий селянський наділ. З нього жила сім'я ще й давала данину зерном пану.

Автор вважає, що міста Білорусії мали «виразні аграрні риси» (стор. 57, 60), тому заперечення висновку одного з своїх попередників, ніби міста (до того ж XIV—XV ст.) мали «яскравий аграрний характер», не аргументоване. Адже сам автор називає містами містечка, які були здебільшого лише селами з ярмарком, у яких, як правило, не було цехів (стор. 90), а населення займалося сільським господарством як основним виробництвом (стор. 27, 28) і було переважно кріпосної Європи мали «напіваграрний характер», відомо. Село постачало місту не тільки харчі, а й сировину для ремісників, для торгівлі на внутрішньому й зовнішньому ринках. Автор показує, що село не лише продавало, а й купувало в місті. Цього ніхто не заперечує. Дискусія йде навколо питання, скільки могла придбати типова селянська родина у місті, а міська — у селян. Потрібні розробки бюджетів. Однак автор цих питань не торкається.

III розділ «Ремісничче виробництво в містах Білорусії» — займає третину всієї роботи. Він, на відміну від попередніх розділів, написаний на великому, значною мі-

рою новому матеріалі. Автор подає цікаві відомості про численні професії і майстерність білоруських ремісників. Диференціація ремесла, що свідчить про розвиток виробничих відносин, зайшла досить далеко. Проте кількість професій ремісників була невелика — 4—5 у великих містах та 1—2 — у малих (стор. 77, 78). Звідси зведений характер цехів. З 112 відомих автору цехів у Білорусії (до речі, в одному Парижі їх було понад 300!) лише 43 склалися з представників однієї професії. Решта мала їх від 3 до 10 (стор. 90). Це свідчить про недостатню зрілість товаро-грошових відносин у ряді районів країни. Автор детально змальовує цехову організацію і становище підмайстрів. А таке важливе питання, як питома вага ремісників серед населення міста, вирішується на основі 2—3 непереконливих фактів. Так, у Бресті у 1565—1566 рр. було 237 ремісників (в тому числі рибалок, коновалів, органістів й т. ін.), що, на думку автора, становило 21,7% усього населення (стор. 77). Перевіримо. В Бресті того року було 10 780 жителів (стор. 29). Якщо вважати всіх ремісників головами родин, то це складало (237 × 5) 1185 осіб. До ремісників автор додає ще стільки ж підмайстрів і учнів, оскільки вони були одинаками й жили в родині майстра. Одержимо 1422 особи, або 13,2% від усіх жителів Бреста, найбільш промислового міста Білорусії. Таким чином, твердження автора, що ремісники становили у великих містах «не менше половини всього населення» (стор. 79), а в малих 30%, — не відповідає дійсності. Автор заперечує наявність рис кризи цехового ладу в першій половині XVII ст. під впливом внутрішніх чи зовнішніх причин (стор. 119).

Розділ IV присвячено торгівлі й торговельним зв'язкам міст, написано його, як і III, на досить значному і до певної міри новому матеріалі. З. Ю. Кописький висуває ряд нових питань, показує нові аспекти торговельної діяльності в Білорусії. Автор вірно констатує строкатість економічного розвитку міст Білорусії, а звідси — тиск великих на малі (стор. 150). Особливо добре показано зв'язки білоруських купців з польськими містами й навпаки. З Польщі ввозилися сукна, полотна, шовки, виробні з металів і скла, галантерея, вина та ін. До Польщі — хутра і шкіри, сурове полотно, сільськогосподарські продукти. Є нові матеріали і про торговельні зв'язки білоруських і українських міст, а через останні — і з Валахією та Константинополем (стор. 167—169). Даних про торгівлю з Гданськом і Крулівцем, а через них і з Західною Європою чомусь немає. Товарообмін у цей час відбувався переважно на ярмарках і торгах. Автор розповідає про широкий розмах роз'їзної торгівлі по селах, про те, що деякі міста (Кричов) торгували «безмитно» по всій державі. Він вважає ці явища показниками високого рівня розвитку торгівлі (стор. 162). В літера-

турі, як відомо, на це питання є протилежний погляд. Щодо Кричева, то це був не «розмах», а традиційна форма допомоги королю місту.

Книга оперує фактичним матеріалом, що стосується в основному Бреста й Могильова, менше — Гродна, Мінська і Пінська, ще менше — Полоцька й Вітебська. Конкретне дослідження іноді стосується 3—4 «середніх», стільки ж «малих» міст і зовсім обходить містечка.

Недоліком книжки є відсутність вступного розділу, де б було викладено умови й обставини, за яких відбувалося життя міст, їх розвиток. З. Ю. Кописський фактично заперечує поширене твердження, ніби весь соціально-економічний, політичний і державний лад Речі Посполитої (фільварково-панщизняна система, шляхетські економічні привілеї, антиміська політика, анархія та ін.) мало сприяв розвитку міст і зреш-

тою спричинився до їх занепаду, риси якого можна спостерігати в середині XVII ст. Автор подекуди не заперечує наявності таких переходів (стор. 26, 27, 41, 42, 48, 163, 176—177, 198, 200, 201, 204), але вважає, що ці явища (в тому числі відкриті двері для ввозу закордонних товарів) не гальмували розвитку міст, ремесла і торгівлі, і жодних рис їх застою чи упадку в XVII ст. не було (стор. 118, 177, 194, 197, 199, 200, 201 й ін.). Фактори гальмування автор вважає не стільки специфікою Білорусії, скільки феодального ладу загалом (стор. 204). Було те й інше.

Підводячи загальний підсумок, можна сказати, що книжка З. Ю. Кописського сприятиме дальшому розширенню наших знань з історії великих міст Білорусії в XVI—XVII ст., зробить їх більш повними і яскравими.

Д. Л. ПОХИЛЕВИЧ

Б. Ф. ПОРШНЕВ. ФЕОДАЛИЗМ И НАРОДНЫЕ МАССЫ,

М., изд-во «Наука», 1964, 520 с.

Вихід у світ праці видатного радянського медієвіста Б. Ф. Поршнева «Феодализм и народные массы» наукова громадськість зустріла з великим інтересом. Дослідження складається з двох частин. Перша в основному відтворює широко відому серед медієвістів працю Б. Ф. Поршнева «Нарис політичної економії феодализму», яка вже кілька разів рецензувалась¹. Тому природно, що головну увагу привертає друга частина, присвячена ролі народних мас в історії феодального суспільства та проблемам класової боротьби. Для радянських медієвістів характерне те, що вони, вивчаючи соціальні відносини середньовіччя, завжди відводять у своїх дослідженнях головне місце безпосереднім виробникам та їх класовій боротьбі. І в цьому випадку праця Б. Ф. Поршнева цікава тим, що підсумовує зроблене радянськими медієвістами у вивченні соціальних відносин феодального суспільства й питань класової боротьби. Через усю монографію проходить думка про вирішальну роль в епоху феодализму народних мас як виробників матеріальних благ і творців історії. В цьому основна заслуга дослідника.

Друга частина монографії відкривається розділом «Марксизм-ленінізм про дію еко-

номічних законів і роль класової боротьби трудящих мас в історичному розвитку».

Виклад матеріалу автор починає з тверджень про те, що народ — творець історії, вирішальна сила історичного розвитку, тобто з твердження історичного матеріалізму, якими керуються в своїх дослідженнях радянські історики. Однак хід дальших міркувань автора в цьому розділі викликає серйозні заперечення. Так, намагаючись розкрити зміст поняття «народ», автор у різних випадках вкладає в це поняття різний зміст (нація, народність, населення країни і т. п.), а щоб уникнути багатозначності терміна, обіцяє використовувати його тільки в значенні «народних мас», тобто тим самим збіднює поняття «народ», виключаючи з нього буржуазію, інтелігенцію і т. п. Навряд чи можна поділити думку Б. Ф. Поршнева, ніби «питання про роль трудящих мас і питання про роль буржуазії в історичному розвитку треба розглядати кожний зокрема, а не змішувати їх» (стор. 208). Таке твердження і для пізнього середньовіччя, і для нової історії вимагає певних уточнень. Нам здається, що Б. Ф. Поршнев даремно вбачає якусь суперечність у твердженні «народ — творець історії», коли мова йде про досоціалістичні форми.

Нечіткість постановки тут питання про роль народу в історії є серйозним недоліком рецензованої праці. Автор формулює свій «закон зростання ролі народних мас в історії», намагаючись у плані цього закону розглядати історію рабовласницького, феодального й капіталістичного суспільства. Він пише: «Зміна рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільства виразно розкриває закономірність зростання ролі народних мас» (стор. 211). З «законом зростання ролі народних мас в історії» Б. Ф. Поршнев пов'язує і своє уявлення про класову боротьбу в феодаль-

¹ Ф. Морозов. Об одном опыте изложения политической экономии феодализма, журн. «Вопросы экономики», № 11, 1958, стор. 147—152; В. Козловский. О производственных отношениях при феодализме, журн. «Вопросы экономики», № 9, 1962, стор. 134—138; Б. Ф. Козлов. Книга по политической экономии феодализма, журн. «Коммунист», № 9, 1957, стор. 123—128.

ному суспільстві, вважаючи, що вона також зростає (стор. 269—270). Навряд чи можна вважати це правильним. На наш погляд, Б. Ф. Поршнев неправильно оцінює місце класової боротьби в історії, саме поняття класової боротьби він розкриває неправильно. Не можна погодитися з його твердженням про те, що «...у марксистській теорії немає місця протиставленню «економіки»...—«класам і класовій боротьбі». Класова боротьба—не надбудова. Вона належить передусім до економіки, базису (стор. 249). До того ж Б. Ф. Поршнев мало що не сам спосіб виробництва розглядає як наслідок класової боротьби, як результат здатності пригнобленого класу до опору. Для нього форми гніту, ступінь експлуатації визначаються здатністю експлуатованих мас до опору. Наприклад, він пише: «При капіталістичному способі виробництва поза боротьбою пролетаріату немислимий сам основний економічний закон і припинення цієї боротьби дорівнювало б поверненню суспільства до рабства...» (стор. 251—252). І далі: «При феодалізмі участь класової боротьби в економічному житті, в оформленні виробничих відносин, в реалізації економічних законів незмірно вища, ніж при рабовласницькому способі виробництва, але незмірно нижча, ніж при капіталістичному» (стор. 252).

З цих тверджень Б. Ф. Поршнева стає очевидним, що він відриває класову боротьбу від розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, від розвитку самого суспільства. Для нього не спосіб виробництва матеріальних благ визначає розвиток суспільства, а класова боротьба.

У другому розділі другої частини «Опір трудящих мас експлуатації при феодалізмі» автор розглядає форми класової боротьби проти феодальної експлуатації та відображення антифеодальної боротьби в свідомості народних мас, робить спробу класифікувати різні форми селянської боротьби, підкреслюючи, що повстання було найвищою формою селянського опору, вказує на взаємозв'язок різних форм селянської боротьби. Вірно висвітлено питання і про співвідношення селянського повстання і селянської війни в період середньовіччя: «...всьяке збройне повстання є вже в якійсь мірі «війна». «Селянськими війнами» звичайно називають найбільші, найбільш значні і масові селянські повстання...» (стор. 292).

Заслугує на увагу цікава постановка питання про стихійність селянського руху в період середньовіччя і про відображення антифеодальної боротьби в свідомості народних мас: «Стихійність означає не взагалі відсутність яких-небудь ідей, а найглибшу невідповідність існуючих ідей і уявлень з об'єктивним змістом руху, відсутність у якійсь мірі правильної перспективи» (стор. 312).

Третій розділ «Засоби і органи, спрямовані проти народного опору» висвітлює

питання про роль держави і церкви у придушенні антифеодального руху мас. Розділ написано цікаво, з великим знанням справи. Автор підкреслює, що селянські повстання не були особливо часті в феодальному суспільстві: «Якщо повстання як винятки й вибухали, то або в моменти, коли розвиток цих засобів і органів придушення відставав від розвитку сили селянського опору, або в моменти, коли ці органи і засоби були чимсь паралізовані, зруйновані» (стор. 318).

Однак трапляються твердження, що викликають заперечення, як наприклад, питання про встановлення феодальної роздробленості в європейських країнах. Так, на стор. 337 читаємо: «Дуже важливо в методологічному відношенні підкреслити, що генетично феодальна роздробленість була творчістю якраз самих народних мас...», тому що її викликали втечі селян і боротьба феодалів проти них. Таке спрощене тлумачення цього процесу, спроби пояснити його лише класовою боротьбою селян не можна вважати правильними.

Автор чітко висвітлює роль християнської церкви у приборканні народних мас і їх боротьби, добре показує спільні дії церкви й держави у боротьбі з народними рухами. Проте важко визнати за вірне пов'язання розколу церкви на римсько-католицьку і греко-православну з проблемою переселення селянства (стор. 384).

У четвертому розділі автор простежує процеси зародження капіталістичного ладу в феодальному суспільстві та зародження робітничого класу. Він підкреслює, що капіталовласники (лихварі, купці) з'явилися задовго до капіталістичного ладу, «але тільки там і тоді вони перетворювалися в промисловців, у представників капіталістичного способу виробництва, де і коли зароджувався робітничий клас» (стор. 441). «Тільки з зародженням пролетаріату буржуазія стає одним із носіїв «нового» (стор. 445).

Автор правильно відзначає, що з зародженням капіталізму в надрах феодального суспільства селянські повстання набувають нового історичного змісту. «Відтепер кожне селянське повстання потенційно містило в собі можливість буржуазної революції,— справа залежала тільки від готовності буржуазії сміливо його очолити. Змінився не принциповий характер селянських повстань, яких повно в середньовіччі, змінився їх можливий результат» (стор. 447). Чим тісніше стало капіталістичному ладу серед панівних виробничих відносин, тим сильніше відроджувався союз буржуазії з селянством, тому що тільки руками селянсько-плебейської маси буржуазія могла побороти феодалізм.

П'ятий розділ «Роль народних мас у революційній ліквідації феодалізму» починається з визначення поняття буржуазної революції. Далі автор з'ясовує питання про роль буржуазії і народних мас у ран-

ніх буржуазних революціях, показує характер союзу в них народних мас і буржуазії. Він має рацію, коли говорить, що наявність капіталістичного укладу робить можливою буржуазну революцію в країні.

Незважаючи на критику положень Б. Ф. Поршнева радянськими істориками², він знов говорить про революційну ситуацію у Франції на початку Фронди.

У цьому розділі автор цілком справедливо намагається провести межу між роллю народних мас у ранніх буржуазних революціях, спрямованих проти феодально-абсолютницького ладу, і в революціях більш пізнього часу (наприклад, XIX ст.). Правильним є й висновок автора — «феодальний лад був повалений в результаті боротьби народних мас. Їх боротьбу бур-

жуазія використала для того, щоб захопити владу в свої руки і замінити феодальну експлуатацію капіталістичною» (стор. 485). Праця Б. Ф. Поршнева переконує, що розвиток феодального способу виробництва й класової боротьби в середні віки обов'язково веде до соціальної революції.

Монографія завершується додатком «Проблема феодального синтезу», де автор виступає зі своєю, на наш погляд, спірною концепцією про те, що процес синтезу елементів розкладу первіснообщинного й рабовласницького суспільства був універсальним для всіх країн і народів, у яких складалися феодальні відносини. Різняця полягала, на думку автора, тільки в перевазі у кожній країні того чи іншого елемента (стор. 512—513). Навряд чи погодяться з цією концепцією історики, які займаються проблемами генезису феодалізму, особливо скандинавських країн.

З. П. КАЛІНІНА

А. І. ПАШУК. СОЦІОЛОГІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ С. А. ПОДОЛИНСЬКОГО,

вид-во Львівського університету,
1965, 220 с.

С. А. Подолинський — видатний український учений, революціонер-демократ, борець проти соціального і національного гноблення трудящих України, пропагандист марксизму. Його ім'я стоїть поруч з іменами визначних діячів України другої половини XIX ст., якими так пишається наш народ.

На жаль, у радянській історичній, економічній і філософській літературі С. А. Подолинському приділено ще надто мало уваги: видано лише одну монографію І. М. Мешка і Л. Я. Корнійчук «Економічні погляди С. А. Подолинського» (1958). Ось чому слід вітати вихід у світ рецензованої книги.

У першому розділі досліджено погляди С. А. Подолинського на працю як основу суспільного життя і розвитку людства. Як відомо, вони викладені у таких його творах: «Ремесла і фабрики на Україні» (1880 р.), «Людська праця і єдність сили» (1882 р.), «Труд человека и его отношение к распределению энергии» (1880 р.) та ін. Ретельно вивчивши ці праці, А. І. Пашук цілком резонно стверджує, що С. А. Подолинський розробив самостійну й оригінальну, високо оцінену Ф. Енгельсом теорію про роль праці в збереженні, перетворенні і нагромадженні сонячної енергії на поверхні землі та в розвитку людства. Свої відкриття Подолинський пов'язував з необхідністю закономірної перебудови суспільства і вста-

новлення соціалістичного ладу, що має прийти на зміну капіталізму.

У другому розділі проаналізовано погляди С. А. Подолинського на історію суспільства як закономірний розвиток суспільно-економічних формацій. На думку автора, Подолинський, спираючись на теорію марксизму, цілком правильно оцінював первіснообщинний лад, дав науковий аналіз історії рабовласництва. У питанні становлення й розвитку феодальних відносин учений також виходив з марксистського науково-матеріалістичного розуміння історії, відкидаючи ідеалістичні концепції буржуазної історіографії.

С. А. Подолинський жив за доби капіталізму. Антикапіталістична боротьба робітничого класу, щира дружба з Марксом і Енгельсом наштовхнули його на глибоке вивчення капіталістичної формації. Погоджуючись з основними положеннями автора «Капіталу», він відстоював і популяризував їх. Подолинський правильно пояснював напрям розвитку соціально-економічних відносин у Росії й на Україні, одним з перших на Україні звернув увагу на робітничий клас, що виходив на історичну арену, хоч і недооцінював його провідної ролі в революції.

Погляди С. А. Подолинського в питанні соціалістичної революції і держави ґрунтовно викладає А. І. Пашук у третьому розділі. Спираючись на численні факти, він доводить, що революціонер-демократ широко пропагував ідеї соціалістичної революції як засобу визволення трудящих, закликав робітничі й селянські маси до революційного повалення самодержавства та реакційного буржуазно-поміщицького ладу. Чимало місця в монографії відведено критиці, якій Подолинський піддав

народників і анархістів за ідеалізацію ними селянства та застосування тактики індивідуального терору.

Викликають значний науковий інтерес погляди С. А. Подолинського на роль революційної пролетарської партії в робітничому русі. Таку партію революціонер-демократ вважав необхідною умовою успішного розгортання боротьби робітників.

Останній розділ монографії розкриває думки вченого про соціалістичне суспільство, про утопічний соціалізм. Автор не без підстав відзначає, що в питанні структури соціалістичного ладу Подолинський дотримувався громадівсько-федеративних поглядів, не піднявшись до рівня наукового соціалізму. Однак ідейна спадщина революціонера посідає визначне місце в філософській і економічній думці на Україні в 70—80-х роках XIX ст.

Розповідаючи про соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського, А. І. Пашук прагнув висвітлити все те, що характеризує його як революціонера-демократа, як великого вченого і мислителя. І це йому вдалося. Варто б, однак, детальніше сказати про окремі хибні положення Подолинського, що впливали з недостатнього засвоєння ним марксизму. На одну з таких помилок звертав увагу Енгельс у своєму листі до Маркса від 19 грудня 1882 р.¹ Йдеться про змішування Подолинським фізичного з економічним, про його намагання подати

економічні відносини в фізичних показниках. Проте А. І. Пашук відмовився від аналізу цього хибного положення на тій підставі, що йому «невідомо робота Подолинського, яку читав Ф. Енгельс» (стор. 29). Слід би вказати й на те, що Подолинський не зрозумів до кінця все-світньо-історичної ролі пролетаріату, не зміг викласти з належною глибиною теорію Маркса про додаткову вартість тощо. Аналіз цих помилок аж ніяк не применшив би постаті вченого, який стояв на голову вище від багатьох своїх сучасників з революційно-демократичного табору, був одним з видатних діячів епохи переростання різночинського періоду революційного руху в Росії і на Україні в пролетарський.

Оскільки Подолинський був автором брошур «Парова машина», «Про бідність» (1875), доречно б згадати, як оцінював І. Франко ці брошури.

Неясно пише автор про ставлення С. А. Подолинського до М. І. Драгоманова, не розкриває того, що їх об'єднувало.

У книзі трапляються редакційні помилки. Так, на стор. 6 надруковано: «Друга половина XIX ст. характеризується неухильним розвитком капіталізму в Росії, на Україні в Галичині». Є повторення, особливо в третьому й четвертому розділах.

Загалом же монографія А. І. Пашука є цінним внеском у вивчення ідейної спадщини українських революційних демократів другої половини XIX ст.

М. К. ІВАСЮТА, М. М. КРАВЕЦЬ

¹ Див. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 35, стор. 109—111.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ОРГКОМІТЕТУ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

12 вересня 1966 р. у м. Києві відбулося пленарне засідання Республіканського Оргкомітету Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, на якому були розглянуті питання, пов'язані з створенням первинних, районних, міських і обласних організацій Товариства, підготовкою і проведенням місцевих установчих конференцій та I установчого республіканського з'їзду. З доповіддю виступив голова Оргкомітету доктор історичних наук професор К. К. Дубина.

Оргкомітет постановив провести установчі конференції в районах і містах — до 15 жовтня, в областях і містах Києві та Севастополі — до 15 листопада і 20—21 грудня 1966 р. скликати перший установчий з'їзд. Було затверджено також план заходів по його підготовці. Присутні обговорили і схвалили проект статуту Товариства, підготовлений статутною комісією Оргкомітету на чолі з віце-президентом АН УРСР академіком І. К. Білодідом.

Голові Оргкомітету К. К. Дубині доручено звернутися з листом до республіканських організацій, міністерств і відомств та інших установ у справі їх участі в організації діяльності Товариства. Було також ухвалено постанову розпочати прийом до Товариства як його колективних членів підприємств, установ, колгоспів, радгоспів,

військових частин, учбових закладів, творчих спілок та інших організацій. Для керівництва поточною роботою республіканського Оргкомітету учасники засідання обрали президію, до складу якої увійшли видатні вчені, діячі культури і мистецтва, представники громадськості республіки.

Представники Луганської, Дніпропетровської, Херсонської, Вінницької, Запорізької та Харківської областей розповіли про роботу оргкомітетів Товариства. Своїми думками з деяких конкретних питань його діяльності, окремих положень проекту статуту та інших документів, підготовлених комісіями республіканського Оргкомітету, поділилися письменники Ів. Ле і П. А. Загребельний, заступник голови правління Товариства «Знання» УРСР Г. В. Кузовков, заступник уповноваженого Ради в справах релігії при Раді Міністрів УРСР Г. П. Пінчук, член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк.

За пропозицією професора К. К. Дубини, вирішено негайно включитися в активну роботу по збереженню історичних і культурних пам'яток на території республіки, перевірити наявність охоронних і меморіальних дошок та поставити питання перед відповідними організаціями про приведення їх в належний стан.

С. О. РОГУШИН!

ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР З НАГОДИ 110-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Я. ФРАНКА

30 серпня 1966 р. в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові відбувся семінар, присвячений 110-річчю з дня народження Івана Франка, в роботі якого взяли участь працівники Центрального і Обласного архівів, Архівного відділу, Інституту суспільних наук, Університету, наукових бібліотек, музеїв, шкіл та інших установ.

Доцент Львівського університету кандидат філологічних наук О. Н. Мороз у доповіді «Іван Франко в нових наукових працях (1956—1966)» підкреслив, що вивчення спадщини Великого Каменяра останнім ча-

сом велося в напрямках створення біографії письменника, дослідження його суспільно-політичних, філософських та естетичних поглядів, вивчення літературно-теоретичних праць письменника. За останні десять років про творчість І. Я. Франка написано 42 дисертації, з них 9 докторських, щороку виходило з друку понад 200 статей, авторефератів, монографій.

У доповіді «Документи Центрального історичного архіву у Львові про Івана Франка» завідуючий відділом архіву О. А. Купчинський зазначив, що обсяг документальних матеріалів Центрального історичного

архіву у Львові—найбільший серед усіх архівів України. Хронологічні межі документів—1856—1941 рр. Доповідач охарактеризував біографічні документи письменника, дав змістовну характеристику матеріалів, що висвітлюють усі три судові процеси над письменником, проаналізував діяльність Івана Франка в українській радикальній партії, розповів про документи, що відбивають наукову, літературну і організаційно-видавничу діяльність Каменяра.

У змістовному повідомленні «Львівські автографи Івана Франка» кандидат філологічних наук М. О. Мороз коротко сформулював автографи, що зберігаються у Львівському державному музеї українсько-

го мистецтва, у відділі рукописів Львівської державної наукової бібліотеки, Наукової бібліотеці Львівського університету, Обласному архіві та у приватних осіб.

Всі, хто взяв участь в обговоренні, вказали на необхідність продовження роботи по виявленню документальних матеріалів та автографів, а також видання нових наукових праць про Великого Каменяра. Учасники семінару з великим інтересом оглянули організовану в архіві виставку «Іван Якович Франко в документах і матеріалах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові».

Н. Ф. ВРАДІЙ

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИМ ЗВ'ЯЗКАМ

13 вересня 1966 р. Інститут історії АН УРСР та Українське Товариство дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами провели спільне наукове засідання, присвячене питанням українсько-угорських історичних зв'язків. На засіданні були присутні гості з братньої Угорщини—генеральний директор Будапештського історичного музею доктор історичних наук Янош Діалмош та завідуючий сектором преси відділу агітації та пропаганди Центрального Комітету УСРП Іштван Катона.

У вступному слові директор Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор К. К. Дубина зупинився на питаннях традиційної дружби українського та угорського народів, яка є і надалі залишиться джерелом всебічного співробітництва братніх країн.

З великою увагою присутні прослухали виступ доктора Яноша Діалмоша про стан вивчення питань радянсько-угорських і зокрема українсько-угорських зв'язків в Угорській Народній Республіці. Так, до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції силами науковців Будапештського історичного музею та шести інститутів суспільних наук Угорської академії наук готуються до видання великої наукової праці, в яких досліджуватиметься участь угорських трудящих у Жовтневій революції та громадянській війні в Росії. Угорський вчений запропонував радянським колегам спільно вивчати певні невирішені проблеми історії братніх народів.

Із змістовною доповіддю про історичні зв'язки українського та угорського народів виступив заступник директора Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук професор Ф. П. Шевченко. Він відзначив, що коріння дружби українського та угорського народів сягає у сиву давнину. Документи свідчать, що ще в XIII ст. угорці спільно з українцями боролися проти татар, на початку XVI ст. чимало за-

карпатських українців брали участь в селянській війні під проводом Дердя Дожі, а угорці, в свою чергу, допомагали українському народу у визвольній війні 1648—1654 рр. Нового змісту набули взаємовідносини між двома братніми народами після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тисячі угорських трудящих стійко і мужньо боролися в рядах Червоної Армії, захищаючи завоювання Великої Жовтня від внутрішньої контрреволюції та інтервентів. Доповідач навів чимало прикладів участі угорців у партизанському русі в нашій країні під час Великої Вітчизняної війни і підкреслив, що справжнього розквіту дружба і співробітництво українського й угорського народів досягли за останні двадцять років, коли Угорщина при братній допомозі народів Радянського Союзу стала на шлях соціалістичного розвитку.

Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. А. Петерс зробив доповідь на тему: «Участь угорських трудящих у боротьбі за Радянську владу на Україні». Були наведені яскраві факти бойової дружності угорських і радянських воїнів, які із зброєю в руках захищали в світі пролетарську державу. В історії міжнародних та угорських національно-визвольних загонів, створених у багатьох містах і селах України після перемоги збройного повстання в Петрограді, угорці брали активну участь у боротьбі за Радянську владу в Криму, Миколаєві, Херсоні, Бердянську. Вони захищали від полчищ німецько-австрійських військ Конотоп, Ніжин, Полтаву, Харків, Катеринослав, вели запеклі бої з бандами Петлюри, Григор'єва, з денікінцями, врангелівцями, білополяками. У вогні громадянської війни міцніла братерська дружба угорського і радянського народів.

Питанням економічного співробітництва УРСР з Угорською Народною Республікою

присвятив свою доповідь старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук І. М. Кулініч. На основі глибокого аналізу фактичного матеріалу доповідач довів, що економічне співробітництво та обмін передовим досвідом у галузі промисловості, сільського господарства, науки, техніки, культури між двома братніми країнами з кожним роком розширюються і поглиблюються.

Викликало інтерес і наукове повідомлення аспіранта Ф. С. Репринцева (Інститут історії АН УРСР) про участь угорських громадян у партизанському русі на території Радянської України.

На закінчення проф. К. К. Дубина повідомив, що українські історики приділяють велику увагу питанням українсько-угорських зв'язків. Свідченням цього зокрема є книга «Українсько-угорські історичні зв'язки», видана в 1964 р. співробітниками Інституту історії АН УРСР спільно з науковцями вузів республіки. Проф. К. К. Дубина відзначив, що наукове засідання, яке збіглося з днями угорської культури на Україні, є одним з проявів міцніючого співробітництва українських та угорських учених, непорушної дружби двох братніх народів.

Н. М. КЛЕБАНІВСЬКА

ОБЛАСНІ ЛЕНІНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ

Життя і діяльність В. І. Леніна — великий зразок служіння народу, могутня зброя у вихованні підрастаючого покоління. Питанням глибокого оволодіння учнями скарбницею ленінізму, виховання учнів на прикладах життя і діяльності В. І. Леніна були присвячені Ленінські педагогічні читання вчителів історії та суспільствознавства Івано-Франківської області, на яких були заслухані кращі доповіді, зачитані на районних читаннях.

Про життєвість безсмертних Ленінських ідей розповів присутнім зав. відділом шкіл і в. Івано-Франківського обкому КП України М. Мовчан. Теплою вітального листа надіслали старі комуністи П. Я. Гуров та Ф. Н. Мірошниченко. Учасник громадянської війни І. Л. Єгорін поділився спогадами про свою участь у встановленні Радянської влади на Україні. Делегат XXIII з'їзду Комуністичної партії України Я. Г. Грудев, голова колгоспу, який носить ім'я великого Леніна, розповів про хід виконання трудівниками села рішень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду КП України.

В центрі уваги читань був обмін досвідом, розробка найкращих методичних приєднання старшокласниками ленінського вивчення на уроках історії СРСР та в позакласній роботі. Вчителі Твердюк Ю., Кубрак М. М., Никитюк В. Л. в своїх доповідях вивчення з учнями творів В. І. Леніна «Марксизм і повстання», «Про державу», «Великий почин», «Завдання спілок молоді», знаменитих «Квітневих тез» та ін. показали, що робота над першоджерелами сприяє міцному засвоєнню історичних знань і перетворенню їх в глибокі переконання старшокласників, вчить допитливості, активізує їх діяльність, розширює кругозір. У доповіді «В. І. Ленін і Західна Україна» Е. К. Це-

пенда розповів про велику увагу, що її приділяв В. І. Ленін розвитку революційного руху на західноукраїнських землях. Доповідач розкрив значення поширення ленінських ідей на Прикарпатті, висвітлив роль В. І. Леніна в організації комуністичного руху в Галичині, в налагодженні тісних зв'язків КПСГ (з 1923 р. КПЗУ) з РКП(б) і КП(б)У.

Н. П. Божко присвятила свій виступ обґрунтуванню раціональних методичних прийомів для висвітлення величю постаті В. І. Леніна як керівника міжнародного комуністичного і робітничого руху в курсі «Новітньої історії». В своїй доповіді «Методика вивчення ленінського філософського поняття матерії в курсі суспільствознавства» Л. Й. Васерман підкреслив, що успішне розкриття змісту ленінського визначення матерії як і інших філософських понять та категорій насамперед вимагає глибоких теоретичних знань вчителя та врахування особливостей пізнавальної психології учнів. Минув лише один рік, як у 8-х класах запроваджені бесіди про наше радянське суспільство. Звичайно, великого досвіду в проведенні цих бесід у вчителів ще немає. Ось чому присутні з увагою вислухали виступ Т. П. Шамаріної, яка поділилась своїм досвідом роботи.

В своїх виступах вчителі Л. П. Касіч, І. Ю. Григорчук, О. В. Ладика обмінялись досвідом позакласної роботи, створення в школах ленінських кімнат, залів, музеїв, які перетворились в справжні центри ідейно-політичного виховання не лише учнів, а й батьків.

Ленінські педагогічні читання — цікава форма пропаганди ідей ленінізму серед вчителів історії, практична допомога в оволодінні безсмертною ленінською скарбницею знань.

Д. С. КОСТЕНБОЙ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ

13—14 квітня ц. р. в Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка відбулася ювілейна студентська наукова конференція.

На секції суспільних наук (науковий керівник кандидат історичних наук І. П. Неліп) доповідь «XXIII з'їзд КПРС про комуністичне виховання молоді» виголосила студентка II курсу факультету педагогіки Т. В. Челишева. Студентка III курсу цього ж факультету Н. В. Ляховець свій виступ «Від комуністичних суботників до бригад комуністичної праці» присвятила зростанню комуністичного ставлення радянських людей до праці. Змістовні доповіді підготували студенти I курсу фізико-математичного факультету Е. П. Любенко, Г. О. Стеценко, Г. І. Мала—про героїчну історію радянського народу, його

революційну боротьбу та незламну мужність у роки Вітчизняної війни та ін.

«Філософське вчення про матерію й сучасна фізика»— такою була доповідь студентки II курсу фізико-математичного факультету С. К. Балашенко (науковий керівник ст. викладач Н. М. Коротка).

Особливий інтерес викликала доповідь студента I курсу історичного відділу загальнонаукового факультету Р. Булаха «Матеріальна культура Київської Русі» (науковий керівник ст. викладач І. З. Онищенко).

З доповідями, присвяченими 50-річчю Чернігівського державного педагогічного інституту, студенти виступили перед молоддю й учнями м. Чернігова й області.

І. З. ОНИЩЕНКО, Л. І. НЕДІЛЯ

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

30 червня 1966 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії партії ЦК КП України відбувся прилюдний захист докторської дисертації кандидатом історичних наук Є. М. Галушком на тему: «Нариси історії Комуністичної партії Західної України (1919—1928 рр.)». Це дослідження являє собою першу спробу систематичного викладу історії КПЗУ від часу її виникнення у 1919 р. до 1928 р. включно. Основний зміст і висновки дисертації викладені в опублікованій монографії «Нариси історії і організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр.» та в інших друкованих працях.

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук професор В. М. Самофалов, доктор історичних наук Ф. П. Шевченко та доктор історичних наук, професор М. К. Івасюта. У своїх виступах вони детально аналізува-

ли дисертацію, високо оцінили її, вказавши на актуальність і важливість висвітленої дисертантом проблеми. У позитивному плані висловилися і неофіційні опоненти—доктор історичних наук І. І. Компанієць та кандидат історичних наук А. Д. Ярошенко.

Високу оцінку дістала дисертація в рецензіях і відгуках. Зокрема, привертає увагу відгук Інституту історії партії при ЦК Польської об'єднаної робітничої партії, де підкреслюється велике інтернаціональне значення праці, яка вносить важливий вклад у зміцнення дружби й співробітництва між радянським і польським народами.

Вчена рада Інституту історії партії ЦК КП України ухвалила присвоїти Є. М. Галушці вчений ступінь доктора історичних наук.

Е. М. ЛАВРОВА

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. А. Г. Черных. В. И. Ленин о буржуазной литературе по истории Великой Октябрьской социалистической революции. Ф. П. Шевченко. Почему Михаил Грушевский возвратился на Советскую Украину? Деже Фаркаш. Об аграрной политике Венгерской социал-демократической партии (1910—1914 гг.). Методология и методика исторических исследований. А. Ф. Килунов. Материалистическая диалектика и специальные методы исторического исследования. Сообщения. В. В. Диденко. Деятельность КП Украины по внедрению принципов материальной заинтересованности колхозников (1956—1961 гг.). В. В. Пустогаров. Сотрудничество коммунистов и социал-демократов в Австрии накануне VII конгресса Коминтерна. Навстречу 50-летию Великого Октября. В помощь изучающим марксизм-ленинизм. С. Г. Финогеев. Стратегия и тактика КПСС на основных этапах борьбы за коммунизм. В. Ф. Панибудьласка. Марксистско-ленинская программа по национальному вопросу и ее осуществление в СССР. Из истории вооруженных сил революции. П. Д. Гурьянов. Некоторые страницы истории борьбы Червоного казачества против деникинщины. П. Ф. Решодько. Красная гвардия в селах Левобережной Украины (ноябрь 1917—январь 1918 гг.). П. И. Гарчев. Вооруженная помощь русского народа трудящимся Украины в борьбе против Центральной рады и Каледина (декабрь 1917—январь 1918 гг.). Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Документальные повести. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. A. G. Chernich. V. I. Lenin about the Bourgeois Literature on History of the Great October Socialist Revolution. F. P. Shevchenko. Why did Mikhail Grushevsky Return to the Soviet Ukraine? Dezhe Farkash. The Agrarian Policy of the Hungarian Socialist Democratic Party (1910—1914). Methods and Methodology of Historical Researches. A. F. Kilunov. Materialist Dialectics and Special Methods of Historical Research. Communications. V. V. Didenko. The Activities of the CP of the Ukraine concerning the Introduction of the Principle of Material Stimulation of the Collective Farmers (1956—1961). V. V. Pustogarov. The Collaboration of Communists and Social Democrats in Austeria on the Eve of the 7th Congress of the Comintern. On the Eve of the 50th Anniversary of the Great October. For Those who Study Marxism-Leninism. S. G. Finogeev. Strategies and Tactics of the CPSU at the Main Stages of the Struggle for Communism. V. F. Panybudlaska. Marxist-Leninist Programme concerning the National Question and Its Realization in the USSR. From History of Armed Forces of the Revolution. P. O. Gurjanov. Some Pages of History of the Fight Waged by Red Cossacks against Denikin's Troops. P. S. Reshodko. The Red Guard in the Villages of the Left-Bank Ukraine (November 1917. January 1918). P. I. Garchev. The Military Aid of the Russian People to the Ukrainian Workers in the Struggle against the Troops of Central Rada and Kaledin (December 1917—January 1918). Notes. Advices to the Teachers of History. On History of Soviet Ukrainian Cities and Villages. The Dokumental Stories. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information.

ПОПРАВКИ

В № 9 на стор. 98, рядок 21 зверху замість «сільських Рад» слід читати «районів сучільної колективізації»;

в № 10 2-й абзац зверху читати: Однак уже через кілька років стало цілком очевидно, що сільськогосподарська кооперація, виконуючи поставлені перед нею завдання по кооперуванню сільського господарства, організації збуту сільгосппродукції своїх членів, їх постачання, агротехнічному обслуговуванню, неспроможна була охопити колективний рух. Це негативно позначалось на роботі діючих і стримувало організацію нових колгоспів.

Читайте, передплачуйте
„УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ“

З 1967 р. передплатна ціна

ЗМЕНШЕНА:

на рік — 4 крб. 80 коп.

піврічна — 2 крб. 40 коп.

квартальна — 1 крб. 20 коп.

Ціна окремого номера 40 коп.

Передплату приймають відділи „Союздрук“, пошта, листоноші, громадські розповсюджувачі преси. Якщо Ви не встигли передплатити „Український історичний журнал“ на наступний рік в 1966 р., можете зробити це з 1 лютого 1967 р.

В НАСТУПНОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

Берегти скарби культури народу

Про якісний склад робітничого класу УРСР

Революційні виступи трудящих Румунії на захист завоювань Жовтня (1917—1918 рр.)

З історії руху Опору народів Європи (добірка статей)

На допомогу вивчаючим марксизм-ленінізм

„Подвійна пастка“, розповідь про подвиги радянських чекістів (продовження)

Спогади учасника битви під Москвою

КИЇВСЬКА ОБЛАСНА ДРУКАРНЯ